

TOUCHING HER REPUTATION: MARRIAGE, GOSSIP AND SOCIAL NETWORKS IN EARLY MODERN VENICE

Alexander COWAN

Northumbria University, School of Arts and Sciences, Department of Humanities,
Ellison Place, NE1 8ST, Newcastle upon Tyne, UK
e-mail: a.cowan@northumbria.ac.uk

ABSTRACT

An examination of gossip in early modern Venice, which begins with gossip about the making of marriages and is based on testimonies given to the Avogaria di Comun as part of their investigations into women from outside patrician circles who wished to marry patrician husbands. These kinds of prospective marriages were a source of great interest to people at all levels of society, both men and women. This interest was translated into gossip, much of which was gendered and localised. To test whether these forms of gossip represented wider patterns in the city, the social networks within which marriage gossip took place are compared with other patterns reflected in testimony given to the Holy Office (the Inquisition). The comparison suggests that women's contacts were geographically wider, crossing the city almost as much as men. The final part of the article argues that in a highly observational society like Venice, much gossip began from deductions based on visual behaviour.

Key words: *Venice, gossip, gender, marriage, observation, networks*

LA REPUTAZIONE DI LEI: MATRIMONIO, GOSSIP E RETI SOCIALI NELLA VENEZIA DELLA PRIMA MODERNITÀ

SINTESI

Il contributo, che propone un esame del gossip nella Venezia della prima modernità, si apre con il gossip sui matrimoni combinati e si basa sulle testimonianze rese alla Avogaria di Comun nell’ambito delle investigazioni da essa condotte sulle donne non appartenenti alla cerchia del patriziato e destinate a divenire spose di patrizi. Questo tipo di matrimoni era fonte di grande interesse a tutti i livelli della società, sia tra gli uomini sia tra le donne. Tale interesse si manifestava in pratiche di gossip, molte delle quali circoscritte agli appartenenti a un genere o a un particolare territorio. Per controllare se queste forme di gossip rappresentassero modelli di maggiore ampiezza all’interno della città, le reti sociali all’interno delle quali prendevano forma le pratiche di gossip sono state confrontate con altri modelli riflessi nelle testimonianze rese al Sant’Uffizio (l’Inquisizione). Il confronto suggerisce che i contatti delle donne fossero assai estesi dal punto di vista geografico, e attraversassero la città quasi quanto quelli degli uomini. La parte finale dell’articolo argomenta che in una società altamente basata sull’osservazione, quale quella veneziana, molta parte del gossip prendesse spunto da deduzioni basate sul comportamento visivamente rilevabile.

Parole chiave: Venezia, gossip, genere, matrimonio, osservazione, reti

My primary concern is to use the subject of this article, marriage, gossip and social networks in early modern Venice, as a hook on which to hang some broader conclusions about the role and context of gossip in a pre-modern urban culture. It is important to emphasise that the use of “gossip” here may diverge from the way in which it has generally been used in the past and certainly from the way in which it is generally used in contemporary discourse – the malicious exchange of information about a person who is not present (De Vivo, 2007b, 116–117; Horodowich, 2008, 133–135, Burke, 1993, 89–117). Gossip in the past could almost be said to have embraced all forms of conversations. This involved not only the subjective transmission of information but also the interpretation of that information, the words in which this took place and the value systems which lay behind it and which were shared between the participants. The subject matter was potentially endless, but tended to fall within parameters established by the people engaged in the conversation. It did not necessarily concern other people, whether known personally by the participants or not, but could range from a discussion of a rise in the price of bread to meteorological phenomena, just as much as the exposition of heretical ideas. I am not particularly concerned here whether the intent of the conversation was either malicious or exclamatory, nor whether what was being said necessarily conformed to information which can be verified from other sources. Imaginative constructions in conversations can be equally revealing to the social historian.

The subjective nature of gossip as a cultural phenomenon also means that it is necessary to explore the context of the conversations concerned in order to make any kind of sense of them. We need to know something about the participants, whether this was a bilateral conversation, which seems most likely, or one in which the transmission of information was essentially one-sided, whether the conversation had several participants rather than the image frequently given by early modern Venetian sources of two men in conversation while walking along together or of two women collecting water from a communal well (ASV-SU, 95, Processi, 4–4v). Neither is all-embracing. Equally, we need to be aware that conversations were also exclusionary in character. Spoken information was a commodity which had a value which rose in relation to the extent that others, often physically close by were not allowed to be privy to it.

These dimensions of gossip have already been identified by historians, sociologists and anthropologists (Tebbutt, 1995; Capp, 2003; Button, Lee, 1987; Merry, 1984; Brison, 1992; Heilman, 1976). It would seem that they are generic to an understanding of gossip at any time. But there are two other dimensions which are more time-specific and these have been placed at the centre of this discussion as they offer ways of extending our understanding of pre-industrial society urban society. These are the spatial context of gossip – both the locations in which gossip took place and the locations from which observations were made which generated gossip – and the social networks within which gossip was produced and reproduced. The discussion has consequently been organised into three sections which gradually but gently move us away from the sense of touch to the senses of speech and vision (for a discussion of the role of the five senses in understanding the history of urban culture, see the essays in Cowan, Steward, 2006). It begins by looking in some detail at gossip around the making of marriages, which allows us to consider the fragility of a woman's reputation in the words of others and the ways in which her contribution to its construction was often a minor one. The second section considers the social networks from which gossip originated and places marriage-making gossip groups alongside others engaged in gossip. The final section focuses on the function of observation in Venice as a context for gossip.

In 1648, the Venetian magistracy of the *Avogaria di Comun* was presented with a complicated case for consideration concerning a twenty-nine-year old woman named Laura del Sol, the widow of Giulio Girardi, who lived in a palace in the parish of Santa Euffemia on the island of the Giudecca facing the main part of the city of Venice (ASV-AC, 212/83, *Prove di Nobiltà*, case of Laura del Sol; Cowan, 1995). It was one of the *prove di nobiltà*, where magistrates were required to make recommendations on applications by non-patrician women who wished to marry into the patriciate. Formal approval following such investigations led directly to a series of steps which fully integrated any sons born to such marriages into the patriciate. The marriage was registered by the authorities. When a son was born, his name was inscribed in the Golden Book, the *Libro d'Oro*. At the age of eighteen, he took part in a lottery to see if he could gain

accelerated membership of the Great Council, and, if he failed, he then entered the Council as a full member at the age of twenty-five. Growing concerns in the later sixteenth century about the dangers of allowing sons of women, who while legally married to patrician husbands in the eyes of the Church and society, might bring a stain upon the patriciate because of their social background or moral reputation, had resulted in extensive legislation in 1589 to sort out those women who did not meet the criteria for acceptance. The evidence which was submitted for consideration was a combination of pre-existing documents – baptismal records, marriage contracts, tax returns, genealogies, wills, statements by abbesses of convents etc. – and transcripts of interviews carried out by the Avogadori. In common with practice in other contemporary investigations, particularly those of the Holy Office and those ecclesiastical courts dealing with marriage, hearsay evidence, both general and specific, was deemed to be acceptable and was taken into consideration (for a detailed analysis of the *Prove di Nobiltà*, see Cowan, 2007. For the Golden Book and entry into the Great Council, see Chojacki, 2000; Crescenzi, 1996).

The case of Laura del Sol interested the magistrates for a number of reasons. On the one hand, she seemed to be an ideal candidate to become the wife of a patrician. Unlike several of her contemporaries who had made similar applications for permission to become patrician wives, she did not come from the shadowy side of commerce, where questions could be raised about the social acceptability of merchants who were also master craftsmen or shopkeepers. She was the daughter of a spice merchant. She was also the widow of a member of the secretariat, Giulio Girardi, and had become, by marriage, part of the privileged sub-stratum of Venetian society, the *cittadini*. Giulio had died the previous August of *febre maligna* (fever). Three linked issues made her case more complicated. Laura was a widow and consequently subject to anxieties, if not assumptions about her moral probity since her husband's death. Her reputation had already been compromised by her known association with a member of the patriciate, Domenico da Mosto.¹ He was the first cousin of her late husband and any projected marriage with Girardi's widow immediately contravened the consanguinity laws and would have required special permission from Rome before it could take place.²

It is not so surprising then, that the relationship between Laura and Domenico was the subject of much conversation both among members of Laura's household and others who visited the house. These conversations fit neatly into our conception of gossip. Definitions of gossip, particularly when considered at a research level, however, are not quite so straightforward, and this is something to which we will return shortly. At present, it is worth looking at the story in some detail in terms of what was said, by whom it was said and to whom, and what was being said.

1 Her case is exceptional in the extent to which her potential husband was discussed by witnesses. There was a convention that women petitioned in generic terms in order to marry a patrician husband, even though it was clearly understood by everyone concerned that such petitions were only submitted once a specific marriage had been negotiated by the parties concerned.

2 The records of this investigation are also the basis for what follows.

There are three parts to the story, two of which the magistrates were able to verify from the testimony of those who had direct knowledge, and the other one, which was based on suppositions arising out of this direct knowledge. It was generally known both within the household and outside that Domenico and Laura were planning to get married. Here, the key witness was a young man named Girolamo Benedetti. Benedetti was related to Laura's first husband, and had lived in the house for a while because of domestic difficulties with his father at home. He continued to visit the house even after Girardi's death, and was on good terms with both Laura and with the servants. He obtained some of his information directly from Laura and Domenico, and the rest when speaking to the servants in the kitchen. Benedetti confirmed that Domenico had visited the house during his cousin's lifetime and also after his death, and that he had done so *familiamente*. He was at home there and came to eat almost every Sunday at lunchtime. He also called in after meetings of the criminal court of the Quarantia Criminale, where he was an elected judge. Benedetti distinguished this behaviour from that of other kin, whom he said came only on special occasions such as weddings or funerals.

Giulio Girardi's brother, Giacomo, had continued to live in the house with his widowed sister-in-law. When Giacomo became seriously ill, Domenico took Benedetti to one side, and told him that he "definitely wished to marry Laura. I said he should take care because marriages between close relatives were not usually known to lead to much happiness. He insisted that he wanted to do it, that the children needed protection and that Laura had property. He said he would administer this property with love and charity. He said that the marriage had been agreed with the consent of Laura and said that I should say nothing of this to Giacomo. I replied that Giacomo had to see to his soul. The next day, when Giacomo had still not died, Laura spoke to me about the wedding and I replied that I thought that it was a good idea" (ASV-AC, 212/83, Prove di Nobiltà, case of Laura del Sol).

It is not at all surprising that the servants were also aware of Domenico's visits. Maria Bon spoke of the way in which Giulio Girardi had invited his cousin to stay overnight and that he had continued his visits even after his cousin's death. But Benedetti also learned of Domenico's behaviour from the servants after he, Benedetti, had stopped living in the Girardi house. One of them told him that Domenico sometimes stayed the night, but always slept in a separate room. Indeed several of the servants noted that he stayed the night, something which was quite unusual behaviour.

The incident which interested the magistrates most was one stormy night when Domenico had been rowed across the Giudecca canal from Venice to eat with Laura and her family, and the weather was so bad that he was unable to recross what is quite a wide stretch of open water to return home to his palazzo. A frequent visitor to the house, a tailor's widow named Bernardino de Veroni, told the *Avogadori* that Laura had done her late husband little honour. They told her to speak freely and to tell them what she knew. What she knew was only hearsay evidence, but they took it very seriously. "Maria Camariera told me that one night after Giulio's death, Laura and Domenico slept together" (ASV-AC, 212/83, Prove di Nobiltà, case of Laura del Sol). She had been told this in secrecy while visiting Laura's house about a month earlier. The magistrates were duty bound

to find out more, and, after having convoked several female servants, all named Maria, (a very common name for servants in Venice), identified and interviewed Bernardina's informant. She denied ever having said that the couple had slept together. On the other hand, she made a number of connections between that night's events that explain the gossip. Domenico and Laura were very much at ease with one another. He came late and stayed the night. Above all, her mistress, Laura, had sent Maria out of her bedroom and closed the door. There may well have been practical reasons for this, but it was also widely recognized in pre-industrial society that closing the door of a room with a bed in it was a sign that the inhabitants wanted privacy (Gowing, 2000). In fact Domenico had not slept with Laura. She was several months pregnant with her late husband's posthumous child, and Domenico had slept in one room with Laura's sons, while Laura slept in another with her mother and grandmother.

In due course, the Avogadri approved the proposed marriage between Laura and Domenico and the couple also achieved the necessary dispensation from the Vatican for consanguinity. On the other hand, the magistrates' general suspicions of the sexual morality of widows, which were strongly influenced by the contrasting stereotypes of the chaste widow and the lusty widow, were justified in other gossip-based cases which came before them (Cowan, 2009). They turned down a retrospective application to register a marriage between Marietta Rossi, who had been married twice before, even though she was still only twenty seven, and the patrician, Marco Minio. They spoke to a number of neighbours in the Campo delle Erbe who all shared the view that Marietta's behaviour as a widow was far from chaste. One noted that her most recent husband was a gentleman who "made love to her" *gli faceva l'amor*. The phrase could simply be taken to be a form of courtship but it is unlikely that Pasqualin di Cesare, a carpenter, would have chosen to specify this if Minio had followed the usual conventions of courtship, even if it had been visible and audible in public such as a serenade. Betta, the wife of a boatman, entered the houses of both Marietta and Marco as part of her work as a washerwoman. She also used the same phrase about them, *gli faceva l'amor*; but specified not only that he had done so during the lifetime of her second husband while he was ill but also that Marco had made love to her from one balcony to another. This was the subject of generalised local gossip, represented to the Avogadri as "muttering". "People muttered that this young Minio had dealings with her before he took her as his wife and even while her other husband was still alive – that is what they were muttering" (ASV-AC, 213/3, Prove di Nobiltà, case of Marietta Rossi) (for fare l'amor as courtship, see Casanova, 2009, 431–432).

There are many other similar stories which drew the attention of local gossip, but the main association between gossip and the making of marriages was far from negative. On the contrary, the making of marriages was of considerable interest not only to the family and friends of those concerned, their households and immediate employees but also to those around them: the parish clergy (who took a professional interest), neighbours, shopkeepers, associates, indeed anyone looking for an entertaining event which would distract them from everyday concerns. It would take far too long to list all the different social dimensions of the making of individual marriages. Suffice it to say, there was a period of expectation during which girls of marriageable age and those widows who were also

considered to be on the marriage market were the subject of speculation by those around them. Unless it was clear that they were going to spend the rest of their lives in a convent, their contemporaries assumed that sooner or later, they would get married. There was then speculation over the identity of the groom, the value of a dowry which was being offered or discussion of the significance of the precise value of a dowry in a marriage contract once things had progressed to such a stage (Cowan, 2008, 330–332).

As preparations for a wedding began to gather pace, there was even more speculation about whether or not it had actually taken place. Given the propensity for many Venetians from the upper circles of society to hold wedding ceremonies in their own homes, or in churches away from the bride's parish and the common view that an engaged couple were, to all intents and purposes, married, it is not surprising that onlookers jumped to inaccurate conclusions (Zarri, 2000, 243–244; ASV-AC, 109/36, *Prove di Nobiltà*, case of Diana Mirandola; 207/81, *Prove di Nobiltà*, case of Chiara Marcello; 213/57, *Prove di Nobiltà*, case of Gratiosa Cubli). In 1626, gossip reached out into the street from the house of the lawyer, Antonio Cesana. According to one of his male neighbours, it was being said in public and "in particular by the women of the Cesana household" that Signor Cesana had married one of his daughters, Leonora, the previous Carnival to a gentleman from Cà Grimani – in other words to a patrician Grimani family – who was also then living in his house. Another neighbour was equally convinced by local gossip that the wedding had already taken place because he had seen the groom inside the house. It was only when they were questioned about the clothing which Leonora was now wearing that doubts began to creep in. "I think she was wearing ordinary clothing; I haven't yet observed her to see if she is wearing pearls or not". The confusion was understandable. There were indeed plans to marry Leonora to the young Francesco Grimani and he was already living in the Cesana house and eating his meals there but at that stage they had not yet exchanged promises before the local parish priest. Instead, Cesana had seen a golden opportunity to ally his family to the patriciate and had taken it at a time in the period before Lent when it was traditional to celebrate weddings. Francesco Grimani came from one of the poorer patrician families. After undertaking galley service, which was a common form of training for young male patricians, he had returned to Venice without anywhere to live. Cesana offered him his hospitality, and his daughter as a wife. While onlookers jumped to conclusions because sharing *loco et fuoco* (home and hearth) was one of the criteria for identifying a married couple, Cesana kept all the proprieties. Leonora slept in the same bedroom as her numerous sisters and a maidservant. Grimani slept in another room on his own and they neither spoke nor ate together alone. Nor were they allowed to touch hands (ASV-AC, 304, *Prove di Nobiltà*, case of Leonora Cesana; see also ASV-AC, 318, *Prove di Nobiltà*, case of Gerolama Foscari).

It is also understandable why Cesana was happy to spread the news of the impending marriage, even if he was not entirely happy with the eventual results in terms of gossip. Association with a patrician family by marriage not only brought kudos to the bride's family, it could also bring practical economic, political or even juridical benefits. The Avogadri who were considering Leonora's case were so uncertain whether or not she was still a virgin, they decided to call in midwives to carry out a physical examination.

They confirmed that she was still intact (ASV-AC, 304, Prove di Nobiltà, case of Leonora Cesana). Much of the information which was given by hearsay to the Avogadri about impending marriages does seem to suggest however that rather than this kind of gossip taking place covertly about private information which had been unsuccessfully kept from the public domain, it was being deliberately spread by the bridal families concerned in order to enhance their reputations. Information out on the street among males enabled the symbolic power of upward social mobility through marriage along the female line to resonate more widely from a very early stage.

It was often also out on the street or on the thresholds of shops that men were to be found in conversation about impending marriages. We do know from Filippo de Vivo that there were public places indoors where men gathered for conversation – while waiting to be shaved or to have their hair cut or curled for example, and also in apothecaries' shops where the owners obtained an edge over their competitors by providing space for their customers to read newspapers and sit down in pleasant surroundings while waiting for their goods to be prepared and wrapped (De Vivo, 2007a). Barbers appeared frequently among the witnesses interviewed by the *Avogadri di Comun* about marriages past and present although it is clear that they only obtained some of their information through gossip in their own shops; the rest came to them as they exercised their occupation in the houses of their patrons (ASV-AC, 207/87, Prove di Nobiltà, case of Chiara Marcello; 217/100, Prove di Nobiltà, case of Laura Scaramella; 223/58, Prove di Nobiltà, case of Andrianna Paganuzzi).

Much gossip about marriage, however, took place either at the entrances to shops or out in the open. There were good practical reasons for this. Those retail merchants who had shops of their own rather than selling goods from trestle tables in the open, could only afford comparatively small spaces. So we find people like Santo Petrobelli, who sold oils and other distillations for medicinal purposes in a shop on the edge of the Piazza San Marco and “sat in a chair and discoursed on the quality of his goods to those who came to buy” or Zuanne Manzoni, who used to stand outside his stationer’s shop at the sign of the Hen (ASV-AC, 209/24, Prove di Nobiltà, case of Laura Petrobelli; 207/65, Prove di Nobiltà, case of Andrianna Manzoni). Not only was this also an opportunity to collect and disperse information, their networks were largely made up of regular customers with whom they were at ease. Another Manzoni, this time a fruit merchant at the bridge of Santa Catterina, not only knew that his widowed neighbour Isabella Cigala had married a man named Dardani but had also heard through gossip that “la Dardana” had arranged a marriage between one of her daughters and a Venetian gentleman (ASV-AC, 215/57, Prove di Nobiltà, case of Gratirosa Cubli).

Such gossip among women often emanated from within the household as we have seen in the case of Leonora Cesana and the patrician husband captured for her on the streets by her father, but it would be inaccurate to suggest that gossip networks were strictly gendered. Wives and husbands often shared information about others. Zuan Moreti was convinced that his neighbour Zanetta Cucina had got married because two weeks before being interviewed by the Avogadri, he had seen great confusion around the Cucina house and many gentlemen going inside. Everyone he had spoken to outside the house had told

him that they had joined hands before the priest. Because this ran contrary to statements by the priest that no such ceremony had taken place, Moreti was asked to testify again, having identified his information source. It was his wife (ASV-AC, 312, *Prove di Nobiltà*, case of Zanetta Cucina). Sebastian Marcolini, a physician, also identified his wife as his source for another wedding which had not yet taken place (ASV-AC, 340, *Prove di Nobiltà*, case of Fontana Pigna). Neither husband had doubted their spouses at the time. But mixed gossip was not limited to married couples. A local blacksmith heard of the impending marriage of Fontana Pigna in 1611 from a local school teacher named Cecilia (ASV-AC, 340, *Prove di Nobiltà*, case of Fontana Pigna). And while barbers tended to have an exclusively male clientele from whom they garnered gossip, boatmen, either ferrymen or the employees of individual families, learned much from conversation with their regular passengers of both sexes (ASV-AC, 207/87, *Prove di Nobiltà*, case of Chiara Marcello; 207/75, *Prove di Nobiltà*, case of Camilla Spini; 211/67, *Prove di Nobiltà*, case of Marina Priuli; 222/47, *Prove di Nobiltà*, case of Vittoria Grotta).

The networks of people who either had direct knowledge of impending marriages and spoke of it or learned the information from others tended to be comparatively localized. They were close neighbours, or people living in the same or a contiguous parish. Information exchanged by males with others tended to reach out further geographically because they were linked by occupation or by common membership of a confraternity, particularly the *Scuola Grande di San Giovanni Evangelista* (Davis, 1998). This builds up a picture of Venice as a city in which gossip networks were relatively spatially compact. It is only when we move the focus away from gossip about marriages that more extended networks come to light. The investigations by the Holy Office also relied to a certain extent on gossip. Once again, much talking was local and much was between women. A woman named Giovanna from the parish of San Steffano was investigated in 1556 for possible witchcraft. While she had a number of regular visitors who had been going into her house, one of her neighbours, a textile worker reported that “the whole parish is marvelling at her generosity in giving alms” (Milani, 1994, 27). But the net could be wider, even for female witnesses. The widow Paulina Raferta was told by her daughter Antonia, the wife of a boat-builder, that a certain Angela, known as La Turca, cast beans in order to tell the future. Paulina lived in the parish of San Zaccaria, behind St. Mark’s, but Antonia lived in the parish of S Pietro di Castello, at the Eastern extremity of the city. Paulina was quite clear that she had been given the information by Antonia in her house, not once but several times and obviously travelled some distance to see her. Another witness in the same case, a young widow who told them that she worked in the houses of different people wherever she was called, lived in the parish of San Benedetto, quite close to the Rialto, but had been called in by Anzola Turca to her house in San Martin, near the Arsenal (ASV-SU, 95, Processi).

If the conversation between Father Carlo Bernardi, priest of San Stin and a woman with pock marks and a big nose named Cecilia who lived opposite the church seems to fit into a pattern of neighbourly contacts, it is clear that Cecilia ranged much more widely in the city. Father Bernardi had come to the Inquisition in 1690 to tell them that although he had refused Cecilia’s request to supply her with a piece of the Host which she could

then give to a patrician to keep in his sleeve so that he could win at cards, she had then told him that she had succeeded in obtaining some from another source. Again, the source was local and ecclesiastical but its destination was not. Cecilia's network ranged much more widely. She had given it to a tailor from the parish of San Barnabà so that he could pass it on to the servant of the nobleman. The tailor corroborated the story. As in the case of Father Bernardi, she had called out to him as he was passing her door to ask if he was friendly with the patrician's servant. It is obvious that she had already obtained this information from someone else and that this activity was part of her general work as a go-between for those who wished to influence the outcomes of gambling by being in contact with a consecrated host (ASV-SU, 126, Processi, 4 March 1690).

Earlier on, it was suggested that the starting point of gossip was not necessarily the transmission of a piece of information from one person to another along the lines that the master's daughter was going to get married soon, but arose out of visual observation. Venice was a highly observational society (Cowan, 2008, 219–221). Reputations and especially the reputations of women were frequently based on the extent to which they could be seen to be conforming to expected kinds of behaviour. It was part of everyday life to observe others and to draw conclusions from these observations. If this concerned a stranger, then the observations would probably have centred on the signals about their wealth, occupation or social status given by the way in which they were dressed, how they walked and whether they were accompanied by servants.

The testimony given to the Holy Office about Giovanna, the herbalist and suspected witch from the parish of San Steffano is an eloquent example of the way in which a woman's behaviour outside the house was under observation. In Giovanna's case it was her absence from the street and the nature of her male visitors which caused comment in the neighbourhood based on visual observation. Niccolò, a textile worker who lived nearby, had seen her receive visitors, in particular a fat man called Bartolomio. Paulo, another neighbour, noted that she rarely went out of her house, only every three months or so, but that when she did so it was in Bartolomio's company and without the expected presence of a female servant. A third neighbour told the authorities that he had never seen her leave her house, a subject of interest as women of her social status would normally have been expected to go out at least weekly to church. On the other hand, he had heard from local gossip that she was unable to go out because of her great weight and consequently priests came to her to take confession (Milani, 1994, 27–39).

Some observation-based gossip about women related to their good reputation. This was not so much the case that behaviour in accordance with expectations of modesty and retirement from the public gaze raised eyebrows (Labalme, 1980). On the contrary, for male observers at least, there was always a question about the availability of any females whom they could observe and the conclusion that they were in some way "protected" was valuable information which they registered. Antonio Cesana often saw his neighbours, the mother and daughter Grimana Peracca and Benetta Grimani on the balcony of their house. When he stated to the Avogadri, "I could see them clearly on their balconies and never saw or heard anything which could possibly cast a shadow on their honesty", he was also admitting that it was customary to observe one balcony from another and to lis-

ten to the conversations of others in order to determine their status and reputation (ASV-AC, 208/17, Prove di Nobiltà, case of Betta Grimani).

Why did people gossip about the making of marriages? It was not only the physical element, although this played a part. They did so because in principle it was a major life cycle event for the families concerned, signalling not only a change in the status of the woman who was to marry, but also potentially the development of the next generation, the creation or reinforcement of links between the two families, and, from a local perspective, the prospect of a spectacle which could be seen from a distance, or perhaps participated in directly. Because the marriages discussed here all involved non-patrician women marrying into the social elite, there was the added frisson for onlookers and gossips of a vicarious association with the patrician world of social, if not necessarily economic or political power. It would be interesting to compare this with gossip about other kinds of marriages lower down society.

Gossip about the making of marriages took place between pairs of individuals and among groups, inside houses and out, and not uncommonly on the threshold at an open door, an open window or between a balcony and the street. It crossed social distinction, gender boundaries and generally developed from information which had been deliberately released into the public domain by the families of those concerned as a kind of extension to the act of bearing witness which lay at the heart of the rituals of engagement and getting married. We might almost call this benign gossip rather than malicious gossip, even if many jumped to the conclusion that “words had been exchanged before the priest” when this was not so.

Gossip took place among pre-existing groups in most cases. A distinction has to be made between group gossip and information which had generally circulated among a much larger body of people – the point at which witnesses spoke of *pubblica voce et fama*. What defined these groups was what they already had in common. Different subjects of gossip sometimes engaged different groups as Elizabeth Horodowich and Filippo de Vivo have shown in the case of gossip about Venetian politics (Horodowich, 2008; De Vivo, 2007b), but the evidence of the social networks within which gossip groups developed suggests that it was not only in the case of gossip about the making of marriages that there was a strong local component within a single or contiguous parishes. Accusations of witchcraft or heresy considered by the Holy Office also partly reinforce this pattern but not entirely. Certain other solidarities need to be taken into account. The most significant of these were kinship links, particularly among women. Antonia, who lived a considerable distance away from Paulina Referta but who told her things about a woman considered to be a witch, whom we considered earlier, was her sister. It was common practice for sisters to continue to visit each other even after they had got married. It was equally common practice for the majority of Venetians who rented their accommodation rather than owning it to move from one part of the city to another (Megna, 1991, for similar patterns in Bologna, see Casanova, 2009, 422). They participated in local gossip until they

moved away, but then sank below the visual horizon of their former neighbours, who, when questioned by the Avogadori di Comun, were at a loss to provide any more information about them, or indeed to show any further interest.³ More still needs to be known, however about the other reasons which led ordinary Venetians as opposed to patricians, civil servants, lawyers or merchants to cross the city and come into regular contact with others with whom they gossiped.

Journeys such as these had starting points, just as chains of gossip had starting points. In the final section of this article, an attempt has been made to make the case that the constant visual observation of others from vantage points: doors, windows, and balconies, took place within the framework of sets of shared cultural norms which led to judgements based on clear assumptions about others. From the perspective of gossip then, the spatial dimension was all-important in establishing how gossip-chains began and the circumstances in which they continued to operate.

KAJ PA NJEN UGLED? ZAKONSKA ZVEZA, OBREKOVANJE IN DRUŽBENO MREŽJE V ZGODNJENOVOVEŠKIH BENETKAH

Alexander COWAN

Univerza Northumbria, Fakulteta znanosti in umetnosti, Oddelek za humanistiko, Ellison Place, NE1 8ST, Newcastle upon Tyne, UK
e-mail: a.cowan@northumbria.ac.uk

POVZETEK

Prispevek je nastal kot nekakšen skupek nekaterih širših zaključkov glede vloge in konteksta obrekovanja v predmoderni urbani kulturi. Razdeljen je v tri dele in začne s podrobno obravnavo obrekovanja glede sklenitve zakonske zveze, kar nam služi kot izhodišče za premislek o ranljivosti ženskega ugleda, kot so ga ustvarile tuje besede, in o majhnih možnostih, ki jih je ženska običajno imela, da bi si ugled ustvarila sama. V drugem delu osvetlimo družbena mrežja, v katerih so govorice nastajale, in primerjamo skupine, ki so čencale o porokah, z drugimi obrekovalskimi skupinami. V zadnjem delu si za predmet obravnave izberemo Benetke kot opazovalne družbe in preučimo vlogo, ki je ta lastnost beneške družbe igrala pri oblikovanju govoric. Ljudje so radi tračarili, ker je poroka pomenila enega pomembnejših dogodkov v življenjskem ciklu posamezne vpletene družine, ki ni privdel le do spremembe statusa bodoče neveste, temveč potencialno tudi do nastanka naslednje generacije, vzpostavitev ali okrepitve vezi med družinama in, gledano s stališča lokalne skupnosti, je taka priložnost predvsem obetala spektakel. Ker

³ When the Dutch merchant Giacomo Stricher's fortunes changed for the worse, he moved out of a large house in the parish of Santa Maria Formosa and his former neighbours did not know what had become of him (ASV-AC, 247/80, Prove di Nobiltà, case of Isabella Stricher).

je pri obravnavanih sklenitvah zakonske zveze, zabeleženih v arhivu uprave Avogaria di Comun, vedno šlo za nepatricijsko žensko, ki se je s poroko vzdignila med družbeno elito, je bilo opazovanje in obrekovanje toliko bolj vznemirljivo početje, saj je običajne ljudi povezovalo s svetom vladajoče elite patricijev. O bodočih zakonskih zvezah se je čenčalo tako v dvoje kot v skupinah, običajno takšnih, ki so obstajale že pred poroko, znotraj in zunaj hiše in zelo pogosto s hišnega praga, okna ali z balkona na ulico. Obrekovanje ni bilo omejeno le na določen družbeni sloj ali spol, govorice pa so se praviloma razvile iz informacij, ki so v javnost pricurljale s strani vpleteneh družin. Dokaze, da je bila za družbenega mrežja, znotraj katerih so nastale obrekovalske skupine, značilna močna krajevna komponenta, najdemo tudi v študijah o obtožbah čarowništva ali herezije, ki jih je obravnavala sveta kongregacija. Slednje opozarjajo tudi na velik pomen sorodstvenih mrežij in drugih, geografsko bolj raznolikih odnosov. Beneška družba je bila izrazito naravnana k opazovanju. Neutrudno opazovanje drugih z dobrih razglednih točk se je odvijalo znotraj okvira skupnih kulturnih norm, tako da se je druge presojalo na podlagi jasnih domnev o njih; to pa predstavlja pomembno kontekstualno podlago za razumevanje zgodnjeno-voveških govoric.

Ključne besede: Benetke, govorice, spol, zakon, opazovanje, mrežja

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

ASV-AC – Archivio di Stato Venezia (ASV), Avogaria di Comun (AC).

ASV-SU – ASV, Sant’Uffizio (SU).

Milani, M. (ed.) (1994): Streghe e diavoli nei processi del S. Uffizio. Venezia 1554–1587. Bassano del Grappa, Ghedini and Tassotti.

Brison, K. J. (1992): Just Talk. Gossip, Meetings, and Power in a Papua New Guinea Village. Berkeley, University of California Press.

Burke, P. (1993): The Art of Conversation. Cambridge, Polity Press.

Button, G., Lee, J. (eds.) (1987): Talk and Social Organisation. Clevedon (PA), Multilingual Matters.

Capp, B. (2003): When Gossips Meet. Women, Family and the Neighbourhood in early modern England. Oxford, Oxford University Press.

Casanova, C. (2009): Modelli di famiglie e ruoli di genere nella Bologna del secondo Seicento. In: Bellavitis, A., Chabot, I. (eds.): Famiglie e Poteri in Italia tra Medioevo ed Età moderna. Rome, Ecole Française de Rome.

Chojnacki, S. (2000): Identity and ideology in Renaissance Venice: the third Serrata. In: Martin, J., Romano, D. (eds.): Venice Reconsidered. The History and Civilisation of an Italian City State 1297–1797. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 263–294.

Cowan, A. (1995): Love, Honour and the Avogaria di Comun in early modern Venice. *Archivio Veneto*, 5, 144, 5–19.

Cowan, A. (2007): Marriage, Manners and Mobility in Early Modern Venice. Aldershot, Ashgate.

Cowan, A. (2008): Gossip and Street Culture in Early Modern Venice. *Journal of Early Modern History*, 12, 313–333.

Cowan, A. (2009): Lusty widows and chaste widows in seventeenth-century Venice. In: Bellavitis, A., Chabot, I. (eds.): *Famiglie e Potere in Italia tra Medioevo ed Età moderna*. Rome, Ecole Française de Rome, 365–378.

Cowan, A., Steward, J. (eds.) (2006): The City and the Senses. Urban Culture since 1500. Aldershot, Ashgate.

Crescenzi, V. (1996): “Esse de Maori Consilio”. Legittimità civile e legittimazione politica nella Repubblica di Venezia (secc. XIII–XVI). Rome, Nella sede dell’Istituto.

Davis, R. (1998): The geography of gender in the Renaissance. In: Brown, J., Davis, R. (eds.): *Gender and Society in Renaissance Italy*. London, Longman, 19–38.

De Vivo, F. (2007a): Pharmacies as centres of information and sociability in early modern Venice. *Renaissance Studies*, 21, 505–521.

De Vivo, F. (2007b): Information and Communication in Venice. *Rethinking Early Modern Politics*. Oxford, Oxford University Press.

Gowing, L. (2000): “The freedom of the streets”: women and social space, 1560–1640. In: Griffiths, P., Jenner, M. (eds.): *Londonopolis. Essays in the cultural and social history of early modern London*. Manchester, Manchester University Press.

Heilman, S. (1976): *Synagogue Life. A Study in Symbolic Interaction*. Chicago, University of Chicago Press.

Horodowich, E. (2008): Language and Statecraft in early modern Venice. Cambridge, Cambridge University Press.

Labalme, P. (1980): Women’s roles in early modern Venice: an exceptional case. In: Labalme, P. (ed.): *Beyond their Sex*. New York, New York University Press, 129–152.

Megna, L. (1991): *Comportamenti abitativi del patriziato veneziano (1582–1740)*. Studi Veneziani, 22, 253–324.

Merry, S. (1984): Rethinking Gossip and Scandal. In: Black, D. J. (ed.): *Toward a General Theory of Social Control*. Vol. I. Orlando, Academic Press, 271–301.

Tebbutt, M. (1995): Women’s Talk. A Social History of “Gossip” in Working Class Neighbourhoods. 1880–1960. Aldershot, Ashgate.

Zarri, G. (2000): *Recinto: donne, clausura e matrimonio nella prima età moderna*. Bologna, Il Mulino.

PROBLEMI DI EDIZIONE CON DUPLICE ORIGINALE DI NOTAIO. DUE ESEMPI A CONFRONTO

Gino BELLONI

Università Ca' Foscari, Dipartimento di Studi Umanistici,
Dorsoduro 3484/D, 30123 Venezia, Italia
e-mail: bell@unive.it

SINTESI

Nel caso del notaio che autentica più copie (a cominciare dai testamenti, dai codicilli, eccetera) si parla senz'altro di più originali, proprio perché resi autentici dalla autorità sua, e sta alla responsabilità dell'editore la scelta dell'esemplare su cui conviene fondare il testo. La presenza di un atto in duplice trascrizione da parte dello stesso notaio, come ci si deve aspettare, non è raro tra i documenti d'archivio, e capita che lo studioso si imbatta non solo in documenti in copia plurima (o contemporanea, o tarda cioè trascritta da originali perduti) ma anche, appunto, in copie doppie o plurime vergate e autenticate dallo stesso notaio. Gli editori si trovano di fronte al problema di scegliere quale dei testimoni stampare. Il contributo prende in esame il caso di un testamento e di un inventario, per dedurne un campione su cui riflettere. Di qui, confrontando la fattispecie del doppio originale di notaio con quello del doppio originale nella tradizione dei testi letterari, propone alcuni orientamenti da seguire.

Parole chiave: autografi originale filologia diplomatica notai, Borghini Vincenzo, Scrovegni Enrico

PUBLISHING PROBLEMS WITH NOTARIALLY-CERTIFIED ORIGINALS IN DUPLICATE COPY. A COMPARISON BETWEEN TWO EXAMPLES

ABSTRACT

When a notary certifies several copies of a document (such as last wills and testaments, codicils etc.) we can undoubtedly speak of several originals, precisely because the documents are rendered authentic by the notary public's authority, and it is the publisher's responsibility to choose the copy upon which the text should be based. Not unexpectedly, the existence of a document in duplicate transcription carried out by one and the same notary is not a rare find among archival papers; in fact, scholars not only stumble upon documents in multiple copies (or contemporary or later, i.e. copied from lost originals), but even on double or multiple copies written and authenticated by one and the same notary. Publishers are thus faced with the problem of having to decide which of the testimonies they should print. The present article studies the cases of a testament and an inventory to derive from them a sample to reflect upon. Comparing the case of a duplicate original written by a notary and that of a duplicate original in the tradition of literary texts the author proposes some guidelines to follow.

Key words: autographs, original, philology, diplomatics, notaries, Borghini Vincenzo, Scrovegni Enrico

La testimonianza è tema con il quale il filologo in quanto editore critico possiede una obbligata consuetudine. I testimoni, per il filologo, sono i latori del testo di cui egli deve costituire l'originale o, – come è di pratica e si dice comunemente – il testo più vicino all'originale. I termini “vicino” e “originale” vanno chiariti. Vicino non significa quello più antico rimasto, ma quello più vicino come fedeltà.¹ E originale è un termine problematico, tendenzialmente sfuggente in filologia.² Quando se ne discute con la precisazione “materialmente inteso”, e sarà il caso di un autografo, di un idiografo, o di una stampa approvata dall'autore (Stussi, 1994, 89), si precisa una condizione particolare, mentre la strada maestra della filologia (non l'unica) è quella stemmatica, costruita su di una simbolica (albero genealogico) lontana dalla materialità (vari testimoni sono convenzionalmente rappresentati da lettere greche in quanto non rimasti, quindi fisicamente non esistenti)

- 1 Troppo noto ai filologi il concetto dei *recentiores* non *deteriores*, reso celebre e diffuso in Italia da Giorgio Pasquali, nella sua *Storia della tradizione e critica del testo* (Pasquali, 1934, 412–108): ovvero, nella pratica, il fatto che un testimone tardo, che di solito è gravato dalle compromissioni degli intermedi, può essere invece più fedele all'originale di quelli antichi proprio perché dipendente dalla tradizione ‘alta’, senza o con meno intermediari.
- 2 Su questa natura concordano di fatto tutti coloro che alla fine del ‘900 si sono trovati a darne una definizione, disquisendo di critica del testo: da D'arco Avalle, 1978, 33, a Balduino, 1983, 37–38, a Stussi, 1994, 90, per citarne alcuni tra i più autorevoli.

così come il rapporto di discendenza tra un testimone e l'altro, definito da un segmento, è da intendersi notoriamente con giudizio, in quanto prevede la possibilità di un numero anche alto di intermediari (ancora non ‘materializzabili’ nello stemma). Insomma, nella stemmatica, è noto che il rapporto B da A (tratto verticale tra i due, dove B sia in basso) ci dice solo e soltanto che B non può non discendere (attraverso intermediari vari, e più spesso, numerosissimi) da A.

Nella filologia non classica, in particolare romanza e italiana, la circostanza che sia rimasto il testimone autografo (talvolta più d'uno) non è affatto rara.³ A valutare il ruolo preciso di testimonianza, si comincia qui a dover distinguere i concetti di autografo e di originale. Il caso famoso del ms. Vatic. lat. 3195, *Rerum vulgarium fragmenta*, scritto in parte dal copista Giovanni Malpaghini, in parte dal Petrarca, che aveva il Malpaghini a prezzo come amanuense, rientra pienamente nella fattispecie di un originale (anche se l'ipotesi che recentemente ha rifatto capolino, di minimi interventi esterni e su rasura o a ritoccare ripassando l'inchiostro, ne minerebbe l'autorità) ma non pienamente quella di autografo. Viceversa il caso di un autografo non originale si contempla quando l'autore abbia, in un secondo tempo (è l'incidente più frequente), ufficializzato una versione diversa, alla quale si può risalire attraverso la presenza di un altro autografo, ma anche attraverso la sola tradizione (che appunto obbliga a postulare un secondo originale perduto). È accertamento destinato a multiplicarsi con l'avanzare degli studi. Il caso in cui l'originale preceda in ordine di tempo una copia pur autografa sarebbe quello di Anatole France (Stussi, 1994, 12; Dain, 1975, 12), che ricopiava per gli amici in parecchi esemplari alcuni suoi romanzi già stampati. Qui il concetto di originale, come si vede svincolato dall'autografia, riguarda l'ufficializzazione del prodotto in quanto tale, quasi che la condizione della stampa, ovvero di una pubblicazione a circuito largo, definitivamente contrassegni e renda di dominio pubblico la autenticazione di una volontà, marcandone la forza. Dico a circuito largo, quando e dove entrano in gioco la notorietà ed il consenso, perché di qui si continua la diatriba sulla pubblicazione dei testi, nella quale al concetto

3 È noto che non possediamo nessun autografo di Dante (l'ultimo a vederne fu l'umanista Leonardo Bruni), ma gli addetti ai lavori sanno che già gli scritti di Boccaccio e Petrarca sono generosi di autografi. Anche per tempi precedenti a Dante non ne mancano: il primo autografo letterario toscano è probabilmente il *Ritmo Laurenziano* ultimi anni del sec. XII; di settant'anni dopo sono i tre sonetti del notaio Aldobrandino da Siena (vedi Stussi, 1994, 92–93); mentre forse il primo autografo letterario dell'italiano è l'*Indovinello Veronese*, che si trova in un codice liturgico (VIII–inizio IX sec), non un testo documentario, e nemmeno semplicemente poetico, come all'inizio s'era creduto (ritmo? canzone?), ma un testo che metaforizza l'atto della scrittura in un gioco di parole, letterario dunque, enigmistico e colto. Nell'*Indovinello veronese* siamo in presenza di un autografo, ma non di un originale, se l'amanuense trascriveva un criptico passo sull'atto dello scrivere che era già diffuso, e secondo Castellani (1976, 28) da un modello in latino medievale, rispetto al quale nel testo a noi noto sono stati introdotti coscientemente dei “rusticismi” in parodia col dettato che ha come oggetto il contadino, onde l'originale si perderebbe su su, a capo della tradizione di cui la copia esistente di *Se pareba boves* sarebbe un discendente artefatto. Si discute se siano tramandati in originale o no i versi tratti nella pergamena ravennate di *Quando eu stava*, edita da Stussi nel 1999, databile (Petracci e Ciaralli) tra la fine del XII secolo e l'inizio del XIII: in testimonianza unica e scrittura di mano non altrimenti nota, deve decidere sulla natura di originale del testo la sua plausibilità, mentre l'accertamento di possibili errori (qui sta il punto) certificherebbe che si tratta di trascrizione secondaria, cfr. Stussi, 1999; Formentin, 2007, 139–177; Beltrami, 2010, 77–78. Un bel libro, per tutta la problematica: Stussi, 2001.

di ultima volontà d'autore si giustappone quello recentemente definito come “prestigio storico” dei testimoni (Carlo Ossola, per Ungaretti) (Giunta, 1997).⁴

Questo criterio ci porta più vicino alla prassi dei notai dove il concetto dell'*ipse dixit* dell'autore scivola in quello dell'*ipse scripsit* (del notaio), e indica nell'autenticazione una condizione di *ne varietur* riguardo al documento in quanto atto. Nel caso del notaio che autentica più copie (a cominciare dai testamenti, dai codicilli, eccetera) si parla senz'altro di più originali, proprio perché resi autentici dalla autorità sua, e sta alla responsabilità dell'editore la scelta dell'esemplare su cui conviene fondare il testo. L'evento, come ci si deve aspettare, non è raro tra i documenti d'archivio, e capita che lo studioso si imbatta non solo in documenti in copia plurima (o contemporanea, o tarda cioè trascritta da originali perduti) ma anche in copie doppie o plurime vergate dallo stesso notaio. Escludendo la fattispecie della abbreviatura, ovvero della scrittura dell'atto abbreviata e senza le formule estese, che costituisce – come dire? – un abbozzo dell'atto notarile, e che spesso è conservata fra le carte del notaio stesso, è normale che uno o più esemplari di mano dello stesso notaio siano redatti per i possibili usufruitori. Teoricamente, gli originali dovrebbero recare lo stesso identico testo, salvo i normali ed ineluttabili accidenti del trasporto. Ma ciò vale in teoria, la pratica offrendosi a eccezioni di vario tipo e di varia ragione.

Nel caso di un testamento in più copie e di altri atti privati, normalmente non si dà dunque una variantistica fra originali, ed è lo stesso formulario (*nihil minuens vel addens quod sensum mutet*, oppure *vidi et legi, nec addidi, nec minui, nisi si quod in eo inveni* e simili) a garantire, anche se teoricamente, la identità del testo tra le copie. Il testo notarile, se manteniamo la fattispecie di un testamento, può definirsi attraverso il filtro di un formulario che è appannaggio del notaio stesso, e rappresenta giusto la mediazione fra la volontà del privato e la sua migliore estensione a favore della conformità giuridica dell'atto senza che questa condizione co-autoriale lo lasci libero di variare nella copia pure autenticata da lui.

Al contrario, nel testo letterario, l'accertamento di più di un originale comporta una variantistica che è condizione stessa della definizione, ed è proprio la mobilità del testo (si parla a volte anche di originale in movimento, indicato, nello stemma, da un rapporto orizzontale: $\omega---\omega^1---\omega^2$) a stabilire lo *status* opposto a quello (la fissità del testo) dell'originale del notaio. Così se in ambito letterario da doppi originali o da originali in movimento è potuta nascere e proliferare e complicarsi una critica delle varianti, davvero fortunata e produttiva nel '900,⁵ si capisce che le minimali differenze di testo tra originali

4 Nemmeno mi soffermo sul fatto che la categoria del “prestigio”, altamente produttiva in linguistica (per esempio nei neologismi suggestionati dall'esterno, come nella terminologia giuridica), per la produzione dei testi letterari non aveva assunto sin qui un ruolo nel ‘metodo’. Emersa in relazione alle vulgate (= il testo più diffuso storicamente) è rimasta in realtà esterna, o almeno non vincolante per la soluzione Bédier, cioè del manoscritto unico, come alternativa a scelte fondate sulle classificazioni stemmatiche. Invece il “prestigio”, accostabile a quella sorta di *communis opinio* di consenso per opere i cui rifacimenti hanno finito per produrre un testo concordemente declassato (Torquato Tasso, p. es.), sembra oggi per casi molto meno eclatanti contrastare il diritto del produttore a favore di un diritto fondato sull'estetica dell'utente.

5 Ovviamente anche dal caso di semplici varianti, quando ancora non si possa parlare di doppie redazioni. Quando si tratta del testo letterario, da Contini e De Robertis (Giuseppe) in poi, la filologia italiana si è

di testi documentari non abbiano interessato più di tanto la diplomatica applicata al documento notarile, nemmeno per ciò che riguarda il formulario. Se lì la disciplina chiamata in causa è appunto la filologia, qui lo è la diplomatica, nella sua declinazione ‘privatistica’.

In entrambe, comunque, la costituzione del testo costituisce un *primum* imprescindibile, dandosi per assodato che ogni critica letteraria non meno che ogni ricerca storica dovrà fondarsi su di un testo sicuro. I falsi, di cui è piena l’una e l’altra vicenda, rappresentano d’altronde un illustre campione per misurare l’acribia e del filologo e dello storico che fa ricerca in archivio, e insieme rappresenta nella storia delle due discipline un punto di confluenza. Dallo stesso Francesco Petrarca, uno che di notai nella sua ascendenza era provvisto (e dalla linea il padre, ser Petracco ser Parenzo, e il bisnonno, ser Garzo) alla filologia Cinquecentesca è capitato che un filologo abbia permesso di riconoscere testi falsificati in documenti che pretendevano di essere atti autentici e giuridicamente validi (a cominciare dai grandi: Petrarca stesso nel ‘300, Lorenzo Valla verso la metà del ‘400, Vincenzo Borghini passata la metà del ‘500, eccetera.⁶

Ecco che l’abitudine a giudicare i testi e meditare sulla loro tradizione ha favorito in professionisti della letteratura, chiamati a periziere da grandi autorità laiche e religiose, la possibilità di riconoscere come falsi documenti che pretendevano mica niente: fossero la donazione di Costantino o diritti di principi su privilegi, ed altro.⁷ Prima che le discipline si specializzassero era naturale che un documento, in quanto testo, trovasse i suoi specialisti negli uomini di lettere (umanisti, storici, antiquari). Mentre con Boccaccio i fondatori di una letteratura italiana potevano contrapporsi ai notai giustapponendo la verità della loro scrittura (blasone della Verità della Scrittura per eccellenza) alla falsità dei

dedicata alla variantistica d’autore con molta alacrità, arrivando negli anni ‘80 ad etichettare una disciplina *ad hoc* nella “filologia d’autore”, così primariamente nominata nei primi anni ‘80 da Dante Isella, sotto la quale ancora s’iscrivono e si dibattono le edizioni di chi, come Ungaretti, aveva partecipato, con la sua collaborazione (e quale oggetto della stessa critica variantistica!), alla produzione della prima edizione critica di un autore vivente, lui appunto (per le cure di Giuseppe De Robertis). Due più recenti titoli per la generale tematica: Brambilla, Fiorilla, 2009; Italia, Raboni, 2010.

- 6 Ampio panorama sul tema in Grafton, 1996. Ivi ricordate anche le confutazioni ad Annio da Viterbo (cfr. infra, n. 7) da parte di Melchiorre Cano. Ma, stando al Cinquecento, basti questa formidabile immagine a riconoscere l’importanza delle conquiste dell’Umanesimo in Europa per la tradizione dei classici: “un treno in cui greci e latini, fonti spurie e autentiche, siedono gli uni accanto agli altri sino a che non giungono ad una stazione chiamata ‘Rinascimento’” (Grafton, 1996, 108).
- 7 Petrarca nel 1361 venne convocato dall’imperatore Carlo IV per valutare due privilegi esibiti da Rodolfo IV d’Austria che gli sarebbero stati accordati da Giulio Cesare e Nerone e che avrebbero dovuto giustificare l’indipendenza dell’Austria dall’Impero. Fu facile a lui dimostrare con dottrina ed eloquenza la falsità di quei documenti, fondandosi su elementi linguistici e stilistici, terminologici e storici. E con prove altrettanto varie e convergenti Lorenzo Valla poteva favorire gli interessi degli Aragonesi di fronte a Eugenio IV scrivendo il *De falso credita et ementita Constantini donatione*, nel 1440 (Valla, 1665), attraverso cui poté smentire la presa *Donazione* e di Roma e dei regni dell’Occidente da parte dell’imperatore Costantino a papa Silvestro, contraddizioni fondate su espressioni e su concetti barbari e ridicoli. Quanto al Borghini, al quale interessava difendere la verità storica rappresentata dalle grandi illustrazioni pittoriche del Vasari nel Salone dei 500, a Palazzo Vecchio, messa in dubbio da Girolamo Mei nel manoscritto *De originibus civitatis Florentiae o De origine urbis Florentiae*, rimasto non a caso inedito, non gli fu difficile smascherare il documento su cui si fondava la teoria del Mei, di una rifondazione longobarda della città, in un falso ch’era opera dell’umanista tardo quattrocentesco Annio da Viterbo.

sedicenti professionisti dell'arte (*Proemio* alla IV giornata del *Decameron*, ed il feditrago ser Ciappelletto della I).⁸

Ora, la diplomatica, che nasce relativamente tardi (XVII sec.: il *De re diplomatica libri sex* del Mabillon è pubblicato nel 1681) (Mabillon, 1681) è una disciplina a sé, con uno sviluppo autonomo, e che si articola *iuxta propria principia* in vari settori, così come la filologia testuale, ed è noto che entrambe, oggi, si giovino anche di trattazioni teoriche o manualistiche.

Ma in generale anche chi si occupa per mestiere di letteratura è chiamato ad interessarsi di quella che si definisce tradizione del testo. Per tradizione di un testo intendiamo in senso stretto l'insieme dei testimoni che lo tramandano, ma più estesamente anche il complesso di vicende che riguardano la sua storia, al limite con il concetto di fortuna di un testo (secondaria e tecnica l'accezione di complesso di lezioni che caratterizzano un manoscritto o una 'famiglia'). Ed è successo nei decenni passati che critici e storici della letteratura ambissero definirsi filologi (ora, quando sulla filologia soffiano nuovi venti impetuosi dall'Atlantico, molto meno!). Anche per i diplomatici, ma in minor grado, esiste il problema della 'tradizione' di un atto, precisamente quando il documento giuridico ci sia tramandato anche o solo da copie. Così come il filologo non può prescindere dalla tradizione, è responsabilità di un buon editore d'archivio servirsi della copia migliore prima di pubblicarla, la qual cosa prevede quella operazione che in filologia si chiama *recensio*, ovvero il recupero di tutte le testimonianze esistenti. Questa opportunità nella pubblicazione dei testi archivistici è praticata ai livelli più impegnati, ma è meno avvertita dalla prassi più comune, ed è forse più raccomandata che sperimentata.

Tocco in questa relazione il particolare caso di documenti originali in duplice copia autografa per mano dello stesso notaio, con varianti di lezione.⁹ I documenti in originale qui in esame, appartengono uno al sec. XIV e uno al sec. XVI. Si tratta nel primo caso di un testamento, nel secondo di un inventario di beni mobili. Due campioni per molti

8 È notevole che il Boccaccio richiami la pratica notarile del controllo degli originali per difendere la verità della sua scrittura: "Quegli che queste cose così non essere state dicono, avrei molto caro che essi recassero gli originali: li quali se a quel che io scrivo discordanti fossero, giusta direi la lor riprensione e d'amendar me stesso m'ingegnerei" (corsivo mio, Branca, 1976, 265 = IV, Intr., 39) mimesi, io credo ironica, di una logica notarile: ma certo – e qui vede bene Marco Codebo – perché "al momento di produrre una teoria della narrativa realistica, Boccaccio non può che imitare il discorso a cui la società affida il controllo della veridicità dei testi in prosa, quello giuridico – notarile" (Codebo, 2007).

9 Lo faccio partendo da esperienze di testi perlopiù letterari, entrando (spero non a gamba tesa) nel campo di una disciplina sorella nella quale non possiedo competenza, visto che il caso dell'originale doppio o plurimo d'archivio, pur contemplato in un intervento di Alessandro Pratesi a proposito degli originali multipli di documenti d'archivio ("più spesso di quanto per lo più si crede esistono originali multipli") non riscuote poi, da parte sua, spazio d'attenzione e trattazione successiva (Pratesi, 1977, 28). Trascritto come intervento al Convegno delle società storiche della Toscana, il saggio di Pratesi, per il quale "fonti narrative" debbono intendersi come non documentarie, ovvero letterarie, s'impegna a confrontare la prassi degli editori di documenti con le pratiche dei filologi partendo dalla scuola sviluppatasi intorno alla Società romana di storia patria e ad Ernesto Monaci. Non foss'altro per il tema, il saggio a quella data è rimarchevole, mettendo in discussione le pratiche neolachmanniane, e le teorie di Quentin, Maas, Pasquali e d'altri. Proprio da quei tempi ad oggi s'è sviluppata nella critica del testo in Italia una filologia d'autore (vedi qui *infra*) attraverso la quale andrebbe, oggi, riaggiornata tutta la questione precoceamente affrontata da Pratesi (Pratesi, 1977).

e differenti aspetti di qualche rilievo per i personaggi interessati e l’ambiente culturale entro i quali si iscrivono.

Il primo è il testamento di Enrico degli Scrovegni, colui che incaricò Giotto di allestire il famoso ciclo della cosiddetta Cappella degli Scrovegni di Padova (Cappella di Giotto): Enrico, che è anche e più noto per essere stato citato da Dante nell’*Inferno* (XVII, 64–76) tra gli usurai.¹⁰ Il suo notaio è ben conosciuto agli studiosi di letteratura del ’300: un amico e corrispondente di Francesco Petrarca, Raffaino de’ Caresini, attivo fra Padova e Venezia alla fine del Trecento. Il testamento dello Scrovegni è stato recentemente pubblicato per intero: è edito da Attilio Bartoli Langeli all’interno di un libro fortunato di Chiara Frugoni sulla Cappella di Giotto (Bartoli Langeli, 2008).

Il secondo documento è inedito, ed è costituito dall’inventario dei beni mobili dell’umanista e storico-antiquario fiorentino Vincenzio Borghini, in gara con pochissimi altri (il veneziano cardinal Bembo?) per essere riconosciuto come il più acuto filologo italiano del Rinascimento (con il loico modenese Ludovico Castelvetro siamo piuttosto nel campo della esegeti, della critica e della rettorica, spesso asservite alla polemica militante). Trattandosi di un monaco benedettino, i suoi beni mobili sono rappresentati nella massima parte, se non quasi esclusivamente, da libri, e la potestà di testare gli fu riconosciuta da una apposita bolla del papa. Redige l’inventario, Raffaello Eschini, *notarius publicus*. Costui non era un notaio umanista come fu Raffaino, ma il Borghini se ne servì perché a lui erano normalmente demandate le pratiche dello Spedale degli Innocenti di Firenze di cui era Priore. Perciò l’Eschini fungeva da notaio anche per gli affari privati dello Spedalingo nonché di suoi importanti amici, come Giorgio Vasari (il fatto non è noto). Si capisce così che, alla morte del Borghini, nell’agosto 1580, l’Eschini, che aveva autenticato il testamento del priore, fosse chiamato ad inventariarne i beni, e insieme a distribuirli secondo le volontà espresse nel testamento. Appena anticipo che la biblioteca del Borghini, così come testimoniata nell’Inventario, più di mille titoli, costituisce meglio di altri documenti consimili una fonte primaria di lavoro anche per la storia della filologia italiana nella Firenze della seconda metà del ‘500, in particolare, per i manoscritti del Borghini stesso, anche per i lavori preparatori della Crusca (Belloni, 1999).¹¹

Entrambi i documenti, come ho anticipato, ci sono pervenuti in una duplice copia autografa del notaio. Sarà opportuno definire all’interno della medesima fattispecie dell’originale doppio le differenze, il loro valore come atto notarile, nonché le loro condizioni genetiche e funzionali.

1. a) Testamento di Enrico Scrovegni. Costituisce, all’interno del libro di Chiara Frugoni (Frugoni, 2008, 397–539) e nella bibliografia di Bartoli Langeli, lo sviluppo della

10 Rampollo di una ricca e potente famiglia padovana di origini non nobili, l’arme della quale era rappresentata da una scrofa (azzurra in campo bianco: Benvenuto da Imola), utilizzata come simbolo identificativo da Dante. È stato anche proposto da Maria Corti come colui che è citato nel sonetto *paduanus* della famosa tenzone tridialettale del codice di Siviglia di Niccolò de’ Rossi, sulla quale cfr. per ultimi Formentin, 2009, 52 e Brugnolo, 2010.

11 Sul lavoro del Borghini intorno ai testi toscani antichi l’ultimo lavoro (con ricca bibliografia) in Drusì, 2003.

pratica di un diplomaticista impegnato come editore a migliorare l'esito di una trascrizione che non vuole essere "diplomatica". Egli applica e perfeziona alla edizione di Enrico criteri da lui già sperimentati.¹² Ne esce una "edizione interpretativa" giustificata da una lunga introduzione-interpretazione che costituisce, da sola, con le sue 73 pagine a stampa un importante capitolo della storia notarile del '300. Istruttivo e anche piacevole leggerlo. Basterebbe questo a giustificare che il suo apporto per la Frugoni offre un contributo di gran rilievo e autonomia, come di un libro entro un libro. Le altre 65 pagine servono per edizione, apparato, traduzione del testo, e introduzione, per un totale di 138 pagine. Il testo latino, nella sua disposizione a capitoli numerati, subito a testo chiosati dall'editore con rubriche in corpo minore, a distinguere e le parti formulari e le singole disposizioni, rappresenta un campione, appunto, di quella "edizione interpretativa" che Bartoli Langeli propone quale migliore soluzione per il lettore senza rinunciare al rigore di una edizione 'tecnica' (in ciò anche la traduzione costituisce una prova difficile, di tanto maggiore rilievo quanto meglio chiarisce – come succede – gli snodi giuridici e il dizionario tecnico latino).

Il ricco Enrico affidava al suo elaborato testamento le sue ultime volontà, provvedendo a disporre dei molti suoi beni, fra l'altro preoccupandosi anche della futura amministrazione della Chiesa (la Cappella), il suo "miglior affare" nel titolo sornione della Frugoni, nella quale cappella aveva fatto erigere il proprio monumento funebre, e per il cui futuro sostentamento ora provvedeva con clausole particolari, a patto che fosse confermato anche alla propria discendenza il diritto di candidarne il *preposito*, che era come esigere un credito per la propria memoria. Al proposito, sarà da notare che egli profittava anche per denunciare e pretendere un gran credito nei confronti di Marsilio da Carrara, che gli aveva usurpato e confiscato parte del patrimonio immobiliare, ed Enrico computa e destina addirittura questo credito difficilmente esigibile nel caso il carrarese si fosse pentito. Insomma, dispone di ciò che ha e anche di ciò che non ha, il che per un prestatore di danaro con fama di usura indica una certa lungimiranza.

Si tratta di un testamento nuncupativo, che risulta autenticato alla presenza di un numero esorbitante di testimoni (un regolamento di poco posteriore ne prevedeva almeno sette), come si addiceva ad un rito civile per un nobile cavaliere, *nobilis miles*, con due cittadinanze, di Padova e di Venezia, quale Enrico poteva vantarsi: una solenne cerimonia, se i testimoni sono 34, religiosi e laici, veneziani e non, alcuni di essi *nobili viri domini*, e se il notaio Raffaino, ancora giovane, *familiaris* di Enrico, otterrà l'ufficio di *Cancellier grande* e sarà poi aggregato alla nobiltà veneziana nell'amministrazione pubblica. Questi e altri molti dati si traggono dalla ricerca di Bartoli Langeli ricchissima di documentazione storica (riguardo anche alle circostanze entro cui s'inserisce l'episodio) e meticolosa nell'illustrazione del testo nelle sue pieghe giuridiche ed istituzionali.

Esso ci è tramandato da tre testimoni, ma qui bastino le coordinate di due soli, perché adatti alla costituzione del testo e serviti all'edizione, il terzo essendo un *descripto*, e in più mutilo.

12 In particolare nell'occasione della pubblicazione del testamento di un tale Buffone padovano che (1238) precede di un secolo quello (1336) di Enrico.

A1 ASV, Procuratori di S. Marco Misti, busta 75 (supporto membranaceo) in una busta contenente atti relativi al solo Scrovegni. Il testamento, secondo di 5 atti, è sottoscritto dal notaio (c. 8 v) e da altri tre notaio nella c. successiva (9r). Il supporto, ammuffito, con compromissioni di testo, determina perdite facilmente recuperabili con l'aiuto dell'altro testimone (Bartoli Langeli, 2008, 464–466).

A2 ASV, Cancelleria inferiore, Notai, Busta 32, fasc. 13 (supporto cartaceo) *Liber imbreviautorum mei Raphaini de Caresinis notarii*. A dispetto della titolazione del fascicolo, non si tratta però di imbreviaatura e viene spiegato nella nota al testo che il documento finisce in questa cartella solo perché scritto su carta, e destinato da Raffaiano a rimanere fra le proprie carte (Bartoli Langeli, 2008, 466–467).

b) Inventario Eschini. Alla fine dell'agosto 1580, *die vero vigesima quarta mensis augusti*, nove giorni dopo la morte del Borghini, deceduto nel suo letto agli Innocenti, il notaio dello Spedale (*Cancellarius*, talvolta *scriba*) Raffaello Eschini redige l'inventario dei beni del Priore, per provvedere a destinarli secondo il suo testamento, olografo in questo caso, per il quale il monaco aveva ottenuto un permesso speciale dal papa nel 1574, testamento aggiornato da un codicillo (Borghini in Belloni, 1998, 99–114).¹³ Fra i presenti, c'è anche Baccio Baldini, già medico e segretario del defunto Cosimo, a rappresentare gli interessi del Granduca Francesco, e deputato anzi a scegliere per il Granduca quei manoscritti che avrebbe ritenuto degni d'interesse per la Biblioteca dei Medici. Infatti il Borghini non solo aveva destinato alla Libreria di S. Lorenzo un codice importante della cronaca di Firenze di Giovanni Villani,¹⁴ ma anche previsto l'opzione da parte del Granduca su altri, esercitabile da un suo delegato.

Fra quei manoscritti c'era il materiale che doveva confluire nel suo *opus magnum*, il *Trattato sulle origini di Firenze* (mai finito e in parte pubblicato nei postumi *Discorsi*: Borghini, 1584–1585). Ed il Borghini, prevedendo che sarebbero stati ancora inediti alla sua morte, delega a farne giudizio, in qualità di esecutori testamentari, in vista della pubblicazione (saranno i postumi *Discorsi* succitati), amici accuratamente scelti, fra i quali Pier Vettori, Giovambattista Adriani, Lelio Torelli. Non c'è dubbio che essi fossero allora tra i personaggi più autorevoli per dottrina a Firenze (l'anziano Torelli anche per dottrina giuridica).

I due originali del notaio sono segnalati con le lettere dell'alfabeto:

A ASF, Notarile moderno. Raffaello Eschini, Atti originali, 319, cc. n.n. 18-52. Scritto in carta, e legato modernamente in pergamena su cartone, contiene di mano del notaio e dei suoi segretari i protocolli tra gli anni 1580 e 1586. Il nostro inventario è il n. 12 del registro, con cc. regolarmente numerate (Belloni, Drusi, 2002, 383–386).

13 ASF, Testamenti segreti pubblicati, 1571–1843, 1, n. 4. Si tratta in questo caso di un testamento olografo.

14 “Un libro di Giovanni Villani in foglio reale, che è assai buono e fedele, sia dato alla libreria di S. Lorenzo; e se alcuno altro ce ne fusse reputato degnio di quella honoratissima compagnia di libri a dichiaratione di chi dirà Sua Altezza serenissima vadia con questo; benché alcuni che mi sono dati per le mani, ve gli ho donati più tempo fa” (Borghini in Belloni, 1998, 104). Per la donazione alla Laurenziana, cfr. Belloni, 2000; Baglio, 2004, 211.

P ASF, Notarile moderno, Protocolli, 638. Anche cartaceo, legato in una pergamena vistosamente macchiata d'inchiostro, scrittura del notaio, il nostro registro, il dodicesimo, non possiede numerazione nelle ultime 4 cc. (Belloni, Drusi, 2002, 389–390).

2. Le modalità sotto le quali si prospettano i due campioni con doppi originali rappresentano solo esempi di una casistica ovviamente più articolata, ma offrono comunque il destro a qualche spunto che serva a confrontare la prassi di filologi e diplomatici. Il raffronto fra i due casi mi è sembrata occasione opportuna in un Convegno come questo, da una prospettiva che, dunque, andrà messa a carico dell'interesse filologico-diplomatico verso l'oggetto del nostro convegno: la testimonianza.

Il problema di quale testimone scegliere per la pubblicazione è stato affrontato per lo Scrovegni dal suo editore, mentre per il Borghini resta questione che l'editore, ovvero chi scrive, è chiamato – come si vedrà – a sciogliere.

Il testamento, nel primo esempio, rappresenta la volontà del testante Enrico concordata, come può avvenire, con il notaio: dovremmo dire con l'ultimo notaio, perché altri sei testamenti egli stese prima, come appare dall'esplicita revoca dei precedenti, la quale elenca i nomi dei notai che li hanno stesi (Bartoli Langeli, 2008, 532–535).¹⁵

Nel secondo caso, l'inventario del Borghini, si tratta di una certificazione, un atto giuridicamente diverso da un testamento. Siccome l'inventario serve a destinare i beni secondo un testamento (rimasto), si può dire che anche qui si tratta di eseguire una volontà del testatore, e infatti l'atto contempla, fisicamente marcate nello scritto del notaio, in entrambi gli originali, annotazioni dello stesso Eschini circa la destinazione di blocchi di libri.¹⁶ Pur con questa esplicita relazione fissata all'interno del documento, resta che la certificazione è atto autonomo rispetto alla fissazione della volontà testamentaria, ed è da notare, ricollegandosi al primo caso, che il notaio non è qui chiamato a inventariare beni da un documento predisposto e concordato, come avviene nel testamento, ma a classificare con perizia e responsabilità sua un complesso di oggetti, dovendo identificare, nell'atto in cui redige il testo, quel particolare tipo di bene disposto in scaffali, o su suppellettili la cui singolarità deve essere via via individuata. Per la quale certificazione l'Eschini, di fronte a manoscritti, a fascicoli vari tenuti insieme, a tasche contenenti documenti, a mazzi, mazzetti, quaderni cuciti, quadernucci, e a rotoli, si avvale solo di titoli apposti nelle costole, nei frontespizi, e di altre indicazioni presenti nei contenitori o nei supporti (c'è anche una “cassetta confitta”), ma si può trovare a poco agio, per suoi limiti culturali, anche di fronte ad opere stampate.¹⁷

15 Noto fra parentesi che la possibilità di rintracciare e studiare le carte di questi notai permetterebbe di affrontare un tema di particolare interesse, l'identità di colui che definì il progetto scenografico e dottrinale degli Scrovegni, non certo Giotto, ma nemmeno Enrico, o chiunque altro non avesse contezza di teologia. Segnalo qui che una proposta assennata viene da Giuliano Pisani, il quale ha candidato il teologo Alberto da Padova, *doctor* presso il Convento degli Eremitani, (Pisani, 2008).

16 Rilevo *en passant*, per quello che si dirà circa il rapporto tra i due originali, che la scrittura e la posizione di queste note confermano che A è l'esemplare scritto a caldo, mentre P le inserisce dal margine di A all'interno dell'atto.

17 Possiamo escludere tranquillamente che il notaio copiasse già da liste di libri approntate per se stesso dal testante, o che ad esse facesse riferimento (in verità precedenti parziali documenti allestiti per suo comodo

Mentre nel caso del testamento di Enrico è prevedibile un minimo tasso di incomprensione (tra il testante ed il notaio), e Bartoli Langeli spiega bene come e perché, isolando anche ciò che c'è di fittizio nella scena rappresentata dall'atto,¹⁸ è prevedibile, all'inverso, per i libri del Borghini, un grado bassissimo di *feeling* tra i due, ovvero fra chi conosce tutto dell'oggetto in suo possesso (il Borghini), e chi è chiamato (l'Eschini) ad individuarne la specificità per poi far eseguire la sua volontà testamentaria, in una scena, questa volta realistica, di una biblioteca orfana, tra scaffali ripieni e suppellelli disordinatamente abitate da fascicoli e libri, in cui sono definiti anche i tempi (più di un giorno solo) nei quali si svolge il lavoro di inventariamento (nessun modello preparato e concordato aveva davanti a sé in questo caso il notaio). Come spesso avviene, egli non possiede nozioni sufficienti per classificare quel particolare bene che è un libro, a maggior ragione quello manoscritto; non possiede cioè competenza per riconoscere opere ed autori per lo più a lui ignoti: sia greci, sia latini, sia medievali, ma anche i moderni. Men che meno, nella fattispecie, il notaio possiede competenza su quei particolari manoscritti, blocchi di fascicoli messi e tenuti insieme dal defunto Priore, testi a mano del Borghini stesso, o fatti trascrivere dai suoi copisti o a loro dettati, unità separate che egli aveva classificato in tempi diversi e con diversi sistemi,¹⁹ uno dei quali era stato anche il contrassegno di un'impresa (disegno a penna + testo) ch'egli aveva di sua mano apposto alle coperte pergaminatee.

Nel primo caso, del testamento, il notaio deve rappresentare e autenticare una volontà. Il testo è di colui che fa testamento, avendo operato e concordato il notaio un suo assestamento normativo: il compito del diplomatico è quello di rappresentare fedelmente il dettato testamentario, una volontà complicata dalle varianti della doppia lezione dell'atto originale, dovute al notaio; ma insieme, per quello che è possibile, di verificare che esso non smentisca la volontà del testante (deve per esempio correggere un flagrante errore di misurazione, una data impossibile, il nome scritto male, un evidente controsenso). E lo fa in un apparato.

Nel secondo, il testo è materialmente ed esclusivamente prodotto dal notaio. Egli ha dovuto certificare l'esistenza e la quantità di quegli oggetti, un complesso di beni che quel poco *feeling* di cui s'è detto lo obbliga ad interpretare. Il compito del filologo non si limita a rappresentare il testo del notaio, ma è chiamato a verificare – sin dove si può – che quegli oggetti corrispondano o possano corrispondere ai *realia*, perché nessuna certificazione può identificare l'inesistente. E qui serve, oltre al primo apparato d'autore (effetto della doppia trascrizione), un apparato o comunque una annotazione supplementare, tanto più

dal Borghini esistono, e sono tramandati, e ovviamente servono a posteriori per commentare ed annotare il nostro inventario). Ma si può con ragionevolezza accertare che l'inventario fu steso, in loco e progressivamente, computando i pezzi che via via il notaio trovava agli Innocenti.

18 Ovvero la rappresentazione di Enrico che, nella sala capitolare del monastero di S. Mattia in Murano, enumera le proprie volontà mentre il notaio scrive vertiginosamente: Bartoli Langeli, 2008, 406.

19 Si tratta a) dei libri portati ad Arezzo nel 1541, il cosiddetto 'fangotto' di cui il Borghini dice nei *Ricordi*, pubblicati in Lorenzoni, 1909 (sono riconoscibili nella lista presente in BNF, Magliab. XXXVIII, 117); b) degli elenchi (BNF, II, X, 141 e BNF, II, X, 130) dei quaderni di materia storico linguistica (post 1574) pubblicati e annotati da Gustavo Bertoli (studio fondamentale per la biblioteca del priore), cfr. Bertoli, 1999; c) dell'elenco dei libri da leggersi (ancora nel BNF, II, 10, 141) pubblicato da Testaverde Matteini, 1983.

ricchi quanto meno la cultura del notaio corrisponda a quella del testante: l'uno (apparato) o l'altra (annotazione) misurano appunto la distanza di cultura fra il notaio ed il testante.

Veniamo ai testi come sono prodotti negli originali. Con Raffaino siamo di fronte ad una variantistica dove è necessario postulare un intervento autoriale (suo, come notaio) con variazioni di poco momento, ma nemmeno del tutto innocue. Trattandosi di dare un testo, vuoi una ragione giuridica ed istituzionale, vuoi la plausibilità, o se vogliamo la correttezza della trascrizione dell'atto si candidano in teoria a decidere quale testimone scegliere. Date le premesse, le varianti dovrebbero proporsi con un alto livello di quasi-adiaforia (lezioni che tendenzialmente resistono al tentativo di fissarne un primato, ovvero possiedono ciascuna una buona ragione contro l'altra per definirsi possibili).

Nel secondo, cioè nell'inventario Eschini, ci troviamo di fronte a notevoli variazioni tra i due originali, che riguardano soprattutto i *realia* ovvero gli oggetti (libri), ma anche a varianti diciamo di assestamento descrittivo, o di perfezionamento formulare.

Bartoli Langeli evince dalla collazione che i 2 testimoni, autografi dello stesso notaio, sono tratti da un terzo, fissa una tabella di differenze e ne evince che sul piano testuale non sia migliore un codice rispetto ad un altro. Per stabilire la dipendenza, utilizza nozioni del cosiddetto criterio lachmanniano. Ora questo criterio (o meglio la sua formulazione più tarda, neolachmanniana)²⁰ prevede che un rapporto tra testimoni possa esser determinato solo ed esclusivamente da errori, mai da sole varianti. Non basta. Questi errori devono essere significativi. Un errore significativo per esser tale, non può esser corretto per congettura dal copista, pena l'impossibilità di tenerne conto per stabilire una genealogia (ovvio che la significatività di un errore, essendo alla fin fine questione di *iudicium*, non sia insindacabile). Ora, applicare questo metodo al caso specifico, e in generale al caso di un notaio che trascrive una propria scrittura, appare tanto meno affidabile quanto più gli elementi che dovrebbero essere probatori possono essere dappriincipio scaricati di significatività: è chiaro che un notaio, in quanto copista di se stesso, normalmente (si potranno comunque via via verificare le singole condizioni) potrà sempre congetturare bene sanando un proprio errore, in quanto è *materialmente* lui l'autore del testo. L'errore del notaio, poi sanato da lui stesso, sfugge al criterio della significatività, e da solo, se non accompagnato da altre particolari circostanze, non si candida a provare una dipendenza. Nella fattispecie, ovvero dalla collazione di Bartoli Langeli, non si può stabilire con sicurezza nel rapporto tra A¹ e A² se l'uno dipende dall'altro o viceversa, e nemmeno è pacifico che si possa dimostrare con sicurezza che entrambi dipendano da un terzo (*quartum... non datur*). Questo ragionamento – meglio e più prudentemente, questo orientamento – vale non solo nella fattispecie, ma per ogni consimile caso. Rappresenta dunque un criterio che mi pare debba distinguere la prassi diplomatica di fronte a due o più originali di notaio, da quella filologica. Solo condizioni particolari della tradizione permetteranno di superare questa *impasse*. Tale riflessione possiede qualche ricaduta sui criteri di edizione del testo di Enrico. Non invero sulla scelta del testimone, se l'editore finisce per

20 Sui quali è programmaticamente tornato Paolo Trovato in diversi contributi apparsi in "Filologia italiana", riaprendo così, sul nascere della rivista, tematiche storiche sul metodo: mi limito a rimandare a *Dagli alberi reali agli stemmi*, (Trovato, 2004) e *Archetipo, stemma codicum e albero reale* (Trovato, 2005).

giudicare i due testimoni “sullo stesso piano” (Bartoli Langeli, 2008, 468),²¹ e far pesare un criterio svincolato dalla correttezza del testo, stante che da un lato si pongono “i due testimoni sullo stesso piano” e lo sono, esplicitamente, “da un punto di vista testuale”, dall’altro “bisogna privilegiare A¹ in quanto *mundum*, autentico e pubblico”. Tocca invece il ragionamento che riguarda il loro rapporto e il loro valore sulla correttezza del testo. Infatti, con riguardo a quelli che Bartoli Langeli definisce “gli errori comuni, quelli che in filologia si chiamano errori congiuntivi” (Bartoli Langeli, 2008, 468), le lezioni che isola appaiono sprovviste di questa caratteristica: *cellerebatur* per *celebrabatur*, *misionarii* per *mansionarii*, *possedeat* per *possideat*, eppoi *interpretari* e *interpretationem*, per i corrispettivi *interpretari* e *interpretationem* sono tutte forme che si spiegano come volgarismi inconsapevoli, quando non risentano precisamente dello sviluppo del latino tardo (e non solo del latino tardo, come la riduzione del gruppo NS a S), e dunque ammissibili nella lingua di un – se è lecito – copista/autore come Raffaino. Questa, dell’influenza del volgare nel latino di Raffaino, è una caratteristica rimarchevole, e avvertita da Bartoli Langeli.²² Proba, appunto, la sua osservazione su un fenomeno che mostra esiti paralleli a quelli del toscano antico, *interpretari* e *interpretationem* “(...lo si sente anche oggi in italiano)”, che peraltro porterebbe alle conclusioni qui sopra avanzate. Dunque non sono errori, non sono congiuntivi (manca infatti un terzo testimone esterno di fronte al quale possano unirsi) e comunque, pur comuni, non sono assumibili come significativi.²³

Quanto alle varianti (che sono isolate nel numero di dieci, Bartoli Langeli, 2008, 469) mi chiedo se sia opportuno classificarle come “significative” senza altro (sottolineo senza altro) per evitare quella sorta di ossimoro creato appunto dall’etichetta “varianti significative” (Bartoli Langeli, 2008, 468). Sui dieci casi allineati non mi dilungo, se non per confermare che capita qui quanto s’era previsto: che quasi tutti i doppioni possiedono un alto quoziente di equipollenza, se non – mi pare – in tre campioni: A² *legata suprascripta dicti domini* per il corretto A¹ *legata suprascripti dicti domini* (citato prima è Enrico e non i legati); A² *parere* + dativo per lo scorretto *parare* di A¹ (decide il senso: sottostare!); e A² *quod in isto* per il corretto A¹ *quod si in isto* (la ipotetica è necessaria alla sintassi).²⁴

21 Ma evitando – si aggiunga – che sia messa a carico dell’equivalenza l’osservazione che “i due testi vanno considerati discendenti da un comune antografo e perciò paritetici”, questa non accettabile nella deduzione finale (Bartoli Langeli, 2008, 469).

22 Della quale si possono trovare varie tracce, a cominciare dalla sonorizzazione (veneta) della dentale intervocalica (*ducadourum*, Bartoli Langeli, 2008, 482: avrei peraltro mantenuta la forma, concorde nei due testi), e che impegna l’editore di fronte a forme pasticciate quale (Bartoli Langeli, 2008, 516) *lagalte* (genitivo del toponimo Galta, di cui infatti la scrizione conserva l’articolo al femminile, anche *passim*, frazione di Vigonovo, subito dopo infatti: *vicinovi*), risolta dall’editore a testo con: “La Galte”.

23 E che non siano infatti da correggere conferma il testo a stampa che probabilmente mantiene le lezioni, e utilizza l’apparato per le forme alternative consone al latino classico, precedute da formule quali “si vorrebbe”, oppure “sta per”. Questi dunque non sono errori. Mentre un dubbio resterebbe per il secondo degli altri due citati come tali, trattati diversamente a testo: *proplexitas* per *perplexitas* (frutto però di svolgimento di abbreviazione), che viene corretto; e, più problematico *qui* (per *quos*), irricevibile normalmente in una corretta sintassi, infrazione questa grave, non corretta dall’editore a testo, e quindi giudicata una sfasatura sintattica del dettato d’autore. Penserei che la diversità di trattamento dei due casi implica e sottende da parte dell’editore un ragionamento a favore delle osservazioni da me ora esposte.

24 Sono rispettivamente i numeri 4, 6 e 10 della decade: Bartoli Langeli, 2008, 469.

Ma qui davvero si deve parlare di errori, e non di varianti.²⁵ Succede però che, trattandosi di testi trascritti dallo stesso menante – oltretutto, s’è detto, ben pratico di quel dettato se è vero che lo ha concordato – questi tre errori, come subito si appura scendendo ai contesti e alle controprove sulle ipotesi di relazioni possibili, non sono significativi per valutare una dipendenza (perché facilmente sanabili). Altra cosa è che a posteriori siano recepibili per caratterizzare la correttezza del testo nel singolo testimone (per questi tre casi favorevole ad A¹: 2 contro 1).

Ho anticipato che queste riflessioni non possiedono una ricaduta diretta sul testo in quanto la scelta dell’editore avviene su base diversa. E non ho ragione di continuare l’essame del testo, se già non l’ho fatta troppo lunga, vista – per questo aspetto – l’assenza, o il debole riflesso di conseguenze concrete sulle lezioni finite a testo. Nemmeno è il caso di soffermarsi su due questioni che sarebbero pertinenti: se cioè il testimone giuridicamente più autorevole si confermi anche come quello non dico più corretto nei materiali errori (perché le sviste del notaio vanno corrette senza scrupolo), ma in quelle variantelle al limite dell’adiaforia; e quali siano in ogni caso gli inconvenienti necessari ad una scelta, che dichiaro e confermo opportuna, di non contaminare i due testi.

Ma il caso di Raffaino e la soluzione del suo editore, con il quale ho voluto ragionare qui, a continuazione di un colloquio vivo da tempo e certo più fruttuoso per me, alcune questioni di pertinenza quasi comune, servono bene a un confronto con l’altro campione, dove invece una soluzione che fosse fondata sulla autorità giuridica dell’originale, e appoggiata dalla classificazione archivistica, porterebbe ad un risultato insoddisfacente.

Torniamo dunque ai due testimoni dell’Inventario Eschini. Secondo la legge emanata da Cosimo de’ Medici pochi anni prima, il 14 Dicembre 1569, il protocollo (nostro P) doveva essere trascritto in copia da inviare all’Archivio Pubblico entro 15 giorni (Borghini in Belloni, 1998, 391). Ora, a Firenze, la documentazione dell’Archivio Pubblico oggi si conserva nella serie (più tardi) denominata Atti Originali, e così esistente nell’Archivio di Stato di Firenze (ASF, Protocolli, Eschini Raffaello, 638, cc. 15v–39r), e sotto questa collocazione si trova infatti il nostro A.

Per l’editore dunque, in questo caso, non dovrebbe porsi problema, dal momento che A sarebbe delegato ad accogliere la trascrizione di P. P è il testimone che giuridicamente fa fede non solo; ma in filologia, poi, A corrisponderebbe ad un *codex descriptus*: come tale, esistendo il suo antigrafo, appunto P, nella norma teoricamente privo di valore testimoniale.

Tra i due testi vi sono molte significative differenze: si può però dimostrare che non il testimone degli Atti Originali è trascritto dal Protocollo, ma, a dispetto della consuetudine archivistica e della disposizione emanata da Cosimo, la dipendenza segue il vettore contrario. In questo caso si può provarlo con una notevole serie di indizi: correzioni, ag-

25 C’è da aggiungere semmai che altre lezioni di entrambi i codici si evincono come erronee dall’apparato, e più d’una: tale per esempio l’assenza della congiunzione (se appunto l’integrazione è stata ritenuta necessaria) nel serto *illa omnia declarari [et] interpretari debeant secundum quod iura volunt per dictos commissarios meos*, appunto corretta nel testo. Sicché l’apparato, oltre a ciò che è registrato qui nella nota al testo, serve a ricostruire un quadro completo dei possibili errori, ma più spesso dell’*usus scribendi* e delle caratteristiche del latino del notaio.

giunte, note, che non lasciano dubbio sul fatto che il testo che dovrebbe essere antigrafo è invece apografo.²⁶ Sarà successo che il notaio, non avendo avuto tempo di trascrivere P entro i 15 giorni per la copia da passare all'Archivio pubblico, ci mandò invece A quella prima confezione dell'atto, eseguita in loco accanto agli scaffali della libreria Borghini, lì nello Spedale: la copia appunto che gli era servita per allestire P (o un suo antigrafo). Non so se e quanto questo comportamento possa dirsi eccezionale, ma non mi stupirei che nella pratica del lavoro notarile scorciatoie come queste fossero anche non così rare.

Per il filologo, un primo effetto della vicenda è che il testo dell'Inventario Eschini non può essere pubblicato tenendo conto del testimone che giuridicamente “fa fede”, cioè del protocollo, oltretutto latore di un testo mutilo, visto che risulta caduta in P una serie consecutiva di libri, sicuramente omessa per errore.²⁷ E tuttavia, questo è il punto, non potrà assumere da sola, nemmeno la testimonianza dell'altro testimone, A, il quale reca sì la trascrizione fresca e primitiva dell'atto (dove sono regolarmente registrati in serie consecutiva i libri omessi in P) ma in alcuni luoghi risulta erroneo rispetto al suo apografo, perché P è capace in alcuni casi di correggere A, e in più perché conserva in alcune varianti qualche secondario aggiustamento del notaio: varianti quasi sempre, ma non sempre di natura solo formulare. Indizio, fatte salve le altre circostanze storiche, che la differente natura giuridica dell'atto rispetto al caso di Enrico (inventario *versus* testamento) costituisce di per se stessa una condizione diversa per le predisposizioni ed i comportamenti del notaio. Da qualche anno era apparso al proposito il trattato di Rolando Valle, il quale raccogliendo i pareri di precedenti giuristi e glossatori, aveva cercato di dare sistemazione alla materia, strettamente collegata al diritto testamentario (Rolandus a Valle, 1585).²⁸

Entrambi gli originali, per il caso dell'inventario Eschini, sono necessari al testo in edizione critica, ma resta da chiedersi se il testo da costituire debba fondarsi integrando i due, o se invece, scelto il testimone più corretto, l'altro debba avere spazio solo in apparato. Visto che alcune varianti di P migliorano la trascrizione di A, e stabilito che A è l'originale ‘primo’ e fresco, è piuttosto da chiedersi con quali risorse il notaio abbia potuto correggere se stesso. Se avesse avuto ancora accesso ai materiali da inventariare (i libri della biblioteca) sarebbero inspiegabili molti altri errori rimasti nella copia (lezione buona in A, erronea in P), ed il notaio avrebbe potuto, accorgendosene, correggere la grossa lacuna (ancora A integro, P lacunoso). L'ipotesi da fare è che, trascrivendo P, abbia potuto giovarsi del consiglio d'altri, riuscendo così, ma solo saltuariamente (non cioè in base ad una operazione concordata e massiva sul testo), a correggersi dove prima non

26 Un solo banalissimo esempio. Testimone A: sotto lo stesso titolo *un Morgante* e nell'interlinea *Un altro Morgante* (si tratta del poema del Pulci); evidentemente l'aggiunta è fatta mentre si controllano e inventariano i libri, lì vicino al capezzale del defunto. Testimone P: *dua Morganti*. È chiaro che P trascrive da A e sussume la correzione interlineare, con il plurale. Viceversa, non si può spiegare la variante, essendo impossibile che da un testo che classifica due copie dello stesso titolo, si passi ad una dizione che lo itera servendosi del margine. Ci sono molti casi di questa evidenza.

27 Non corrodo i dati che seguono con esempi, per i quali rimando alla nota al testo dell'edizione del documento. Intanto sul testo critico per una ricerca sui libri del Borghini ha condotto a termine una tesi di dottorato Elisabetta Arcari (Arcari, 2011).

28 Il trattato, fortunato, ebbe una ristampa veneziana nel 1585 per l'editore Giovambattista Somasco. Il generale quadro di riferimento della dottrina sull'inventario è appunto la successione.

arrivavano le sue nozioni. Ciò risulta essere avvenuto materialmente in P, ma potrebbe anche essersi verificato anche in altra copia perduta, servita come modello di P (perciò prima ho parlato di un possibile suo antografo). In questo caso, il fatto che trascrivendo un proprio originale, il notaio potesse lui stesso emendarsi o accogliere ogni suggerimento utile a migliorare la identificazione di un bene (in questo caso per esempio, il titolo, o l'autore) non lo doveva limitare. Del resto che un atto come l'inventario fosse passibile di aggiustamenti si può arguire dalla circostanza che esso poteva recuperare addizioni più tardi, come era contemplato anche nella prassi: “additio inventariorum fieri potest manus eiusdem notarii qui illud confecit [...] quia talis additio nemini potest damnum afferre, sed commodum tantum [...]” (Rolando della Valle, 1585, 75r),²⁹ e come il nostro stesso notaio prevede quando alla fine dell'atto dispone che aggiunte possono essere successivamente fatte dalla tutrice delle eredi o dagli esecutori: “et si quae alia invenient [soggetto: gli esecutori] vel ipsa inveniet [cioè la tutrice] ipsa domina Alexandra et alii suprascripti huic inventario addent vel addet [...]” (ASF, Protocolli, Eschini Raffaello, 638, c. 39r). Siamo certi che nei due originali del notaio questo non avvenne, ma la prassi sopra documentata e la disposizione del nostro notaio insegnano come questo atto fosse – come dire? – meno vincolato rispetto ad eventuali suoi miglioramenti.³⁰

Integrandosi le due testimonianze originali, resta l'obbligo di fornire a testo solo ed esclusivamente una lezione che del notaio sia (non quella che corrisponde ai *realia*): ovviamente anche conservando un *monstrum*, lasciando nei casi di varianti parlare l'apparato (conservi esso il *monstrum*, ne sortisca un altro, o sia capace di emendarsi). Par tuttavia buon consiglio all'editore trattenere a testo le lezioni fornite da una sola copia (originale), lasciando in apparato l'altra (pure originale), senza contaminare. Che è del resto l'opportuna opzione scelta anche da Bartoli Langeli per il testamento di Enrico. Ciò permette di ragionare senza mescolare i due tempi di redazione dello stesso atto, lasciando subito percepibile e confrontabile nello stesso registro (apparato oppure testo) ogni dislivello, e più immediato ogni controllo e ogni ipotesi sull'operato del notaio, e sulle ipotesi possibili riguardo alle sue pecche ed ai suoi ravvedimenti. A parte, dove possibile (e in molti casi non lo è), dietro la lezione o le due varianti, sarà da ipotizzare a quale dei *realia* la indicazione del notaio faccia riferimento quando il riscontro crei problemi. La scelta mi par debba cadere sul testimone integro, A, fresco, al quale in apparato sarà giustapposta, con i suoi errori, ma anche con le sue correzioni e i ritocchi formali, l'altra.

3. Da questa parziale e ridotta specola si può concludere con provvisoria evidenza a favore di qualche orientamento: nel caso di doppio originale del notaio a) solo con molta diffidenza ci si potrà servire delle risorse neolachmanniane; b) il tasso di variantistica prodotto dal notaio stesso si determina anche in ragione della natura del documento oltre che, ovviamente, da particolari contingenze; c) non è aprioristicamente dirimente, da solo, il

29 Mi servo per la citazione dell'esemplare [tipo ^B] esistente presso la Biblioteca del Dipartimento di Scienze Giuridiche Antonio Ciuca dell'Università di Bologna.

30 Ciò nel nostro caso poteva avvenire dal momento che le eredi erano universali, ed un nuovo ritrovamento non creava problemi circa la sua destinazione.

rango giuridico del documento; ed un minimo di diffidenza sarà da accordare anche alla sede archivistica in cui è conservato; caso per caso si valuterà il conflitto che si può determinare con lo stato di correttezza del testo quale testimoniano dalle trascrizioni; d) la contaminazione fra gli originali sembra la soluzione meno raccomandabile, essendo preferibile una soluzione neobéderiana; è opportuno che il testo ricostruito rispetti in pieno, anche nelle sue caratteristiche diciamo abnormi, il dettato del notaio, parendo opportuno che l'editore intervenga sì, ma solo e soltanto su quelli che possono definirsi lapsus (ovvero *espressioni* diverse dalla sua *formazione* della volontà, secondo una distinzione già proposta da Luigi Firpo: Firpo, 1961); e) più delicato il caso in cui il *lapsus* si ripeta da un originale autografo all'altro, per il quale si possa entrare in conflitto con l'*usus scribendi*; in particolare e a maggior ragione non vanno corretti nel testo errori, anche paradossali (caso dell'inventario), che definiscano la cultura del notaio; f) agli apparati, in servizio e dell'uno e dell'altro originale, e della variantistica fra i due, il compito di documentare la situazione testimoniale, gli interventi dell'editore, nonché la variantistica; g) a parte (annotazione o nota al testo) quanto serva e sia possibile arguire circa il rapporto fra il testo e i *realia* cui esso fa riferimento.

RINGRAZIAMENTO

Con mio vantaggio hanno letto questa mia relazione gli amici e colleghi Riccardo Drusi, Francesco Piovan e Paolo Trovato.

IZDAJATELJSKI PROBLEMI PRI IZVIRNIH NOTARSKIH LISTINAH V DVEH IZVODIH. PRIMERJAVA DVEH PRIMERKOV

Gino BELLONI

Univerza Ca' Foscari, Oddelek za humanistične študije,
Dorsoduro 3484/D, 30123 Benetke, Italija
e-mail: bell@unive.it

POVZETEK

Pričevanje je tema, ki je filologu kot izdajatelju besedil nujno domača. Priče so za filologa nosilci besedila, iz katerega mora sestaviti izvirnik ali, kot se navadno izrazimo, izoblikovati podobo besedila čim bližo izvirniku. Poleg literarnih besedil so med primeri arhivskih dokumentov največkrat lastnoročno napisana besedila, začenši z oporokami, kodicili in podobnim. Toda splošna značilnost dokumentarnega besedila je, da se zaradi prepisovanja notarja, navadno po nekem njemu lastnem vzorcu, ki predstavlja točno tisti stik med zasebnim in spremembo v javno, koncept izvirnika dodatno zaplete. Kakorkoli, če je šlo tam, kot že rečeno, za filologijo, gre tu za diplomatiko. V obeh primerih ustroj besedila predstavlja nekakšen primum, pri čemer je seveda samoumevno, da mora vsaka literarna kritika kot tudi vsako zgodovinsko raziskovanje temeljiti na zanesljivem bese-

dilu. Kdor se poklicno ukvarja z literaturo se mora dandanes ukvarjati tudi s tem, čemur pravimo preoddaja besedila. Preoddajo v najbolj uveljavljenem smislu razumemo kot skupek pričevanj, preko katerih se besedilo prenaša. Tudi diplomatiki, čeravno v manjši meri, se soočajo s problemom ‘tradiranja’ nekega zapisa, in sicer v primeru, ko se je pravni dokument posredoval oziroma prenašal tudi ali zgolj v več izvodih. Tako kot filolog ne more zanemariti literarne tradicije teksta, je tudi dober izdajatelj arhivskih listin dolžan pred izdajo besedila uporabiti njegov najboljši zapis. To pa zahteva zbiranje vseh obstoječih pričevanj, kar v filologiji imenujemo recensio.

Pričajoči članek obravnava primer dveh izvirnih dokumentov, ki sta nastala v dveh avtografskih izvodih, napisanih izpod peresa istega notarja in v dveh različicah. Prvi dokument je iz 14., drugi pa iz 16. stoletja. Pri prvem notarskem dokumentu gre za oporočno, pri drugem pa za seznam premičnin. Oba primerka sta, vsak na svoj način, dokaj pomembna. Prvi je oporoka Enrica degli Scrovegni, ki je slikarju Giottu izdal naročilo za slavni cikel fresk v Kapeli Scrovegni v Padovi, in jo je objavil Attilio Bartoli Langeli znotraj pred kratkim izdanega, a že znanega dela Chiare Frugoni. Drugi dokument je neobjavljen, predstavlja pa seznam premičnin florentinskega humanista, zgodovinarja in starinarja Vincenzia Borghinija, morda največjega italijanskega filologa renesančnega obdobja. Primerka izhajata iz različnih stoletij in sta vpeta v različni kulturi, na kateri so lahko vplivala pravila tedanjih ustanov. Ne gre torej za primerjavo obeh dokumentov, saj lahko razlike med njima že vnaprej predpostavimo, temveč za razmislek o odločitvah izdajatelja, soočenega z dvema različnima dokumentoma, katerih skupna značilnost je ta, da sta se ohranila v dvojnem notarskem izvirnem zapisu. S tega ozkega vidika lahko izpeljemo nekaj ugotovitev, med drugimi tudi: da se ‘neolachmanskih’ sredstev lahko poslužujemo le z veliko mero nezaupljivosti, da se na rezultate primerjalnih študij različic sklepa tudi glede na posamezno naravo dokumenta in da pravni status ali arhivska umeščenost dokumenta nista a priori odločujoča.

Ključne besede: avtografi, izvirnik, filologija, diplomatika, notarji, Borghini Vincenzio, Scrovegni Enrico

FONTI E BIBLIOGRAFIA

ASF – Archivio di Stato di Firenze (ASF), Notarile moderno.

Belloni, G. (ed.) (1998): Vincenzio Borghini. Dall’erudizione alla filologia. Una raccolta di testi. Pescara, Libreria dell’Università editrice.

BNF – Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (BNF).

Borghini, V. (1584–1585): Discorsi di Monsignore don Vincenzio Borghini al Serenissimo Francesco Medici, Granduca di Toscana [...] recati à luce da’ Deputati per Suo testamento. Con la tavola delle cose più notabili. Vol. I-II. Firenze, Filippo e Jacopo Giunti.

Mabillon, J. (1681): De Re Diplomatica Libri Sex.

Mei, G. (s. d.): *De originibus civitatis Florentiae*. Manoscritto.

Rolandus a Valle (1585): *Tractatus non minus utilissimus quam necessarius de Inventarii confectione*, Pisauri, apud Hieronymum Concordiam, Pisauri, MDLIII. Venezia, Giovambattista Somasco.

Valla, L. (1665): *De falso credita et ementita Constantini donatione*. 1440. Westphaliae, typis Karkerij.

Arcari, E. (2011): Studio e commento dell'inventario Eschini. Tesi di Dottorato. Venezia, Università Ca' Foscari - Dipartimento di Italianistica e Filologia romanza.

Baglio, M. (2004): Nel laboratorio del Borghini filologo. I volgarizzamenti trecenteschi delle "Epistole" di Seneca. *Filologia italiana*, I, 2004, 187–211.

Balduino, A. (1983): *Manuale di filologia italiana*. Firenze, Sansoni.

Bartoli Langeli, A. (2008): Il testamento di Enrico Scrovegni (12 marzo 1336). In: Fruconi, C.: *L'affare migliore di Enrico. Giotto e la cappella Scrovegni*. Torino, Einaudi, 397–539.

Belloni, G. (1999): Notizia di un nuovo documento per la biblioteca del Borghini. In: *Il filo della ragione. Studi e testimonianze per Sergio Romagnoli*. Venezia, Marsilio, 181–208.

Belloni, G. (2000): Agosto Settembre 1580: Libri per S. Lorenzo dalla biblioteca del Borghini, Studi vari di lingua e letteratura italiana in onore di Giuseppe Velli. Milano, Cisalpino.

Belloni, G., Drusi, R. (eds.) (2002): *Filologia e invenzione nella Firenze di Cosimo I*. Firenze, Olschki.

Beltrami, P. (2010): A che serve una edizione critica? Bologna, Il Mulino.

Bertoli, G. (1999): I quaderni storico-linguistici di Vincenzo Borghini. *Giornale storico della letteratura italiana*, 176, 528–582.

Brambilla, S., Fiorilla, M. (eds.) (2009): *Filologia dei testi d'autore. Atti del Seminario di studi (Roma, 3–4 ottobre 2007)*. Milano, Cesati.

Branca, V. (ed.) (1976): Giovanni Boccaccio. *Decameron*. Firenze, Accademia della Crusca.

Brugnolo, F. (2010): Per il testo della tenzone veneta del canzoniere colombino di Nicolò de' Rossi con la Postilla 2010 in calce. In: Brugnolo, F.: *Meandri. Studi sulla lirica veneta e italiana settentrionale del Due-Trecento*. Roma - Padova, Antenore, 351–421.

Castellani, A. (1976): I più antichi testi italiani. Edizione e commento. Bologna, Patron.

Codebo, M. (2007): Scomodi compagni di banco: scrittori e notai fra Boccaccio e Manzoni. *Italica*, 84, 187–198.

D'arco Avalle, S. (1978): *Principi di critica testuale*. Padova, Antenore.

Dain, A. (1975): *Les Manuscrits. Paris, Les Belles Lettres*.

Drusi, R. (2003): Borghini e i testi antichi volgari. In: Bertoli, G., Drusi, R.: *Fra lo 'Spedale' e il Principe. Vincenzo Borghini Filologia e invenzione nella Firenze di Cosimo I*. Padova, Il Poligrafo, 125–147.

Firpo, L. (1961): Correzioni d'autore coatte. In: *Studi e problemi di critica testuale*. Bologna, Commissione per i testi di lingua, 143–157.

Formentin, V. (2007): *Poesia italiana delle origini*. Roma, Carocci.

Formentin, V. (2009): Noterelle sulla tenzone tridialettale del codice colombino di Niccolò de' Rossi. *Filologia italiana*, 6, 51–74.

Frugoni, C. (2008): *L'affare migliore di Enrico. Giotto e la cappella Scrovegni*. Torino, Einaudi.

Giunta, C. (1997): Prestigio storico dei testimoni e ultima volontà dell'autore. *Antico-moderno*, 3, 169–198.

Grafton, A. (1996): *Falsari e critici. Creatività e finzione nella tradizione letteraria occidentale*. Torino, Einaudi.

Italia, P., Raboni, G. (2010): *Che cos'è la filologia d'autore*. Roma, Carocci.

Lorenzoni, A. (1909): *I ricordi di Don Vincenzo Borghini. Frammenti inediti di lingua fiorentina*. Firenze, Seeber.

Pasquali, G. (1934): *Storia della tradizione e critica del testo*. Firenze, Le Monnier.

Pisani, G. (2008): *I volti segreti di Giotto*. Milano, Rizzoli.

Pratesi, A. (1977): *Fonti narrative e documentarie. Problemi di edizione*. Actum luce, VI, 25–37.

Stussi, A. (1994): *Introduzione agli studi di filologia italiana*. Bologna, Il Mulino.

Stussi, A. (1999): Il più antico documento di lirica profana in volgare italiano. In: *Atti dell'Accademia lucchese di Scienze lettere e Arti*. 28. Lucca, Accademia lucchese di Scienze lettere e Arti, 5–19.

Stussi, A. (2001): *Tracce*. Roma, Bulzoni.

Testaverde Matteini, A. M. (1983): La biblioteca erudita di Don Vincenzo Borghini. In: *Firenze e la Toscana dei Medici*. II. Roma, Istituto della Enciclopedia italiana, 611–643.

Trovato, P. (2004): Dagli alberi reali agli stemmi. *Filologia italiana*, 1, 9–48.

Trovato, P. (2005): Archetipo, stemma codicum e albero reale. *Filologia italiana*, 2, 9–18.

PIRANSKI NOTAR DOMINIK PETENARIJ – PRIČEVALEC ČASA

Darja MIHELIČ

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Članek predstavlja piranskega notarja Dominika Petenarija, ki je zapisal večino rokopisnih konceptov poslovnih dogovorov v ohranjenih piranskih notarskih sešitkih iz razdoba 1281 do 1305, ki jih hrani piranska izpostava Pokrajinskega arhiva Koper. Dominikovi sešitki nosijo zaporedne številke 1, 2, 4, 5, 7, 8 in 17.

Ključne besede: notar, notariat, notarska knjiga, Piran, srednji vek

DOMINICUS PETENARIUS, NOTAIO PIRANESE – TESTIMONE DEL TEMPO

SINTESI

L'articolo presente il notaio piranese Domenico Petenario, che tra il 1281 e il 1305 trascrisse buona parte degli atti conservati nei quaderni notarili piranesi, attualmente custoditi dalla sezione piranese dell'Archivio Regionale di Capodistria. I quaderni di Domenico recano i numeri progressivi 1, 2, 4, 5, 7, 8 e 17.

Parole chiave: notaio, notariato, libro notarile, Pirano, Medioevo

NOTAR IN NOTARSKA KNJIGA

Notarja Dominika predstavljam skozi celotno serijo sedemnajstih ohranjenih piranskih notarskih knjig (*quaternus notarilis*) in njihovih fragmentov. Notarska knjiga ali sešitek ni literarno branje – kar večini med nami dandanes pomeni izraz ‐knjiga‐ – ampak je zbir rokopisnih konceptov (*imbreviatura*) poslovnih dogоворов različnih vsebin. V srednjem in prvih stoletjih novega veka znanje pisana in branja ni bilo množično, ampak so ti veščini obvladovali le redki posamezniki. Kako v takem položaju – spričo negotovosti človeškega spomina – obvarovati pozabe številne dogodke in dogovore pravne, poslovne in podobne narave? V ta namen se je izoblikovala ustanova notarjev, ki so kot pooblaščene in verodostojne osebe zapisovali listine različnih vsebin. Notarski zapis je kot javna listina imel pomen samostojnega dokazila (Darovec, 2010).

Notarska praksa v mestih mediteranskega prostora je pogosto potekala tako, da je notar vpisoval bistvo vsebin dogоворов v poseben zvezek – notarsko knjigo, pri čemer je nepomembne listinske besedne formule in fraze izpuščal in tako smotorno skrčil obseg besedila. Imbreviaturne predloge listin so vsebovale navedbo datuma, prisotnih prič, včasih ožjo lokacijo dogajanja (trg, prodajalna, vinska klet) in bistvo (pravnega, poslovnega) dejanja. Kraj dogajanja (npr. Benetke, Koper) so vključevale le, če ni bil domač. Na osnovi predloge je notar nato izdelal enega ali več izvodov popolne listine, od katerih so imeli vsi status izvirnika, in jo/jih izročil naročniku – stranki (strankam). Vpis v notarski knjigi je pri tem užival enako verodostojnost kot končni listinski izdelek. Ostal je osnova, s pomočjo katere je notar (npr. v primeru izgube listine) lahko izdelal novo veljavno listino. Redno vodenje notarskih knjig z jedrnatimi zabeležkami vsebine listin je postal v Italiji običajno od konca 12. stoletja, od 13. stoletja pa so tudi tostran Jadrana mestni statuti tako dejavnost postavili za dolžnost notarjev. Zaradi pomena zapisov v notarskih knjigah so mestni statuti vsebovali zahtevo, naj se notarske knjige shranijo tudi po notarjevi smrti.

Notarske knjige so za preučevanje srednjeveške zgodovine nepogrešljiv vir. Iz njih lahko razberemo podatke o gospodarskem in družbenem življenju mest in njihove širše okolice, o oblasti, upravi in pravu, vsakdanjem življenju, populacijskem razvoju, strukturni prebivalstva po poklicih, urbanističnem razvoju, (mikro)topografiji prostora itd. Dragocene so tudi zato, ker vpisi v njih niso (zavajajoče) subjektivno interpretativni, kot npr. poročila, kronike in sorodna (sodna, spominska) pričevanja, ampak gre pri njih za objektivne in verodostojne preostanke preteklosti.

PIRANSKI NOTARIAT V POZITIVNI ZAKONODAJI

Piranski statut iz 1307 (Franceschi, 1960, knjiga 8, členi XXVIII, XXX, XXXI, XXXII, XXXV; Pahor, Šumrada, 1987, 595–599, 601) je podrobneje določal delo notarjev in način nastanka vpisov v notarske knjige. V prisotnosti strank in prič je moral notar, ki je bil zasebnik, ne javni uslužbenec, najprej zapisati izvleček pravnega dogodka v svoj zvezek. Nato ga je moral prebrati prisotnim. V roku enega meseca zatem je moral izdelati listino iste vsebine o dogodku. V njej je moral razločno in neokrajšano navesti

datum, kraj in priče sklenitve dogovora, pogodbenike, dolg in rok poravnave, predvidena globa za kršitelja dogovora pa ni smela za več kot tretjino preseči vsote, ki jo je omenjala listina. Notarjevo plačilo za vpis testamenta v notarsko knjigo je po statutu iz 1307 znašalo 1 sold (1 sold = 12 denaričev), za izdelavo javne listine pa 8 soldov. Za vpis ostalih dogovorov, ki so obravnavali vsote pod 10 liber (1 libra = 20 soldov = 240 denaričev), naj bi dobil notar po 14 denaričev, za vpise, ki so omenjali višje vsote, pa 1 groš (1 groš = 32 denaričev). Statut je predpisoval hrambo notarskih knjig po notarjevi smrti. Arhivirale naj bi se v sobi v cerkvi sv. Jurija.

Statutarni ukrepi so skušali preprečiti notarske zlorabe, a tudi zaščititi notarja pred lažnimi obtožbami. Notar, ki bi izdelal zapis o dolgu iz igre, naj bi plačal globo v višini vsote, ki jo je omenjal zapis. Statut je predvidel tudi drastično kazen za goljufivega notarja: odsekali naj bi mu desnico. Globa za tistega, ki bi notarja po krivem obdolžil, je po statutu znašala 100 soldov (to je 5 liber: Franceschi, 1960, knjiga 8, člen XXXVII; knjiga 2, člen XXVIII; knjiga 8, člen XXXIII; Pahor, Šumrada, 1987, 600–603, 268–269). – Da kazni niso bile le teoretične narave, dokazuje testament notarja Mihaela iz Parme z dne 30. junija 1330; napisal ga je, preden bi mu odsekali roko (Franceschi, 1933–1934, št. 71, 255–320).

OHRANJENA BÉRA PIRANSKIH NOTARSKIH KODEKSOV, POIMENSKO ZNANI NOTARJI

Arhiv v Piranu¹ hrani med pisno dediščino nekdanje mestne uprave sedemnajst notarskih knjig, od katerih so le štiri (prva, druga, šesta in trinajsta) ohranjene v celoti.² Časovno segajo v zadnji dve desetletji 13. in prvi dve 14. stoletja. V sodobnejšem času so bile oštevilčene po nedoslednem kronološkem zaporedju, v časovnih razponih vpisov, ki jih vsebujejo, pa se pogosto prekrivajo, saj je notarsko dejavnost v Piranu hkrati opravljalo po več notarjev. Jezik knjig je popreprostena latinščina. Izražanje je enostavno. Množinske in edninske oblike, skloni, časi in načini so uporabljeni nedosledno in redko v skladu s klasičnim jezikom. Pisava je gotizirana karolinška minuskulna (pisarniška) kurziva, ki ne pozna ločil in velikih začetnic. Iste besede so neredko pisane različno, iste kratice pa večkrat ponazarjajo različne pomene in slovnične oblike. Napake in nedoslednosti v zapisih niso redkost. Stalnost opažamo predvsem pri nekaterih formalnih frazah, ki so značilne za določene tipe – vsebine zapisov.

1 Posebni mestni arhiv (archivio civico antico) v Piranu je bil ustanovljen 1877. Tega leta so podrli občinsko poslopje, kjer so se hranile arhivalije; prenesli so jih v Kazino. Prvi arhivar je bil Stefano Rotta. Kasneje se je arhiv zdržal s piransko mestno knjižnico. Domenico Vatta je bil (1891) hkrati mestni bibliotekar in kustos arhiva. Leta 1895 je bil arhiv prestavljen v severni del kasnejšega sodnega poslopja, 1954 pa skupaj z mestno knjižnico v stavbo Mestnega muzeja v Piranu. Do 1955 je arhiv ostal v sklopu mestne knjižnice, tedaj pa je bil ustanovljen Mestni arhiv, ki je bil 1974 pridružen Pokrajinskemu arhivu Koper. Leto kasneje, 1975, se je arhiv preselil v minoritski samostan v Piranu. Slabo stanje prostorov je bilo vzrok, da je 1989 prišlo do selitve dela arhivalij v Koper. Leta 1995 je stari piranski arhiv dobil prostore na Župančičevi 4 v Piranu, od koder so jih julija 2008 preselili na Fornache 33, novembra 2009 pa v Studio Galerijo Gasspar na Savudrijski ulici 5 v Piranu.

2 Doslej so objavljene prva, druga, četrta, peta, šesta, sedma, osma, trinajsta in sedemnajsta (Mihelič, 1984; 1986; 2002; 2006; 2009).

Piranske notarske knjige omenjajo blizu petdeset notarjev, od katerih pa niso prav vsi delovali v Piranu.

Tabela 1: Piranski notarji.

Table 1: Piran notaries.

1.	Alexander Justini
2.	Almericus filius Martini
3.	Almericus Petrogne
4.	Andrea Vidonis
5.	Anoe
6.	Arnustus
7.	Artuic(h)us
8.	Basanus
9.	Bertaldus notarius de Insula
10.	(Bon/i/)gambius
11.	Bonise(g)na (Bonus Insegna)
12.	Cadolus de portu Latisane
13.	Cresentius
14.	Dominicus Petenar(i)us
15.	Facina Grimaldi
16.	Facina condam Riçoti
17.	Facina Vitalis
18.	Fillipus de Uenexia
19.	Franciscus de Malonbris
20.	Gallenganus
21.	Iacobus
22.	Iohanes Aposaçii
23.	Iohanes Marçane(n)ses
24.	Iohanes Odorlici

25.	Iuhanus qui ditos Bouixino
26.	Lionardus de Feragino
27.	Mafeus
28.	Martinus Insulle
29.	Mateus iudex
30.	Nicolaus (condam Dominici Andree)
31.	Nicolaus Rufus
32.	Pegrinus de Umago
33.	Pellegrinus notarius iudex Insulle
34.	Peronus Apolonii
35.	Petrus Banus, Bonus
36.	Petrus filius Venerii Colobani
37.	Prandi
38.	Rigal
39.	Sclauo(li)nus (condam Bilonis, de Bellonis Belono)
40.	Simonus Poltono de Iustino
41.	Terixius
42.	Tollomeus condam Açello
43.	Tomasinus
44.	Valter(r)ius (Gal/l/enganus)
45.	Vidus Sançorgii
46.	Vitemarius de Parenço
47.	Çacharia filius Venerii Columbani iudex
48.	Çaninus de Iustino condam Leonardi

Sedemnajst ohranjenih piranskih notarskih sešitkov je delo enajstih notarjev: Almerika, Dominika Petenarija, Facina Grimaldija, Sclau(i)onusa (condam Bilonisa?), Facina Vitalisa, Francisca de Malonbris, Mafea in Perona Apolonija. Avtorji treh sešitkov poimensko niso znani, smemo pa verjeti, da gre pri njih za tri od notarjev, ki jih srečamo v piranskih notarskih kodeksih (prim. Tabela 1).

Tabela 2: Piranski notarski sešitki.

Table 2: Piran notary ledgers.

sešitek ledger	notar notary	razdobje period	število listov number of sheets
1	Dominicus Petenarius	1281–1287/89	85
2	Dominicus Petenarius	1284–1288	55
3	Facina Grimaldi	1284–1289	16
4	Dominicus Petenarius	1291	6
5	Dominicus Petenarius	1289–1290	12
6	Sclau(i)onus (condam Bilonis?)	1289–1292	78
7	Dominicus Petenarius	1291	8
8	Dominicus Petenarius	1292–1293	12
9	Facina Vitalis	1295	4
10	Franciscus de Malonbris	1290–1296	24
11	Almericus de Pirano	1302–1303	20
12	NN	1305	2
13	Mafeus	1298–1317	56
14	NN	1319–1320	10
15	Peronus Apolonii	1301–1311	20
16	NN	1309–1310	1
17	Dominicus Petenarius	1300/05	2

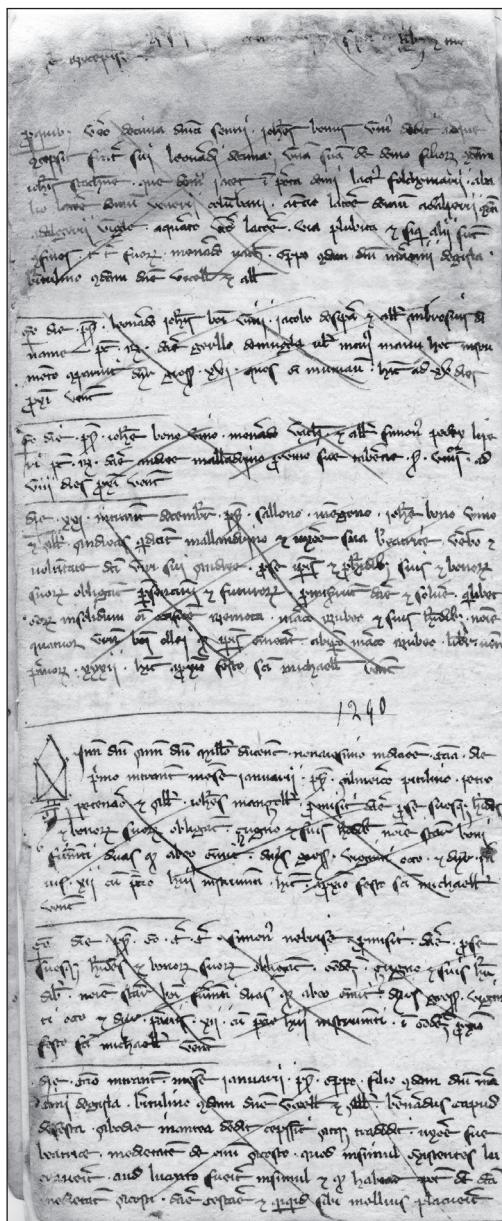
NOTARSKA DEJAVNOST DOMINIKA PETENARIJA – POSLOVNE VSEBINE NJEGOVIH VPISOV

Zakaj med množico notarjev kot “pričevalca časa” izbrati prav Dominika? – Opus ohranjenih piranskih notarskih sešitkov obsega 411 listov. Kar 180 listov (ali 44 %) v teh poslovnih knjigah je izpolnilo gosje pero notarja Dominika Petenarija, “notarja slavnega mejnega grofa Gregorija” (Franceschi, 1924, št. 177) – mišljen je oglejski patriarch Gregor (1256–1269). V devetdesetih letih 13. stoletja je Dominik opravljal tudi dolžnosti piranskega sodnika (Franceschi, 1924, št. 69,³ 221⁴). Bil je redoljuben in natančen, kar dokazujeta njegova sistematičnost in doslednost pri beleženju povzetkov poslov, stalnost formulacij in jasen in čitljiv duktus pisave.⁵

³ Leta 1296 je bil med pričami ob obnovi listine iz 20. maja 1212.

⁴ 1. februarja 1296 sta mu mestna kamerlenga plačala 4 libre za dokončno izplačilo njegove sodniške plače.

⁵ Za značilnosti njegove pisave vključno s posebnimi znaki (npr. notarskim) prim. spremne študije k Mihelič, 1984; 1986; 2009 (prim. op. 2).

Sl. 1: Detajl lista 8 verso iz petega piranskega notarskega kodeksa (Mihelič, 2009, 16, 17) z Dominikovim notarskim znakom.

Fig. 1: Detail of sheet 8 verso of the fifth Piran notary codex (Mihelič, 2009, 16, 17) featuring Dominicus' notarial sign.

Dominik je očitno vestno poskrbel za hrambo sešitkov s svojimi zapiski, ki so se ohranili skozi dobre sedem stoletij do danes. Bil je pisec dveh najstarejših v celoti ohranjenih piranskih notarskih kodeksov (Mihelič, 1984; 1986) ter fragmentarno ohranjenih četrtega, petega, sedmega, osmega in sedemnajstega (Mihelič, 2009). V njih je zabeležil skupno 2.295 povzetkov poslovnih dogovorov. Njihovo izdelavo je včasih prevzel po odredbi “višje instance”: 18. septembra 1290 mu je piranski podestat naložil nalogu, da izdelal zapuščinski inventar dveh sirot (Mihelič, 2002, št. 218). Dominikovo avtorstvo spoznamo iz njegovih lastnih omemb v prvi osebi v smislu *ego Dominicus notarius, manus mea Dominici notarii* zlasti v primerih sklicevanja na starejše listine, ki jih je sestavil sam.

Tabela 3: Dominikovi notarski sešitki.

Table 3: *Dominicus' notary ledgers*.

sešitek ledger	notar notary	razdobje period	število listov number of sheets
1	Dominicus Petenarius	1281–1287/89	85
2	Dominicus Petenarius	1284–1288	55
5	Dominicus Petenarius	1289–1290	12
4	Dominicus Petenarius	1291	6
7	Dominicus Petenarius	1291	8
8	Dominicus Petenarius	1292–1293	12
17	Dominicus Petenarius	1300/1305	2

Poslovne vsebine, ki jih je v svojih sešitkih zapisal Dominik, so imele največkrat značaj zadolžnic. Vzrok zabeleženih zadolžitev največkrat ni naveden. Pogosto pa je bil razlog zanje nakup žita, boba, vina – to je bilo pogosto predmet trgovanja na tujem –, olja, soli, tkanin, včasih tudi živine, kož, orožja, obleke, obutve, odeje, a tudi nepremičnin ter večjih premičnin – sodov, plovil – na kredit. Številne zadolžnice omenjajo prejem posojila (*mutuum*). Tem blizu je tudi vnaprejšnje plačilo za blago. Zanimive so zadolžnice v zvezi z najemom, izročitvijo, uničenjem plovila (Mihelič, 1984, št. 199, 339, 340; 1986, št. 13, 63, 213, 426), z najemnino bivališča, z najemnino, izgubo, hrambo sod(č)ka (Mihelič, 1986, št. 250; 2009, knjiga 5, št. 13, 42, knjiga 7, št. 88). Zadolžnice omenjajo dolg za gostilniško vino, nastale so v zvezi z gostilno, pekarijo (Mihelič, 2009, knjiga 7, št. 57), zakupnino dajatev komuni (Mihelič, 1986, št. 186). Omenjajo tudi dolgove po poslovnih obračunih ter stare, neporavnane dolgove in zapuščine. Tudi cerkvena štiridesetina je lahko bila povod za zapis dolga (Mihelič, 1986, št. 377). Posamezne zadolžnice posredno odražajo bogabojecnost in skrb za dušni blagor: npr. obveza izvajalcev oporoke za izročitev volila, namenjenega Sveti deželi za primer križarske vojne (Mihelič, 1986, št. 389) ali zadolžitev za vračilo grabeža – oderuško izterjanih posojil (Mihelič, 1986, št. 422). Dominik si je zabeležil tudi dolžnike, ki mu niso plačali za izdelavo listin (Mihelič, 1984, št. 1142). Da ne bi zastarale, so stare zadolžnice obnavljali. Plačljive so bile v denarju, blagu ali storitvah.

Kadar je upnik podvomil v kreditno sposobnost dolžnika, je zahteval od njega jamstvo, zastavo – pri tem je šlo lahko za nepremičnine ali dohodke od njih, za premične dragocenosti, za orodje, npr. za lopato (Mihelič, 2009, knjiga 7, št. 33) ali celo za oblačilo, ki ga je imel dolžnik na sebi (Mihelič, 1986, št. 284) – ali pa je moral dolžnik upniku predstaviti zanesljivega pôroka.

Poravnava je običajno označeval križec ob zadolžnici, včasih je bila ta tudi prečrtana. Občasno pa je ob poravnavi prišlo do samostojnega zapisa pobotnice, poravnave ali izjave o poravnavi. Več pobotnic omenja poravnava obveznosti v zvezi z izplačilom dote. Taki zapisi nudijo vpogled v nesentimentalni poslovni odnos med tasti in zeti.

Dva dogovora omenjata poslovanje v obliki trgovskih družabništv. V prvem sta dva potupoča družabnika od tretjega, ki je ostal v Piranu, prejela denar in z njim odšla trgovat. Po povratku naj bi mu vrnila kapital in četrino dobička od posla (Mihelič, 1984, št. 260). V drugem je en partner “posodil”⁶ drugemu sredstva za nabavo žita v Pulju. Vsakemu od njiju naj bi po končanem poslu pripadlo pol dobička oziroma izgube (Mihelič, 2009, knjiga 8, št. 15). Kreditor v družbi si je v tem primeru denar, ki ga je investiral v nakup žita, izposodil. Trgovska družba za vino (*societas vini*) se omenja tudi v poroštvi, kjer partnerji jamčijo za svoje deleže vina, ki sta ga dva družabnika odpeljala prodat v Benetke (Mihelič, 2009, knjiga 5, št. 84).

V nekaterih primerih razpoznamo preproste oblike pomorskih zavarovanj. Sem sodijo poroštva ob prevozu vina na plovilih iz Pirana (Mihelič, 1984, št. 184–189), dalje primer poroštva, ki naj bi zagotovljalo obvarovanje škode v zvezi z najetim plovilom (Mihelič, 2009, knjiga 8, št. 2), ter omemba odškodnine, ki naj bi jo dva zavezanca dnevno dolgovala potupočemu trgovcu, če bi izgubil plovilo (Mihelič, 2009, knjiga 8, št. 26). Več zgodnejših zapisov iz leta 1281 – še izpred podreditve Pirana Benetkam – omenja odredbo piranskih konzulov, da se prevoz vina ne sme odvijati v nasprotju z beneškimi uredbami (Mihelič, 1984, št. 177–180). Kot zagotovo za upoštevanje uredbe je bilo občasno treba plačati varščino (Mihelič, 1984, št. 181, 182).

Partnerski odnos z delitvijo dobička in tveganja so poznali tudi v kmetijstvu. Na tak način so bile zasnovane družbe za živino (*socida*) (Mihelič, 1979; 1984, št. 196, 200; 1986, št. 85, 312; 2009, knjiga 8, št. 67). Živila – v konkretnem primeru oslica – pa se je dejala tudi v najem (*nabulum*) (Mihelič, 1986, št. 165). Tudi vinogradniški zakupi so se odvijali po družabniškem načelu spolovine, kjer je lastniku pripadla polovica, obdelovalcu pa druga polovica letine (Mihelič, 1986, št. 84; 2009, knjiga 7, št. 110, knjiga 8, št. 80).

Dominik je zapisal nekaj dogovorov v zvezi z gradnjo in delom v solinah (Mihelič, 1984, št. 377; 1986, št. 477; 2009, knjiga 5, št. 43, 70, 73, knjiga 7, št. 71); tudi tu je obdelovalcu pripadel del solne letine. Soline so se lahko oddale tudi v spolovinski zakup (Mihelič, 2009, knjiga 5, št. 102, 103). Dogovori o poslih sicer omenjajo zidarsko delo (Mihelič, 2009, knjiga 7, št. 2), udinjanje za določen čas in opravilo.

Kadar je bil tisti, ki je “stopal v delovno razmerje”, zasvojen z igrami na srečo ali se je rad vdajal pijači, se je moral v posebnem zapisu obvezati, da v času trajanja zaposlitve

6 Dejansko ne gre za posojilo, ampak za investicijo v posel. Posojilo je namreč predvidevalo vračilo posojene vsote, investicija pa se je vračala “oplemenitena” z deležem dobička oziroma izgube.

ne bo niti sam niti posredno prek družabnikov igrал, kockal ali popival v gostilni (Mihelič, 1986, št. 57, 361, 474; 2009, knjiga 5, št. 57, 60, 61, 138, 148, knjiga 7, št. 93, knjiga 8, št. 28).

Piranska komuna je imela monopol nad opravljanjem nekaterih donosnih dejavnosti. Vsako leto jih je oddajala na dražbi v zakup, zakupniki pa so jih oddajali v najem neposrednim izvajalcem. Med take komunalne pravice je sodila tudi peka kruha za prodajo (Mihelič, 1986, št. 1–4, 198), kuha za druge in prodaja na domu (Mihelič, 1986, št. 599) ter izdelava mlinskih kamnov oziroma brusov (Mihelič, 1986, št. 573). Dominikovi sešitki opisujejo tudi tako poslovanje.

Številni Dominikovi vpisi zadevajo poslovanje z nepremičninami in večjimi premičninami: sodi, kotlom za torkljo (Mihelič, 1986, št. 427), plovili. Bile so predmet darovanj, prodaj, delitev, menjav, lastniki so jih – ali le dohodke od njih – oddajali v najem, zakup, včasih so imetje dokončno ali začasno odstopili v zameno za prevžitek (Mihelič, 1986, št. 79, 598; 2009, knjiga 8, št. 5). Nakupe oziroma prodaje nepremičnin je razglasil mestni klicar ob nedeljah med obema mašama na trgu Stolne četrti (*porta Domo*). Sorodniki prodajalca so namreč uživali predkupno pravico in so lahko prodajo/nakup preprečili. Nepremičnine so se prodajale tudi na dražbah (Mihelič, 1986, št. 524).

Posebej zanimiva v zvezi z nepremičninami je omemba umestitve v fevd dohodkov koprske škofije v Piranu, ki ji je bilo mesto podrejeno v cerkvenem pogledu. Koprski škof je 4. aprila 1291 investiral Iohanesa Bona vina iz Pirana *ad rectum et legallem feudum* za vse desetine v Piranu, ki so jih uživali njegovi predhodniki v fevdu od škofije. Za ta fevd je omenjeni prejemnik prisegel gospodu škofu zvestobo, kakor je običajno storil dober vazal svojemu gospodu. Prejemnik je nato potrdil, da je dobil od škofije v fevd ozemlje na polotoku Savudrija in desetine desetih hiš v Piranu (Mihelič, 2009, knjiga 7, št. 78, 79).

Med najpovednejše zapise – ne le v Dominikovih, ampak v vseh notarskih knjigah – sodijo ženitni dogovori, testamenti in inventarji – popisi premoženja sirot. Ob konkretnem imetju, osebah, družinskih zvezah kažejo ženitni dogovori tudi na poslovnost, ki je spremljala sklenitev zakonske zvezne. Testamenti nas seznanjajo s strahom in bogaboječnostjo testatorjev, ki so hudo bolni obležali v postelji. Prva volila so namenjali cerkvi in za blagor svoje duše, sorodniki so prišli na vrsto šele kasneje. V zapisih o dotah, oporokah in inventarjih srečamo omembe sorodstvenih povezav, premožensko stanje poimensko znanih posameznikov, znane in neznane predmete tedanje bivanjske kulture ter številne (mikro)toponime.

Poslovanje in bivanje v skupnosti je bilo občasno potrebno urejati “od zgoraj”. Neporavnani računi in nerešena premoženska vprašanja so imeli za posledico pravde. V pravdah in nekaterih – zlasti pravnih – poslih prizadeti niso nastopali sami, ampak so imenovali zastopnike. Dominikovi zapisi beležijo razsodbe in sodbe v pravdah (Mihelič, 1986, št. 272; 2009, knjiga 7, št. 103–105). Upniku je razsodnik lahko dodelil pravico posega v imetje plačilno nesposobnega dožnika (*intromissio*) (Mihelič, 1986, št. 274). Vpisi omenjajo tudi podestatove zapovedi in določitve roka za poravnavo.

Opozorimo še na dva vpisa, ki glede na vsebino notarskih sešitkov predstavljata zanimiv – tujek. Eden osvetljuje segment tedanje družbe in opisuje prekinitev podložništva. Gospa Finis, vdova po Ambrosinu, in njena sinova Iohanes Bonus vinus in Leonardus so

15. novembra 1286 za blagor lastne in duše svojih pokojnih osvobodili svojo deklo Dominico in njenega sina Iohanesa in njune otroke, kar bi jih imela, vsake vezi podložnosti in jima podarili polno oblast in prosti in brezpogojno svobodo. Osvobojenca in njuni potomci naj bi poslej smeli svobodno odhajati in se vračati, kupovati, prodajati, dajati, menjavati, se pravdati in zapuščati za dušni blagor ter početi, kar bi jim ugajalo (Mihelič, 1986, št. 493). Drugi "nekompatibilni" zapis pa ima kronikalni značaj in omenja odhod vojske oglejskega patriarha v Furlanijo (Mihelič, 1984, št. 1143). Datiran je s četrtkom 28. aprila 1289. Tedanji oglejski patriarch je bil Raimund della Torre (1273–1299).

Drugo polovico 13. stoletja so označevali rivalstvo in spopadi med patriarchatom in Benetkami. Patriarh se je proti Benečanom povezal s svojim dotedanjim nasprotnikom in tudi kasnejšim nezanesljivim zaveznikom, Albertom II. Goriško-Tirolskim (1267–1303). Pridružil se jim je tudi Koper. Benečani so bili zmagoviti in so leta 1279 mesto podvrgli. Tudi nova zveza patriarha in goriško-tirolskega grofa proti Benečanom leta 1283, ki sta se ji pridružila tudi Koper in Trst in je eskalirala v spopadu leta 1287, je zaveznikom prinesla le delen uspeh: Benečani so bili neuspešni pred tržaškim obzidjem, vendar so vnovič podvrgli Koper (Benussi, 2004, 450–452).

Dominikovi zapisi nudijo vpogled v gospodarsko, pravno in družbeno zgodovino Pirana, v zgodovino njegovega mikrookolja, v zgodovino mestne uprave, načina poslovanja, medčloveških odnosov, mestnega vsakdanjika, sorodstvenih povezav, oporoke pa razkrivajo tudi intimna razmišljanja testatorjev.

DOMINIKOVE SORODSTVENE VEZI

Dominicus Petenarius iz Pirana je bil sin gospoda Albina in matere gospe Verere ali Varere, ki sta imela poleg njega še štiri sinove, Anbrosija (Anbroxija), Andreja, Ingalea in Petra. Njuna hčerka je bila poročena z Leonardom, bratom Iohanesa Bona vina. Dominik je v družini užival zaupanje. Brat Peter ga je v svoji oporoki 28. julija 1290 pooblastil, da je skupaj z njegovo ženo Isojo (Ixojo) prevzel tutorstvo za Petrovo in Isojino hčerko Boneto (Mihelič, 2002, št. 197), tako je 8. avgusta 1290 popisal njen inventar (Mihelič, 2002, št. 202; Franceschi, 1924, št. 200). Če bi Boneta umrla brez dedičev, bi bil Dominik deležen tudi dela dediščine po bratu. S posebej v ta namen zapuščenim denarjem naj bi tudi poskrbel za plačilo za Petrovo dušo. Dominik in Isoja sta 30. septembra 1290 v vlogi tutorjev oddala Bonetin vinograd v *Nocetu* (Nožed) v spolovinski zakup (Mihelič, 2002, št. 254). 16. avgusta 1289 je bil Dominik priča v zadolžnici bratu Anbroxiju (Mihelič, 2002, št. 38), 8. decembra 1302 pa v zadolžnici za žito v korist brata Ingalea (Mihelič, 2006, št. 121). Kot priča je nastopil tudi 29. aprila 1290, ko sta njegova brata Peter na eni strani in Anbroxij na drugi v imenu matere Verere in bratov Ingalea in Andrea predala v sodniško razsojo delitev koče in desetin hiš iz očetove dediščine (Mihelič, 2002, št. 154). Prisostvoval je tudi razsodbi, do katere je prišlo 3. maja 1290 (Mihelič, 2002, št. 155). Pač pa je prišel 2. oktobra 1290 v spor z materjo, gospo Varero, ki je za reševanje svojih sporov in vprašanj pooblastila Dominikovega brata Anbrosija, ki je bil poročen z Asuixo (Auseiso), hčerko Adalgerija Rufa (Mihelič, 2002, št. 259). Dominik sam je imel sinova Albina in Petra.

Tabela 4: Dominikovo sorodstvo.

Table 4: Dominicus' relations.

Albinus + Verera					
Anbroxius + Asuixa, filia Adalgerii Rufi	Andreas	Dominicus	Ingaldus	Petrus + Isoia	sestra + Leonardus, frater Iohanis Boni vini
		filii Albinus Petrus		filia Boneta	

DOMINIKOVO AKTIVNO POSLOVANJE

V številnih primerih pa Dominik ni nastopal le v vlogi notarja ali priče, ampak je tudi aktivno posegal v poslovno življenje. Za pomoč pri poslih si je občasno pomagal s pomočniki: decembra 1293 je za tri mesece zaposlil nekega Matea (Mihelič, 2009, knjiga 8, št. 100).

Ukvarjal se je z denarnim poslovanjem. Zadolžnica, ki jo je 11. novembra 1285 prejel od Vastiana Lugnana, je bremenila Menarda Vacha in njega samega za 12 denaričev (Mihelič, 1984, št. 853). Istemu Vastianu Lugnanu se je 4. februarja 1286 zadolžil za 14 liber, 4 solde in 8 denaričev, ki jih je nato postopno odplačeval (Mihelič, 1984, št. 896). Kredit je 27. julija 1289 vzel še pri Florentincu Lapu Peroni (Mihelič, 2002, št. 30). Posloval je tudi s svakom Leonardom in mu po obračunu 1. oktobra 1289 ostal dolžan 32 beneških soldov (Mihelič, 2009, knjiga 5, št. 52).

Posegal je v trgovino z žitom, oljem in lanom. Na kredit je nekajkrat kupoval žito pri žitnem trgovcu Martinu Lugnanu iz Caorla, ki je v osemdesetih letih dobavljal in na drobno razprodajal žito v Piranu: 28. maja 1281 se je pri nakupu zadolžil za tri beneške libre (Mihelič, 1984, št. 24). 4. junija 1284 se je zadolžil za devet liber in sedem soldov, po delni poravnavi pa je ostal dolžan še 52 soldov in pol (Mihelič, 1984, št. 460). 12. oktobra 1286 je – verjetno od Martina Lugnana – prejel 10 starov (po 77,24 l, Mihelič, 1989, torej 7,7 hl) žita (Mihelič, 1984, št. 997). Istemu trgovcu je občasno plačeval za žito v olju: 8. novembra 1285 se je skupaj z Iohanesom Bonom vinom zavezal izročiti Martinu Lugnanu 10 urn (po 64,7 l, Mihelič, 1989, torej 6,5 hl) dobrega hladnega olja (Mihelič, 1984, št. 849). Posel z Martinom Lugnanom se je ponovil tudi 1. decembra 1289 (Mihelič, 2009, knjiga 5, št. 87), ko je Dominik pri njem na kredit kupoval žito in se zadolžil za 22 beneških liber in 16 soldov, kar ni bila zanemarljiva vsota. Dolg je poravnal, saj je zapis prečrtan. Čez nekaj let pa je kupoval žito na kredit pri drugem žitnem trgovcu Benedictu Cavianu iz Benetk. 15. oktobra 1305 je pri njem kupil 6 starov (po 77,24 l, torej dobrih 463 l) žita (Mihelič, 2009, knjiga 17, št. 5). Pri Fantinu, prodajalcu lanú (njegov vzdevek je bil *Vendi lino*), je že v osemdesetih letih 13. stoletja (27. julija 1285) na kredit

kupil 7 liber (po 477 g, torej dobrega 3,3 kg) lanú po ceni 14 soldov za libro (Mihelič, 1986, št. 247).

Čeprav se je pri poslih zadolževal, je imel kar nekaj nepremičnin. Užival je posest hiš, ki jih je oddajal: 8. novembra 1283 se pojavlja kot upnik za najemnino hiš v višini 4 liber in 12 soldov (Mihelič, 1984, št. 1144). Imel je kmetijska zemljišča: 14. decembra 1289 se je sporazumel s Papom Cauaço o razmejitvi zemljišča v ravnici *Resete* (Rižente), ki naj bi potekala po potoku (Mihelič, 2002, št. 81). 8. avgusta 1290 se omenja njegov vinograd v *Nočetu* (Nožed), kjer je imel skupaj z bratom Petrom tudi polje z orehovim nasadom, ter zemljišče v *Sancto Laurencio* (Mihelič, 2002, št. 202; Franceschi, 1924, št. 200). Pride-loval je vino, saj je imel vinsko kad, ki jo je dal 9. julija 1289 popraviti Lunardu fornarie (Mihelič, 2002, št. 27). 30. marca 1291 je podestat s sodniki razsodil o zahtevi, ki jo je Dominicus Diname naslovil na notarja Dominika glede zemljišča v ravnici *Sancti Ane* (Šentjane). Zemljišče nad potokom do javne ceste naj bi pripadlo notarju Dominiku, pod potokom pa tožniku (Mihelič, 2002, št. 409).

Posedoval je tudi živino. 6. marca 1282 je oddal dve kravi za pet let v družbo za živino – *socido* Vodriju, bratu Volcasa, ki je živel v Siparju. Ta naj bi za kravi skrbel, ob zaključku družbe pa naj bi Dominiku pripadli dve tretjini krav in njihovih plodov, Vodriju pa ena (Mihelič, 1984, št. 200).

Skratka – Dominikov primer kaže, da je bil poklic notarja v Piranu neobhoden in cenen. Ni pa to bil elitni poklic, ki bi ljudi odtegoval od vsakdanjika in preproste kmečke posesti. Omogočal je dostenjno življenje, ni pa nudil toliko zaslužka, da bi zagotavljal življenje brez kreditov.

THE PIRAN NOTARY DOMINICUS PETENARIUS – A WITNESS OF TIME

Darja MIHELIČ

The Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,

Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

SUMMARY

The Piran archives contain seventeen notary books from the last two decades of the 13th and the first two of the 14th centuries. These notary books have been either completely or fragmentarily preserved. These are manuscript volumes where notaries recorded short notes of business and legal agreements on the basis of which, they then drew up and issued legally binding documents. Therefore, unlike reports, chronicles, and related (judicial, memorial) statements, these entries in notary books are not subjectively interpretative, but constitute an objective and credible remainder of the past.

The entire opus of the preserved notary volumes comprises four hundred eleven pages and is the work of eleven notaries. As many as one hundred eighty pages (forty-four percent) of these business books were written with the goose quill pen belonging to

the notary Dominicus Petenarius, the author of the two oldest, entirely preserved notary codices from Piran, and the fragmentary preserved fourth, fifth, seventh, eighth and seventeenth. Dominicus' orderliness and meticulousness are reflected in his systematic and consistent recording of business summaries, the consistency of formulations he used and his clear and legible writing style. What is more, he must have conscientiously seen to the conservation of the manuscripts that have been preserved for seven centuries. He was the “notary of the famous Border Count Gregorius” – Aquileian Patriarch Gregorius (1256–1269). In the ninth decade of the 13th century, he performed the duties of the judge of Piran. His parents were Albinus and Verera, who, apart from Dominicus had four other sons, Anbrosius, Andreas, Ingaleus and Petrus. They also had a daughter, who was married to Leonardus, brother of Iohanes Bonus vinus, while Dominicus himself had two sons, Albinus and Petrus. This contribution sheds light on the notary Dominicus, reveals some aspects of his notary activities and also his periodic business activities. This indicates that the notarial profession, despite being indispensable and appreciated, was nonetheless not an elite profession that would keep people away from their everyday lives and simple peasant property. Although it offered a decent existence, it did not provide enough income to ensure a life without loans.

Key words: notary, civil law notary, notary book, Piran, Middle Ages

VIRI IN LITERATURA

Franceschi, C. de (ur.) (1924): Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano I. (1062–1300). Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, 36. Parenzo.

Franceschi, C. de (ur.) (1933–1934): Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano II. (1301–1350). Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, 45. Pola - Parenzo.

Franceschi, C. de (ur.) (1960): Gli statuti del comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358. Monumenti storici dalla Deputazione di Storia Patria per le Venezie, n. v. 14. Venezia - Padova.

Mihelič, D. (ur.) (1984): Najstarejša piranska notarska knjiga (1281–1287/89). Ljubljana, SAZU.

Mihelič, D. (ur.) (1986): Piranska notarska knjiga. Drugi zvezek (1284–1288). Ljubljana, SAZU.

Mihelič, D. (ur.) (2002): Piranska notarska knjiga. Tretji zvezek (1289–1292). The notary book from Piran. Third Volume (1289–1292). Ljubljana, Založba ZRC.

Mihelič, D. (ur.) (2006): Piranska notarska knjiga. Četrti zvezek (1298–1317). The notary book from Piran. Fourth Volume (1298–1317). Ljubljana, Založba ZRC.

Mihelič, D. (ur.) (2009): Piranske notarske knjige – fragmenti. Peti zvezek (1289–1305). The notary books from Piran – fragments. Fifth volume (1289–1305). Ljubljana, Založba ZRC.

Pahor, M., Šumrada, J. (ur.) (1987): Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. Ljubljana, SAZU.

Benussi, B. (2004): Nel medio evo. Pagine di storia istriana. Fiume - Trieste - Rovigno, Unione Italiana - Università Popolare - Centro di Ricerche Storiche.

Darovec, D. (2010): Ruolo dei vicedomini istriani nella redazione degli atti notarili in rapporto ad uffici affini dell'area adriatica. *Acta Histriae*, 18, 4, 789–822.

Mihelič, D. (1979): Socida v Piranu od 1280 do 1340. Slovensko morje in zaledje, 2–3, 63–78.

Mihelič, D. (1989): K osvetlitvi nekaterih votlih mer srednjeveškega Pirana. *Kronika*, 37, 1, 22–26.

PRIČEVALCI PRETEKLOSTI: AVANTURISTI IN DRUGI POPOTNIKI NA KRASU IN V ISTRI PRED MODERNIM TURIZMOM

Petra KAVREČIĆ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Raziskovalci, popotniki, ki so v predindustrijski dobi potovali skozi slovenske in sosednje dežele, so svoja doživetja s poti pogosto beležili in jih po vrnitvi domov tudi objavljali. V njih so zapisovali vtise s potovanj, opise pokrajine, preko katere so potovali, ljudi in posebej omenjali znamenitosti na poti, naravne pojave in kulturne spomenike, ki so jim zbuiali interes. Na poti so se jim dogajale tudi prigode in nezgode (vremenske nevšečnosti, roparji, nesreče), potovanje s poštno kočijo pa je bilo težavno in počasno zaradi slabo vzdrževanih cest. Tako lahko zasledimo pri številnih opisih poti obravnavanih destinacij kritični pristop do gostiln, poti, ponudbe, dostopnosti ter tudi do načina življenja lokalnega prebivalstva.

Prispevek se osredotoči na opis destinacij, ki so zaradi naravnih posebnosti ali kulturnih znamenitosti privabljale tuge raziskovalce. Prikazuje nekatere opise obiskov za popotnike zanimivih krajev na Krasu in v Istri, kjer s svojimi doživetji nastopajo v vlogi pričevalcev razmer v preteklosti in izpostavijo kraje in pojave, ki so zbuiali njihov interes. Njihovi opisi so zanimivi, ker prikazujejo vidike zunanjih opazovalcev nekega območja in obdobja.

Ključne besede: popotniki, potopisi, dnevnički, naravne in kulturne znamenitosti, Kras, Istra

TESTIMONI DEL PASSATO: AVVENTURIERI E ALTRI VIAGGIATORI SUL CARSO E IN ISTRIA PRIMA DEL TURISMO MODERNO

SINTESI

Viaggiatori e esploratori, che nell'epoca preindustriale viaggiarono nel territorio sloveno e in quelli a esso limitrofi, pubblicarono spesso, dopo il loro rientro, gli appunti riguardanti le loro esperienze. Tali testi contengono impressioni di viaggio, descrizioni dei luoghi percorsi e visitati, riflessioni sulle persone e sulle genti, ma soprattutto sulle bellezze naturali e sui monumenti che avevano suscitato il loro interesse. Nel corso dei viaggi non mancavano di verificarsi avventure e inconvenienti (avversità meteorologiche, rapine, incidenti), mentre il viaggio con le carrozze postali era lento e difficile a causa della cattiva manutenzione delle strade. Per questo, in numerosi testi non mancano considerazioni critiche nei confronti delle osterie, dell'accessibilità e dell'offerta degli itinerari, ma anche verso i modi di vivere della popolazione locale.

Il contributo si concentra sulla descrizione delle destinazioni che, per caratteristiche naturali o attrazioni culturali, attrassero maggiamente i viaggiatori stranieri. Esso presenta alcune descrizioni delle visite compiute da viaggiatori in località interessanti del Carso e dell'Istria; tali documenti, presentando luoghi e fenomeni che furono considerati di interesse dal punto di vista di osservatori esterni, costituiscono una preziosa testimonianza delle condizioni di vita nel passato.

Parole chiave: viaggiatori, diari di viaggio, giornali di viaggio, attrazioni naturali e culturali, Carso, Istria

UVOD

Prispevek prvenstveno obravnava nekatera pričevanja popotnikov pred modernim turizmom v Istri in na Krasu (v obdobju od 17. do prve polovice 19. stoletja), v času pred izgradnjo novih kopenskih ter morskih prometnih povezav parnega stroja, ki so bistveno spremenile način in značilnosti potovanja. Predvsem govorimo o popotnikih, grandtouristih, avanturistih in izobražencih. Potopisi domačinov in vizitacijska poročila so omenjena le na določenih mestih. Preko analize posameznih dnevnikov in potopisov lahko sledimo pričevanjem iz preteklosti ter skušamo preveriti, v kolikšni meri so se itinerarii usmerjali čez Kras in Istro, če so se, in kateri so bili tisti dejavniki privlačnosti, ki so lahko popotnike popeljali čez omenjeno območje ali morda peljali iz ustaljenih poti proti sicer sprva nenačrtovanim destinacijam.

Tuji pogledi oziroma pisna pričevanja tujih obiskovalcev so pri raziskovanju "postali uveljavljen tip zgodovinskih virov v družbeni in antropološki zgodovini" (Carmichael, 1991, 41). Kljub temu se je potrebno zavedati pomanjkljivosti opisov, ki sicer nudijo podatke in opise o načinu življenja neke družbe, vendar velikokrat razkrivajo lasten po-

gled na nedomače okolje, mentaliteto in izobrazbo opazovalca in opisovalca, ki navadno prihaja iz višega družbenega sloja in iz te perspektive opisuje vsakdanjik ljudi, ki jih opazuje na potovanju. Poleg tega je moč opaziti tudi vpliv predhodnikov in sodobnikov, ki so o teh krajih že poročali, kar je lahko vplivalo na predstave obiskovalcev, ki so že pred prihodom v določen kraj lahko o njem imeli izoblikovano podobo. Na previdnost pri uporabi potopisov kot zgodovinskih virov, ki pričajo o nekem preteklem življenju, opozarja tudi Studen, saj se je potrebeno zavedati, da je problematiko "zaznavanja dejanskosti, oddaljenosti doživetja, skratka, sporočilnost potopisov [...] treba kritično pretehtati in ovrednotiti" (Studen, 2009, 105). V potopisih in dnevnikih je ponekod opaziti tudi prepise del drugih avtorjev, predhodnikov na isti poti. Kot vir informacij so jim lahko služili tudi lokalni gostilničarji in drugi obiskovalci, ki so jih srečali na poti. Med seboj se razlikujejo tudi po namenu potovanja. Obiskovalci so se na določenih krajih lahko ustavili zgolj naključno, ko so prečkali območje in se lahko navdušili nad pokrajino ali od koga drugega izvedeli o lokalni posebnosti, vredni obiska. Nekateri pa so se namenoma napotili v določen kraj in se tam tudi dlje zadržali.

Z novimi in hitrejšimi parnimi prevoznimi sredstvi in razmahom tiska pa zlasti od druge polovice 19. stoletja potovanja pridobijo nove razsežnosti. Takrat so popotnikom in turistom na poti v veliko pomoč turistični vodniki (Murray, Baedeker), ki jim nudijo koristne informacije o obiskanih krajih, o poteh in načinu potovanja, o gostilnah in njihovi kakovosti ter o krajih, ki jih je vredno obiskati (Shaw, 1997b).

Pričujoči prispevek ne navaja celotnih tekstov, potopisov ali dnevnikov, ker so slednji že v veliki meri tudi objavljeni, ampak izpostavi posamezne dele, ki so relevantni v obravnavanem kontekstu. Prav tako se ne osredotoči zgolj na eno ali bolj znano lokacijo, saj so o tem pisale že številne študije, ampak poskusi poiskati, kateri so bili vidiki privlačnosti bodisi naravne danosti ali kulturne znamenitosti, ki so pritegnili pozornost obiskovalca na Krasu in v Istri. Potopisi in dnevnički, ki so jih popotniki objavljali, se med seboj razlikujejo glede na način pisanja, percepциje, izkušnje in interesu. Tako lahko zasledimo pri številnih opisih poti obravnavanih destinacij kritični pristop do gostilnih, poti, ponudbe, dostopnosti ter tudi do načina življenja lokalnega prebivalstva.

ROMARJI, AVANTURISTI, GRANDTOURISTI

Pričevanja popotnikov, zlasti tistih, ki so potovali čez območje Krasa, so že v veliki meri obravnavana in objavljena (glej Shaw, 1997a; 1997b; 1999; 2008; Shaw, Adam, 2001; Carmichael, 1991; Levental, 1989). Prispevek se osredotoči na "turistični" vidik privlačnosti oziroma prepoznavna posamezne predhodne/predmoderne oblike turizma, ki so bile značilne v obdobju pred industrijsko revolucijo. Med posamezne predmoderne oblike turizma¹ v gospodarski zgodovini uvrščamo potovanja v antiki, romanja, izobraževalna potovanja aristokratov (Grand Tour), izobražencev ter umetnikov, letovi-

1 Turizem je sicer v zgodovinopisu prepoznaven pojav od konca 18. oziroma v 19. stoletju. Pred tem govorimo o njegovih predhodnih oblikah, "prototurizmu". Pri razvoju turizma gre za dolgotrajen proces, ki je v okviru nove družbene in gospodarske realnosti industrijske dobe nadgradil njegove pretekle oblike potovanj.

ščarjev na podeželju in obiskovalcev term.² Industrijska revolucija je z gospodarskimi in družbenimi spremembami, ki so ji sledile, predvsem pa z razvojem prometnih povezav in "izumom" prostega časa ter kasneje plačanega dopusta in možnosti oddiha in potovanja, ki se je iz ozkih aristokratskih krogov najprej razširil na višji srednji razred, nato srednji razred in nazadnje tudi na delavski razred, pripomogla k masifikaciji pojava in njenim drugačnim oblikam. V drugi polovici prejšnjega stoletja (predvsem pa po drugi svetovni vojni) govorimo o pojavu in razvoju masovnega oziroma globalnega turizma (Kavrečič, 2007).

Prispevek analizira nekatera pričevanja popotnikov na Krasu in v Istri pred industrijsko revolucijo in modernimi oblikami potovanja, in sicer se osredotoči na vzroke, ki so določali privlačnost določenih krajev oziroma vzroke, ki so spodbudili obisk določene destinacije. Že v času romarskih potovanj so se kot prve oblike kasnejše "turistične infrastrukture" ob poteh pojavile gostilne in prenočišča, ki so poleg romarjev gostile tudi mimoidoče poslovneže, trgovce, kmete, prenašalce pošte in prevoznike. Ustanavljanje hospicev v visokem srednjem veku (12.–13. stoletje) ob glavnih tranzitnih cestah ter zavetišč za revne popotnike romarje, lahko kaže na večanje obsega romanj in romanje širšega sloja prebivalstva. Poleg hospicev in prenočišč so v nekaterih pristaniščih, kakor na primer Trstu, za primerno ceno ponujali tolmača, urejali prevoz ter vodene oglede po svetih krajih. Podobno se je dogajalo tudi v beneškem pristanišču, kjer so se ustavljali na poti proti Palestini. Tovrstno ponudbo so si lahko privoščili le bogatejši sloji, za manj premožne so včasih priskrbeli tudi ugodnejše tarife (Kosi, 1998). Pomembna romarska pot je z vzhoda in severovzhoda peljala preko slovenskega ozemlja k pristaniščem Trst, Koper in Poreč. Jadranska pristanišča so namreč predstavljala tranzitno območje romarjev. Najhitrejši in najlažji način potovanja, zlasti proti Rimu in drugim italijanskim središčem, je bil ravno preko morja (Kosi, 1998). Pri tem je Trst igral strateško vlogo kot pristanišče in izhodiščna točka za posamezne itinerarije ter v kasnejšem obdobju tudi za obisk bližnjih kraških območij (jame Vilenice, Škocjanskih jam, Lipice, Socerbske jame).

Druga oblika potovanja pred modernim turizmom, ki je bila povsem drugačnega značaja kakor romanje, se je razvila pod vplivom humanizma in renesanse. Od 15. stoletja dalje so se ob novem pogledu na svet in spremenjenem odnosu do boga tendence preusmerile drugam. Ob širjenju novih idej (in nove percepcije posameznika) se je pozornost usmerila k raziskovanju umetnosti, kulture in znanosti, ki pridobijo novo vlogo v življenju aristokratov. Pod vplivom te misli se je razvil *t. i. Grand Tour*,³ in sicer večletno potovanje za izobraževanje in kulturno formacijo ter osvojitev znanstvenega in umetniškega znanja mladih potomcev iz plemiških družin, ki se je v Evropi razvil v 16. stoletju in bil v modi vse do začetka 19. stoletja. Predstavljal je nekakšen *rites de passage (ritual prehoda)*, ki ga je mladenič moral opraviti v okviru svojega izobraževanja pred vstopom v odraslo dobo. Grand Tour se je pojavil najprej v Angliji in se kasneje širil po državah

2 Med predhodne oblike turizma bi lahko uvrstili tudi raziskovanje kraških pojavov, ki predstavljajo posebnost tega prostora in ga ne uvrščamo v splošno uveljavljene in prepoznavne predhodne oblike turizma v Evropi. Gre za specifiko območja in hkrati obliko turizma, ki z modernizacijo pridobi nove razsežnosti.

3 Izraz Grand Tour se prvič uporabi za potovanje lorda Granbornea v Francijo leta 1636 (Battilani, 2009).

celinske Evrope (Velika Britanija, kasneje na celini v Franciji in Nemčiji). Sprva je zajel aristokratske kroge in se kasneje širil na visoko buržoazijo, umetnike, pisatelje in učenjake (druga polovica 17. stoletja). Skozi stoletja je spremenjal svojo obliko. Na začetku je potovanje trajalo od 3–4 leta, saj je moral mladenič za svojo kulturno formacijo osvojiti umetniško znanje in se spoznati z jeziki (Battilani, 2009). Pomenilo je nekakšno potovalno šolo, "namenjeno moralnemu in estetskemu izpopolnjevanju mladih gentlemanov" (Carmichael, 1991, 41). V drugi polovici 17. stoletja pa je dobil nove značilnosti, ko je namesto potovanja grandtourist prebival v vzgojnem kolegiju (internatu) za aristokrate, najpogosteje v Italiji, simboliu kulturnega primata. V naslednjem stoletju so se tendence ponovno začele spremenjati. V očeh evropskih aristokratov (predvsem angleških) sta Italija in Sredozemlje izgubila nekdanji blišč oziroma dobila predznak nerazvitega območja v smislu civilizacijskega in gospodarskega razvoja (v okviru tedanjih smernic mednarodnega trgovanja in razvoja industrije). Kljub temu interes po potovanje po Italiji ni povsem zamrlo, saj se je zanimanje iz sfere kulture in umetnosti (kulturnega formiranja) premaknilo v občudovanje narave in krajine (obisk eksotične narave). Potovanje se je iz kulturne formacije preusmerilo tudi bolj na potovanje iz užitka – *viaggio di piacere* (Battilani, 2009), na obisk nenavadnih naravnih znamenitosti. Pot je tako še naprej vodila v Italijo in mesta severozahodne Evrope. Večji avanturisti so se v želji po spoznavanju eksotike v 17. in 18. stoletju odpravljali proti Levantu, kjer so iskali eksotične neevropske elemente znotraj vzhodnosredozemske kulture (Carmichael, 1991, 41).⁴ V tem obdobju obravnavamo tudi itinerarije po Krasu in Istri, kamor so potovali izobraženci, umetniki, učenjaki in se poleg kulturnih zanimali zlasti za naravne znamenitosti.

Slovenski kraji načeloma niso sodili v okvir uveljavljenih itinerarijev grandtouristov in drugih popotnikov, kakor je to bila denimo Italija. Dežele niso sodile niti v okvir eksotičnih in orientalskih destinacij poznega novega veka. Kraji so predstavljeni bolj tranzitne točke na poti med Dunajem in Trstom ali Benetkami in Levantom. Kopne prometne povezave so preko slovenskega ozemlja tekle iz Budima do Ljubljane preko Planine do Postojnskih vrat, Ubeljskega in Razdrtega (v 14. in 15. stoletju pa preko Planine, Ravnarbarkomande in Postojne, od tod proti Reki), od tod proti Senožečam za Trst, Furlanijo in beneško Istro, v Vipavsko dolino pa za Gorico in Italijo (Kosi, 1998, 211). Pot proti Trstu ali beneški Istri se je razcepila pri Divači. Na tem območju so si za nadzor nad mitnicami prizadevale različne politične strani (zlasti Benečani in Habsburžani) (Darovc, 2008). Številni obiskovalci jam so do destinacij pripravovali preko Ljubljane s severa (Gradec, Celovec ali Beljak). Do Trsta so iz te smeri pripravovali preko Razdrtega (Shaw, 2008). Opisi Istre iz predindustrijske dobe so, kolikor smo doslej ugotovili, bolj redki in skopi, če seveda izvzamemo poročila vizitacij in vojaških oglednikov in poročevalcev. Pri raziskovanju potopisov lahko opazimo, da je večja pozornost namenjena le kraškim pojavom, lažjo dostopnost je dopuščalo tudi dejstvo, da je pot z Dunaja v Trst vodila čez kraško območje. Podzemni jamski svet in presihajoče jezero, ki predstavlja specifiko tega območja, sta zbujala večji interes za raziskovanje. Vendar pot preko kraških območij

4 Tak popotnik je bil denimo Škot William Lithgow (Carmichael, 1991).

ni potekala brez težav, saj so na potnike prežali razbojniki,⁵ ki so napadali in ropali poštne kočije ter tako zbujali strah med popotniki.

Na začetku 19. stoletja se razmere glede Istre še niso veliko spremenile, saj je Monson, ki je pisal o Kopru in Izoli, potožil, da: “ne v Benetkah ne v Trstu nismo mogli dobiti nobenega dela, ki bi se ukvarjalo z istrsko obalo, zato me to neprijetno pomanjkanje podatkov sili v neurejene opise” (Carmichael, 1991, 42).

Preko ozemlja beneške Istre in Dalmacije pa so potekale tudi morske povezave in poti. Tako so preko slovenskih in hrvaških ozemelj z vzhoda in severovzhoda vodile romarske poti k pristaniščem Tržaškega zaliva, Istre in Dalmacije, kajti najhitrejši in najlažji način potovanja zlasti proti Rimu in drugim italijanskim središčem je bil ravno preko morja (Kosi, 1998). Transport romarjev je predstavljal donesen posel, in so ga zato Benečani v zgornjem Jadranu nadzorovali.⁶ Pri tem je prihajalo tudi do sporov med konkurenčnimi pristanišči, kakršen je bil na primer med Koprom in Trstom v 15. stoletju, ki je bil razrešen po diplomatski poti leta 1423.⁷ V pristaniščih so skrbeli tudi za nadzor romarskega prometa, opremo in vzdržljivost ladij, ki so bile namenjene romarjem (Kosi, 1998). Pristanišča so imela velike finančne koristi in je zaradi tega prihajalo do sporov. Po morju so iz Benetk proti Levantu potovali tudi nekateri pričevalci, kakor na primer Fortis, Cassas, Lithgow in Wheler.

DEJAVNIKI PRIVLAČNOSTI

Kateri pa so bili tisti dejavniki privlačnosti, ki so popotnike peljali skozi obravnavano območje? Na Krasu so kraški pojavi, zlasti podzemne Jame, privabljale znanstvenike, naravoslovce in geologe. “Angleške popotnike, ki potujejo preko Slovenije, zanimajo poleg pokrajine same in kraških pojavov ter gor in rek še zlasti poljedelstvo in vinarstvo, sploh gospodarstvo, prometne povezave, socialne razmere, poleg tega pa tudi sledovi antike, arhitektura, varnost potovanja” (Stanonik, 1992, 116–117). V ospredju zanimanja sta poleg podzemnih jam zlasti Cerkniško jezero in idrijski rudnik. Popotniki so se zanimali za pojave, ki jih drugod na potovanju niso srečali in so tu predstavljeni pravo posebnost. Če je v 17. stoletju bilo v ospredju zanimanje za idrijski rudnik živega srebra in presihajoče Cerkniško jezero, je v 18. naraslo zanimanje za obiskovanje jam, kar je nato v 19. stoletju, z razvojem novih prometnih povezav, pridobilo nove razsežnosti (Shaw, 1997b).

5 Znana taka točka je bila na Ravbarkomandi.

6 Kosi omenja dva beneška dekreta iz leta 1228 v zvezi z določitvijo meje, “nad katero je bilo dovoljeno prevažanje romarjev le z izrecnim dovoljenjem doža in njegovega sveta” (Kosi, 1998, 104). CDI omenja tudi prisego Trsta Benečanom iz leta 1233, ko se je Trst zavezal k izvajaju beneških ukazov, v katerem so omenjeni tudi romarji (Kandler, 1846–1852, vol. III, 256, 23. agosto 1233, *Patti fra il Comune di Trieste ed il Comune di Venezia per cose di commercio cosi di mare come di terra, Giuramento di fedeltà prestato dal Comune di Trieste al Comune di Venezia*).

7 Dogovor o tem, da bodo prepovedali, da bi eno ali drugo pristanišče vabilo romarje na svoje ladje, če bosta obe mesti na to pristali (Kandler, 1846–1852, vol. IV, 984, 3. novembra 1423, *Il Comune di Trieste scrive al Podestà di Capodistria promettendo non deviare i Romipeti da Capodistria, qualor si osservi reciprocità; il Podestà raccomanderebbe Trieste al Doge di Venezia*): “*Nos non permittator aliquem ire amplius ad persuadendum et Inducendum ipsos Romipetas q. huc Tergestum venirent, qui uti q. Vri. a Vesta Spectabilitate similiter ad stramat ire non permetterent*”.

Postojnska jama je takrat postala središče zanimanja. Popotniki so na poti iz Trsta proti Dunaju ali obratno prečkali Kras, katerega pojavi so privabljali največ obiskovalcev. Prva jama, ki je bila odprta za turistični obisk, je bila jama Vilenica, ki so jo obiskovali že pred letom 1633 (Habe, Kranjc, 1981).⁸ Tuji obiskovalci so tja najpogosteje prihajali iz

Sl. 1: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, *Kapnik Zavesa v Postojnski jami*, 1864, lavirana risba s tušem, Narodni muzej Slovenije (foto: Tomaž Lauko).

Fig. 1: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, "Curtain" stalagmite in the Postojna caves, 1864, ink drawing, Slovenian National Museum (photo: Tomaž Lauko).

8 Habe in Kranjc v svojem prispevku namreč navajata, da naj bi leta 1633 lastnik, završki grof Petač, jamo prepustil lokavski cerkvi (Habe, Kranjc, 1981, 29).

Trsta, od koder je pot potekala s poštno kočijo preko Bazovice in Lokve. Leta 1777 jo je obiskal tudi Alberto Fortis. V Škocjanskih jamah so denimo do leta 1823 speljali pot do dna Velike doline, s čimer je bil omogočen tudi obisk Tominčeve jame, kar je olajšalo turistični obisk (Shaw, 2008). Jama je predstavljala pravo posebnost tudi s podzemno reko, ki so jo opisali nekateri obiskovalci (Durissini, 1998). Med prvimi znanimi obiskovalci je bil L. F. Cassas leta 1782, ko je v jami dosegel dno Velike doline in o tem naslikal tudi dva akvarela. Med jamami, ki so se najbolj uveljavile, velja izpostaviti Postojnsko jamo, zlasti ob odkritju njenega drugega dela do Velike gore.⁹ Z letom 1819 se je pričel beležiti turistični obisk v jami. Obiskovalcev je bilo 104 (Kavrečič, 2007). Od leta 1825 je delovala stalna vodniška služba. Nove razsežnosti obiskovanja pa je jama doživela tudi pod vplivom izgradnje južne železnice, ki je potekala prav mimo Postojne in je omogočila lažjo in hitrejšo dostopnost do kraja ter tako tudi povečan obisk v jami in razvoj Postojne (Čeč, 2009). Že pred izgradnjo železnice in odkritjem drugega dela je jama burila duhove radovednežev. Tisti, ki so jo obiskali, so bili namreč številni.

V prispevku so sicer izpostavljene le te tri jame, ki so tudi najbolj prepoznavne in bile zgodaj obiskane ter je o obiskih v njih ohranjenega več gradiva,¹⁰ vendar so avanturisti obiskovali tudi druge podzemne znamenitosti in se veliko zanimali za presihajoče Cerkniško jezero.

Jame so bile na sploh osrednji vidik privlačnosti obravnavanega območja. Podobno velja tudi za območje Istre, kjer so se tuji popotniki, ki so potovali preko nje, najpogosteje zanimali za jamo na Socerbu in legendo, povezano s sv. Servolom, ter jamo v Brtonigli, o kateri piše tudi škof Tommasini. V svojih zapisih omenja, da je v okolici vasi več votlin, v eno od njih pa se lahko spustiš po lestvi. V votlini so prostori in poti pregrajene z nekakšnimi stebri iz belega kamna. Le ti se oblikujejo s kapljanjem in so kakor umetniško oblikovani (Tommasini, 1837, 268).¹¹

Socerb je natančno opisal tudi Valvasor. Konec 16. stoletja sta v grad vodila dva dvižna mostova, do njiju pa je obiskovalec prišel po kamnitih stopnicah, vklesanih v skalo, ki jo je lahko premagal le s svetilko v roki. Všeč mu je bila tudi konjušnica in prostor za urjenje konj. Na njegovi risbi je vidna tudi cerkvica, o kateri Valvasor piše, da je bila posvečena sv. Servolu (Valvasor, 1971, 524). Jamo in grad je ob svoji prvi vizitaciji po tržaški škofiji leta 1693 obiskal tudi škof Francesco Miller. Z njim je potoval tudi Pietro Rossetti, ki je potovanje beležil v dnevnik (Durissini, 1998).

Poleg podzemnega sveta predstavljajo zanimivost tudi nekateri drugi naravni pojavi. Enega izmed njih bi lahko našli v izviru žveplene vode v Svetem Štefanu (*Santo Stefano al Quieto*, danes *Istarske toplice*). Termalne vode v Svetem Štefanu, ki so bile v večini

9 Drugi del je odkril pomožni svetilničar Luka Čeč leta 1818.

10 Za obisk v Vilenici so knjigo gostov uvedli leta 1821. K obisku je pripomogla tudi njena lokacija v bližini Trsta. V Škocjanskih jamah so jo uvedli leta 1819, k prepoznavnosti so pripomogle tudi objave A. Schmidla. Postojnska pa nasploh velja za najbolj obiskano in turistično prepoznavno jamo.

11 “Vi sono nel territorio medesimo molte caverne sotteranee dette volgamente foibe, o fovee. [...] In una di queste caverne poco distante dalla villa, si va con una scala, poco lunga, ed entrati si trovano varj spazj, e strade divise da alcni parapetti, e colonne di certa pietra bianca formata dalle distillazioni, e sembra che tali colonne, ed altre figure siano quasi formate dall’arte” (Tommasini, 1837, 268).

namenjene zdravljenju revmatičnih obolenj, naj bi se posluževali že v antiki, o čemer v bližini kopališč pričajo najdbe napisov na kamnu, denar in nakit iz rimskega obdobja (Blaževič, 1987, 33). Ponovno, na podlagi zapisov novigrajskega škofa Tommasinija, zasledimo omembo kraja okrog leta 1600. Tommasini piše o žvepleni vodi, ki je služila tudi za beljenje lana in konoplje.¹² Toplice so bile v privatni lasti družine Gravisi¹³ iz Kopra in torej najverjetneje lokalnega oziroma privatnega značaja. Vse do leta 1807 so bile skoraj popolnoma nepoznane in še do sedaj nismo zasledili opisov tujih popotnikov,¹⁴ ki bi se zaradi naravnih danosti ustavliali pri izviru. Leta 1807 je buzetski zdravnik Zannantoni pozval Gravisiye k analizi vode in postavitvi obrata (Ghersa, 1894).¹⁵ Ohranjena je tudi prošnja za denarno pomoč v vrednosti 44.000 forintov za projekt vodenja kopališkega obrata.¹⁶ Gravisiye so dajali toplice v najem, vse do leta 1872, ko jih je v zakup in kasneje v odkup dobil Anton Bertetić iz Oprtlja.¹⁷ Pisem ali poročil tujih popotnikov, ki bi pričala o omenjenem termalnem izviru, kakor je na primer pisal Brown o Badnu (Brown, 1685), zaenkrat še nismo zasledili. Morda tiči razlog v tem, da je bil termalni izvir v privatni lasti in zato težje dostopen. Prebivalci bližnjih krajev naj bi ga prav tako malo uporabljali.¹⁸

Obalna istrska mesta, predvsem pa istrska notranjost, niso bila na ustaljenih poteh oziroma itinerarijih, po katerih so potovali popotniki, tako da so redkeje zahajali tja, saj so specifične politične razmere v Istri tudi na nek način onemogočale razvoj grandtouriščnih itinerarijev. Polotok je bil razdeljen na habsburški in beneški del vse do konca 18. oziroma 19. stoletja. Na tem območju so v 15., 16. in 17. stoletju potekali stalni spopadi med tema dvema silama (vojna med Trstom in Koprom 1463 ter beneško-habsburški vojni 1508–1516, 1615–1617). Ustaljene cestne povezave pa so v večini primerov peljale preko Krasa na Dunaj ali v Trst, ter preko Pivke proti Reki in Dalmaciji. Na manj tranzitni značaj območja kažejo tudi skopi opisi popotnikov, ki so potovali preko teh krajev (Carmichael, 1991). Večjo prehodnost je opaziti v jadranskih pristaniščih, kjer so se popotniki, ki so potovali iz Benetk proti Levantu, ustavliali na poti. Pri številnih

12 "Nella valle di Montona sbocca a piè del monte di Sdregna un rivolo d'acqua sulfurea assai abbondante, qual' è tepida, e fa anche fuori del monte nel piano alcuni piccoli belli con esalazione sulfurea man on ardenti, onde comodamente molti si bagnano le mani. Viene sperimentata risanare doglie vecchie cagionate dal freddo, rogna, e infermità cutanee e simili. In queste acque pongono li canapi, e lini, che vengono binachissimi in tre giorni, sarebbero sufficienti anche di volgere mulini" (Tommasini, 1832, 127). V času Ilirskeh provinc naj bi francoski vojaški zdravnik celo prepovedal beljenje konoplje in njeno izločitev iz termalnih bazenov, ki naj bi bili sedaj namenjeni zdravljenju garij in drugih bolezni (Blaževič, 1987).

13 O lastništvu term Gravisiye glej: SI PAK-299, 122, Terme di Santo Stefano.

14 Termalni izvir omeni tudi Rossetti ob vizitaciji škofa Millerja leta 1693.

15 "Ma le acque furono quasi totalmente neglette fino al principio di questo secolo, quando (1807) il medico comunale di Pinguente, Osvaldo Dr. Zannantoni, sollecitò i proprietari, Signori de Gravisi Marchesi di Pietrapelosa, a farle analizzare ed erigervi un adatto edifizio. Nel 1817 infatti vi sorgeva il primo embrione, una umilissima baracca di legno divisa in quattro dipartimenti" (Ghersa, 1894, 25).

16 Prošnjo so naslovili na Namestništvo v Trstu (SI PAK-299, 122, Terme di Santo Stefano).

17 "Nel 1872 questi bagni venivano dati in appalto al sig. Antonio Bertetich di Portole e l'anno seguente diveniva sua proprietà" (La Provincia, 1. 8. 1878, 117: Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria).

18 Kakor piše v listu La Provincia, naj bi se termalnega izvira posluževali le prebivalci okoliških krajev oziroma naj bi tudi oni nanje skoraj pozabili (La Provincia, 1. 8. 1878, 116: Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria).

opisih srečamo krajše zabeležke o Kopru, Pulju in Rovinju. William Lithgow, denimo, je leta 1609 na poti iz Benetk proti Dalmaciji zaradi grdega vremena in močnega vetra bil prisiljen pristati v poreškem pristanišču. Obalno območje Istre, piše, pripada Beneški republiki, kraji so bogati z žitom, vinom in različnimi vrstami sadja. Koper (Justinopoli) naj bi videl nedaleč iz pristanišča in ga opiše kot mesto v slabem stanju (ruševine), ki je nekdaj bilo pomembno mesto, a sedaj propada. Ko je veter pojenjal, so z ladjo nadaljevali pot proti Brionom in Kvarnerju (Levental, 1989, 66). Podobno se je zgodilo z ladjo, na kateri je potoval George Wheler iz Benetk proti Grčiji leta 1675, ki se je zaradi vetra morala zasidrati v Pulju in je pot nadaljevala šele naslednji popoldan. Na poti iz Benetk proti Jadranu so z ladjo pristali na istrski obali, na otoku sv. Andreja (danes Crveni otok), kjer je bil samo frančiškanski samostan (Levental, 1989, 154). Kakor piše v svoji knjigi, na malem otoku ni bilo najti veliko zabave, zato se je odločil, da bo nabiral posamezne vrste rastlin.¹⁹ V Istri se je ustavil tudi Pockocke, ki je v želji po ogledu tamkajšnjih obmorskih krajev s popotniki najel voz v Trstu in opisal Koper, Piran, Umag, Poreč, Rovinj in Pulj (Levental, 1989). Za pričevalce so torej poleg jam zanimiva tudi mesta, v katerih so iskali antične relikte in nasploh kulturne spomenike (Wheler, Vernons, Pockocke).

TUJI POPOTNIKI PRED MODERNIM TURIZMOM V ISTRI IN NA KRASU, ITINERARIJI, DESTINACIJE

Ustaljene poti so iz smeri Gradca in Dunaja vodile preko slovenskega ozemlja²⁰ proti Trstu ali pa preko Vipave in Gorice proti Italiji. Popotniki so se na poti ustavljali tudi v krajih, ki so predstavljali posebnost in zanimivost, ki se jim je zdela vredna obiska.

Grandtouristi so na območje, ki ga obravnava prispevek, prihajali večinoma iz Anglije, Nemčije, ZDA, Francije, Avstrije in Italije. Nekateri izmed njih so samo prečkali omenjena ozemlja, drugi so se namenoma napotili v kraj, po že vnaprej določenem itinerariju.

Med najbolj znamenite angleške popotnike novega veka, ki so se na svojih poteh pisljali in ustavljali v Istri in na Krasu, velja omeniti Walterja Popaea, profesorja na Oxfordu ter enega prvih članov angleške Royal Society (Kraljeva družba), ki se je leta 1664 ustavil tudi v idrijskem rudniku živega srebra. Ohranjen je njegov podpis v knjigi gostov na idrijskem gradu (Levental, 1989).

Edward Brown, član Kraljeve družbe in zdravnik, pa je preko slovenskega območja potoval leta 1669. Na svoji poti je obiskal tudi Idrijo, Gorico in Cerkniško jezero. Po povratku je objavil potopis *A Brief Account of Some Travels*, ki je bil takrat edini dostopni angleški vir o slovenskih krajih za tuje popotnike (Brown, 1685; Stanonik, 1992). Brown v svojem delu opisuje potovanje in svoja opažanja na poti. Pri svojih opisih je natančen, pozornost posveča opisovanju pokrajine in pojavorov, kakor na primer Cerkniškemu jezeru, njegovim značilnostim, živalstvu in ribolovu,²¹ ter se vsaj na videz zanima za šege in navade tamkaj-

19 Nbral naj bi šestnajst vrst zelišč, ki jih ni našel niti v Franciji in Italiji (Levental, 1989, 154).

20 Sicer govorimo o današnjem slovenskem in hrvaškem ozemlju, saj je v obravnavo vključena Istra v celoti, zlasti njeno obalno področje.

21 "This Lake is about two German miles long, and one broad, encompassed with Hills at some distance, an upon the South-side lies a Forest part of Birnbaumer Forest, which extends a great way, wherein are many

šnjih prebivalcev. O znamenitem Cerkniškem jezeru pa je pisal tudi Valvasorjev sopotnik, nadzornik deželnih cest na Kranjskem ter kasneje upravitelj idrijskega rudnika (1724) Franz Anton Steiberg. Zanimal se je za naravne posebnosti in napisal knjigo o načinu življenja ljudi ob Cerkniškem jezeru, obenem pa opisal in naslikal oblike lova in ribolova ob jezeru (Habe, Kranjc, 1981).²² Browna je želja po ogledu rudnika živega srebra pripeljala v Idrijo, kjer je na gradu v vpisni knjigi videl vpisana le dva Angleža, eden od njiju je bil Pope.²³ Pot ga je nato vodila proti Gorici. Na poti so ga presenečale in mu zbujale zanimanje kresničke, ki so razsvetljevalo noč.²⁴

Leta 1715 je Simon Clement, angleški diplomatski predstavnik na Dunaju (od 1711 do 1714), na svoji poti potoval preko Cerknice, Trsta in Gorice. V svojem rokopisu je opisoval poti, reke in mostove, mesta ter njihovo arhitekturo, pisal o narodni noši, jeziku, ekonomiji in načinu življenja ter na ta način pustil vtise, ki so mu jih obiskani kraji zapustili več kot dvesto let pred tem (Levental, 1989, 174; preveden Clementov rokopis objavili v ČZN leta 1920). Po njegovem pisanju je Trst, škofovsko mesto, gosto naseljeno, z ozkimi ulicami in visokimi hišami. Povedali naj bi mu, da v okolici pridelujejo vino, bolj močno črno in manj močno belo. Zaradi hude zime leta 1709 so trte in oljke utrpele hudo škodo, vendar so si za časa Clementovega obiska opomogle. Piše, da so breskve najboljše vrste. V Trstu si je oddahnil od potovanja ter kosal pri guvernerju Strasoldu. 27. avgusta je pot nadaljeval preko Devina in Sv. Ivana ter 28. zjutraj prišel v Gorico. Pot je bila dolga zaradi slabe ceste, zaradi katere je njegov konj izgubil dve podkvi in Clement je bil primoran hoditi dve miliji. Prisiljen je bil prespati pred Gorico, v revni vasi, kjer je pa bilo dobro vino, a izredno siromašna namestitev (Clement, 1920, 97). O slabih cestah je nekaj več kot 20 let pred njegovim obiskom ob vizitaciji tržaškega škofa Millerja (leta 1693) poročal Rossetti. Z izjemo glavne poti, ki je vodila iz Kranjske in Istre proti obalnemu območju in obratno, so bile stranske poti slabo vzdrževane in je pot zaradi tega bila bolj naporna in je trajala dlje časa (Durissini, 1998).

Član Kraljeve družbe v Londonu, a Nemec, Keyssler, je leta 1730 potoval čez slovensko in hrvaško ozemlje. Iz Trsta se je preko Socerba, Reke, Postojne (kjer je obiskal Črno jamo), Predjame, Planine, Cerknice, Idrije, Vrhniko, Ljubljane in Celja peljal do Gradca (Shaw, 1997a). O domačinih piše, da govorijo slovanski jezik, vendar prebivalci vseh slojev govorijo tudi italijansko in nemško (Shaw, 2008, 67). Med drugim je opisal tudi socerbsko jamo, ki, kakor piše, leži v bližini gradu S. Servula na hribu in je precej velika, ponekod so pa deli slabo prehodni. V njenem prvem delu je oltar, kjer imajo včasih

Dear, wild Boars, Foxes, Wolves and Beards". "Every year in some part of the Month of June, the water of this Lake descends under-ground through many great holes at the bottoms; and in the Months of September returns again by the same holes" (Brown, 1685, 80).

22 Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Crain gelegenen Czirknitzer See, 1758.

23 "Those Strangers who come into the Castle of Idria, have their names set down in a Register-Book, with the Country of which they are Natives, an the Catalogues is large, but of English men there are few; of late years only Mr. Evelyn and Dr. Pope [ki je bil v Idriji leta 1664, op. P.K.], with their Company" (Brown, 1685, 83).

24 "Travelling in the night, we had sometimes about us a great number of large Glow-worms, which put into papers gave a dim light; and in some places in the Plains the Air was full of flaming flies affording some delight to us" (Brown, 1685, 83).

mašo.²⁵ V nadaljevanju omenja tudi dvižni most. V jami naj bi prebivalci sosednjih vasi v nevarnih časih skrivali svoje imetje. Pri tem lahko opazimo že Valvasorjev vpliv, ki v svoji Slavi vojvodine Kranjske opisuje dva dvižna mostova in kamnite stopnice, vklesane v skalo (Valvasor, 1971). Valvasorja so med drugim navduševale tudi lega na vrhu skalne pečine z lepim razgledom na zaliv in veličastne podzemne Jame, v katerih so shranjevali vino. Valvasor je celo zapisal, da se mnoge dežele ne morejo pohvaliti s tako prijetnim razgledom, a kljub temu poudaril, da je grajska stavba sama po sebi velika in dobro utrjena (Valvasor, 1971).

Skozi Ljubljano so leta 1734 potovali trije Angleži. Njihovo potovanje je izšlo v rokopisu v Londonu leta 1745.²⁶ 11. marca leta 1734 so bili v Gorici, tam najeli poštne kočije in služabnike. Iz Gorice so odšli skozi Vipavo, Razdrto, Planino, Vrhniko, Ljubljano, Celje in Maribor proti Gradcu. Na poti opisujejo postanke, hrano in pijačo ter pot s kočijo, saj so se zaradi podmazanja koles morali večkrat ustaviti (Shaw, 1997a, 167). V enem izmed treh popotnikov je Shaw prepoznał člana Kraljeve družbe Johna Swintona (Shaw, 1999). Skupaj z dvema sopotnikoma je 10. marca zapustil Benetke in dva dni kasneje so bili v Gorici. Na poti proti Ljubljani je Swinton v svojem rokopisu *The Harleian Miscellany* opisal ceste, postanke, razdalje med njimi in prehrano ter znamenitosti. Itinerarij treh Angležev je predvidel obisk Benetk v času karnevala, kar je veljalo za ustaljeno pot grandtouristov. Iz Benetk jih je pot proti Hamburgu vodila preko Kranjske. Sprva so načrtovali pot preko Francije, vendar so v strahu pred konfliktom med Francijo in Avstrijo leta 1733²⁷ spremenili itinerarij. Iz Benetk so se odpravili v cesarsko mesto Gorico, mesto z dolgimi ulicami in ozkimi hišami. Nad mestom stoji grad, ki naj bi tedaj bil v slabem stanju ter naj bi ga varoval garnizon le tristotih mož (Shaw, 1999, 90). Zanimiv za raziskovalce je lahko podatek o slovenskem jeziku, ki naj, po Swintonovem mnenju, ne bi segal zahodneje od Gorice. V mestu, piše, govorijo še italijansko, nemško in čudno latinščino, ki naj bi se bližala francoščini, ki je težko razumljiva za ostale, ki sicer govorijo italijanski jezik (npr. Benečane). Domačini naj bi govorili ravno slednjega. Tu govor o furlanščini, ki jo v svojih opisih omenjajo tudi drugi popotniki in se jim je nasploh zdela zanimiv pojav.²⁸

Richard Pococke pa si je leta 1736 in 1737 na svoji poti ogledal Cerkniško jezero, Idrijo, Trst ter Istro do Pulja. Z njim je potoval tudi Jeremy Milles, ki je pustil zapise iz potovanja (Stanonik, 1992). Na skupnem potovanju sta se ustavila pri Cerknici, kjer sta ostala dva dneva. Zanimala sta se za presihajoče jezero. Pot ju je zanesla tudi do Postojn-

25 "About a German mile from Trieste, the castle of S. Servulo stands on a high mountain, which yields a very pleasant prospect. Near it is the entrance of a famous cavern [...] In the first cell you come into, mass is celebrated at certain times, for which purpose it is furnished with an altar" (Shaw, 2008, 66).

26 Rokopis: *The travels of Three English Gentleman, from Venice to Hamburg, Being the Grand Tour of Germany, in the Year 1734*. Tu lahko vidimo itinerarij Grand touristov. Pot proti Nemčiji jih je peljala tudi skozi slovensko ozemlje.

27 Poljska nasledstvena vojna (1733–1735).

28 Podobno pol stoletja pred njim Edward Brown: "The Carniolinas speak a Dialect of the Sclavonian, but in this parts they have a Languge called Lingua Fullana, or Friulana; he that speaketh Italian may understand much thereof. The Lords Prayer in that Languge begins thus, Pari Nestri ch' ees in Cijl See Santificaat tuto nom, etc" (Brown, 1685, 83).

ske in Črne jame, Idrije, Trsta in Gorice (Shaw, 1997a; Carmichael, 1991). V bližini Trsta sta si ogledala Socerbsko jamo. Zanimala sta se tudi za ostaline antike in se z vozom odpeljala do obalnih istrskih mest, Kopra, stare Aegide in srednjeveškega Justinopolija, otoka, ki ga s celino povezujeta most in nasip. Pockocke opisuje, da sta v Umagu opazila star napis, v Piranu opiše krstilnico z vodnjakom, na katerem je uprizorjen cupid, ki jaha delfina. V Poreču, starem Parentiumu, sta iskala antične spomenike in opazila, da so bili marmorni napisи vrženi v morje, kjer so se poškodovali.²⁹ Obiskala sta Rovinj, gosto naseljeno mesto z živahno trgovino, vinom in oljem, v bližnjem Sv. Andreju pa omenila benediktinski samostan (Levental, 1989, 207–208).

V Pulju je večino popotnikov, med njimi tudi Whelerja, Vernonsa, Pococka in Millesa, najbolj očaral amfiteater (arena), slavolok in Avgustovo svetišče. Podobno kot Milles tudi Thomas Allason naslednje stoletje (1819) opisuje Istro in Dalmacijo kot območje, bogato z umetnostjo, vendar se žalosti nad ravnodušnostjo, s katero postopajo po spomenikih (Levental, 1989). Wheler piše o Pulju kot o enem najstarejših istrskih mest z varnim in velikim pristaniščem, ki je zaprto z vseh strani. Posebej omeni arenou, slavolok in Avgustov tempelj (Levental, 1989, 155). Tudi domači popotniki ali vizitatorji so na svojih potovanjih opisovali potek poti in za seboj puščali zapise in dnevниke. Rossetti, denimo, ki je spremljal škofa Millerja ob njegovi vizitaciji leta 1693, je v svojem opisu med drugim zabeležil tudi zanimivosti, kakor na primer Socerb³⁰ z gradom, jamo in čudovitim razgledom na Koper, Milje in Izolo, jamo v Škocjanu, kobilarno v Lipici, Predjamo in zdravilni žvepljeni vrelec v dolini Zrenja.³¹

Zdravnik in naravoslovec s konca 18. stoletja, Alberto Fortis, član angleške Kraljeve družbe, je med letoma 1765 in 1791 dvanajstkrat potoval preko Jadrana, od tega je enajstkrat obiskal hrvaško ozemlje in enkrat, leta 1777, slovensko ozemlje, kjer je obiskal Vilenico in v svojih opisih omenjal kraško pokrajino med Trstom in Razdrtim ter Planino. Jamo Vilenica je obiskal skupaj z Dembsherjem (Shaw, 2008).³² V svojih opisih omeni, da je vas na dobbri prometni lokaciji, nedaleč od poštne poti, kar omogoča hiter dostop. Obenem piše, da so domači vodniki med prehodom v drugi del jame vzidali stopnice, kar je olajšalo sam prehod (Shaw, 2008, 82). Vhod v jamo je bil torej po njegovih izkušnjah lahko dostopen in dobro osvetljen. Še danes je v njej viden tudi njegov podpis (Shaw, 2008). V potovanju leta 1770/71 pa je Fortis obiskal hrvaški istrski kras in jamo pri Brtonigli (jama Mramorica). V svojem pismu 13. junija 1771 je Fortis opisal zlasti obiskano jamo. Že leto prej je skupaj z dvema sopotnikoma (Symonds in Cirillo) obiskal Novigrad in od tam odšel do Brtonigle. Vendar se šele z obiskom prihodnje leto pojavi tudi pismo. V jamo, za katero pravi, da je dobro poznana, so se odpravili z vodniki in baklami. Vhod v jamo je bil strm in spolzek, saj se je bilo vanjo potrebeni spustiti z lestvijo. V jami je videl

29 Milles v pismu 24. julija 1737 zaničljivo piše, da so nevedni ljudje odlagali marmorne napise na obalo, kjer so se poškodovali in postali nečitljivi (Carmichael, 1991, 43).

30 Tudi Rossetti omeni legendo o sv. Servolu, zdravilno vlogo vode v jami in funkcijo jame kot kleti za vino. (Durissini, 1998, 100). V času vizitacije je grad v lasti družine Petazzi.

31 "Verso la valle a piè di questo Monte scaturisce un acqua bolente sulfurea che risana con meraviglia doglie, rogne, et simili infermità" (Durissini, 1998, 157).

32 Dembsher je objavil tudi knjigo o minearologiji in je učil na rudarski šoli (Shaw, 2008).

veliko število stalaktitov, za katere so nekateri naravoslovci, med njimi tudi Tournefort, bili mnenja, da so to rastline, ki so bile različnih podob (žlebovi, reliefi, cvetače) in so obliskovale okrogel tempelj (Shaw, Adam, 2001).

Francoski popotnik in krajinar L. F. Cassas je leta 1778 za pet let odpotoval v Italijo, kjer je potoval, študiral in risal antične spomenike. Avgusta 1782 je prišel v Trst. Za skupino avstrijskih ljubiteljev umetnosti je naslikal akvarel Trsta in pri tem naj bi našel spodbudo za obisk Istre in Dalmacije. Iz Trsta se je odpravil v sosednje kraje in naslikal Predjamski grad in Škocjanske jame (Cassas, 1979; Shaw, 2008).

Socerbsko jamo pa so v 18. stoletju obiskali Keyssler, Pococke in Milles ter v prvi polovici 19. stoletja Fischl in Widemann (leta 1800), Hoppe in Hornschuch (1816) ter Hamilton in Strickland (1835. leta) (Shaw, 2008). Fischl in Widemann sta leta 1800 obiskala Planinsko jamo, Cerkniško jezero, Postojnsko in Črno jamo ter preko Razdrtega in Opčin prišla do Trsta. Od tam sta se odpravila na izlet v bližnjo Vilenico in Socerb. O Socerbu pišeta, da naj bi se v jami videlo bivališče sv. Servola, njegov oltar (ki pa leta 1800 ne izgleda zelo star) in prižnico, kjer naj bi pridigal. Trdita, da je to najverjetnejše legenda, čeprav dopuščata možnost, da naj bi se v zgodnjem krščanstvu v jamo zatekali pred roparji (Shaw, 2008).³³ Jama Vilenica je po njunem mnenju čudovita in najverjetnejše ena največjih,³⁴ sicer pa potencialni turistični razvoj ovira strm spust v jamo. Za obisk neapeljskega kralja so zgradili stopnice, ki pa so bile v času njunega obiska večinoma že strohnele (Shaw, 2008, 94). Tako socerbska jama kot tista v Škocjanu in Vilenici (Lokev) so bile v bližini Trsta. Nekateri potniki, ki so čakali na svojo ladjo v tem pristanišču, so na postanku radi odšli na ogled bližnjih poznanih jam (Shaw, 1997a). Hamilton in Strickland na primer socerbski grad in jamo locirata 6 milj od Trsta (ozioroma Doline), od koder sta se odpravila peč čez apnenčaste hribe. Po Stricklandovih opisih daje sivkast apnenec pokrajini zelo puščobno podobo. Zabeleži tudi, da v dolini gojijo vinsko trto, olive in koruzo. Grad je po njegovih opisih v razpadajočem stanju. Stopnic, o katerih je pisal Valvasor, Strickland ne opazi več. Grad ozioroma ruševine so zato težko dostopne. Razen posebne lege in razgleda v gradu ne vidi drugih zanimivosti. V bližini, omenja, leži vlažna in temna jama sv. Servola s kapelico, v kateri je leto in pol prebival svetnik in mučenik. Kljub majhnosti jame pa je v njej mogoče najti lepe primerke stalaktitov (Shaw, 2008).³⁵ Tudi legendo o sv. Servolu je najverjetnejše dobil pri Valvasorju.

Eden najznamenitejših popotnikov z začetka 19. stoletja je bil Sir Humphry Davy, pred-

33 "St. Servolo. It is claimed that in it you can see his sleeping place, his altar and his pulpit where he preached, but except for the not so old altar, a natural resemblance seems to be the cause of this legend, even though it is not improbable that Christians fled into this mountain gorges during marauding by savage people" (Shaw, 2008, 94).

34 "Wonderful great cave of Corgnale. It is probably one of the largest of all there are" (Shaw, 2008, 94).

35 "All the mountains are of a hard greyish limestone, similar in appearance to the English mountain limestone [...] This grey rock gives the country a most desolate appearance [...] The valleys produce vines, olives and maize [...] The staircase which led to the castle is now gone, and it is not easy to climb up the rock [...] It is [grad, op. P.K.] of small extent and much ruined, containing nothing of interest beyond the singularity of its position and the extensive view from it [...] A few hundred yards from the castle is the cave of St. Servolo. In this damp and dark abode the good saint dwelt for a year and a half, to purify himself from all worldly contaminations. The cave is now a sort of chapel, a shrine having been erected to the saint; it is of no great extent, but contains some good specimens of stalactites" (Shaw, 2008, 157).

sednik Kraljeve družbe, ki je večkrat potoval preko slovenskega ozemlja. Leta 1819 si je ogledal Vilenico in Črno jamo. V njegovem tretjem popotovanju je z njim potoval tudi John James Tobin. Oba sta se pri svojem potovanju naslanjala na Slavo vojvodine Kranjske, ki je bila dostopna v cerkniškem gostišču, kjer sta spala (Carmichael, 1991). Leta 1828 sta potovala skupaj s Tobinom. 3. maja sta prešla ljubeljsko sedlo ter prenočila v Kranju. Oktobra sta odšla na izlet do Trsta, kamor sta pripotovala preko Vrhnike, Planine, Postojne in Sežane. Naslednji dan sta se na poti proti Postojni ustavila v Vipavi in Postojni, kjer si je Tobin ogledal jamo ter jo omenil tudi v svojem dnevniku. V Postojnski jami, kjer so ga spremljali trije vodniki, je videl tudi človeško ribico (Proteus Anguinus). Le eden izmed vodnikov, piše Tobin, je govoril nemško (Tobin, 1832, 159). V Cerknici sta bila 13. oktobra, Davy na lov, Tobin pa je obiskal Rakov Škocjan in Križno jamo. Po Rakovem Škocjanu ga je spremjal vodnik, ki je znal nekaj nemščine. Do konca oktobra sta se zadrževala v Ljubljani, od koder sta nato preko Planine, Vipave in Gorice odpotovala v Italijo (Shaw, 1997a, 189). Na poti sta že v Sežani videla prve oljke, ki so Tobina spominjale na vrbe, vendar so nižje (Tobin, 1832). Pokrajino med Sežano in Trstom opisuje kot divjo in pusto. Pred vstopom v Trst, pristanišče in veliko trgovsko središče, kjer živijo Italijani, Nemci, Angleži in Američani, Grki in Turki v narodnih oblačilih, ga je premamil čudovit razgled na morje. Pogled čez mesto se je usmeril na zaliv in hribovito istrsko obalo s Koprom, Piranom in drugimi mesti.³⁶ Iz Trsta se je odpravil v Lokev, po njegovih opisih majhno in umazano vas, od koder je skupaj z vodnikom 10. oktobra obiskal jamo Vilenico. V jami so mu pot osvetljevali mož s svetilko in dečki s svečami, ker je bil že vhod v jamo temen in pot spolzka. Stalaktiti so bili po njegovih opisih številnih oblik in predstavljajo cvetače, drevesna debla, sadje, so okrogle in ovalne oblike in na vsakem koraku je bilo videti iz stropa viseče stebre. V temni in spolzki jami se je tudi ponesrečil, saj mu je spodrsnilo in bi skoraj padel v prepad, vendar se pri tem ni poškodoval (Tobin, 1832, 152).

Na poti z vzhoda je 29. oktobra 1848 v Trstu pristal Saksonec Franz Wilhelm Junghuhn. Ob prihodu je bil navdušen nad hladnejšim zrakom na Jadranu. Dalmacijo je primerjal s planinami na Javi, Piran in Koper na istrski obali pa sta mu po značaju pokrajine in hiš dajala vtis, da je v Evropi. Trst ga je očaral s svojimi belimi hišami, palačami, cerkvami in samostani. Dva dneva po prihodu se je s cesarsko pošto odpravil proti Ljubljani. Na poti je prečkal Kras, ki ga je opisal kot pusto pokrajino, z značilnimi dolinami (Pivec-Stelè, 1959, 124). Junghuhn se je navduševal nad vremenom, cerkvenimi zvonovi in nad lepimi vasmi s kamnitimi hišami ter nad naravo pokrajine, ki jo je prečkal, kar lahko pripisemo tudi njegovi dolgoletni odsotnosti iz Evrope, ko je služboval na dalnjem vzhodu. Taki vidiki druge evropske popotnike, ki so iskali zlasti drugačnost in nenavadnost, morda niso pritegnili, vendar so bili za Evropejca, ki je bil dolga leta odsoten, privlačni na drugačen način.

V svojih potopisih so popotniki, pričevalci, opisovali potek poti, razdalje med posameznimi kraji, razmere na cestah, gospodarstvo, namestitve, gostilne in prehrano ter pokrajino in prebivalce, vero, jezik in način življenja. Pri nekaterih opazimo večje za-

36 “Looking over the town and across the bay the eye embraces the whole hilly coast of Istria, with the towns of Capo d’Istria, Pirano, and others” (Tobin, 1832, 148).

nimanje za naravne pojave, drugi pa iščejo spomenike preteklih obdobjij, zlasti antike (Milles, Clement). Za zgodovinske podatke o obiskanih krajih so večkrat citirali stare vire (Strabon, Plinij). Za potopise in beležke popotnikov 18. in začetka 19. stoletja lahko opazimo že Valvasorjev vpliv in večkrat nedosledno prepisovanje ali interpretacijo njegove Slave (Stanonik, 1992, 114; Carmichael, 1991; Shaw, 1997a). "Kar dva potnika, Edward Browne in Richard Pococke – se ob obisku Gospe svete spomnita ustoličevanja koroških vojvod ter se pri tem sklicujeta na Aeneja Silvia Piccolominija, ki se zdi, da je bil prvim angleškim popotnikom pri nas glavni vir informacij o naših krajih. Kasneje ga je zamenjal Valvasor, katerega poznajo Richard Pococke, Sir Humpry Davy, John James Tobin ter Edmund Spenser" (Stanonik, 1992, 116). Pred odpravo na pot so se namreč radi pozanimali in pridobili podatke o krajih, skozi katere so nameravali potovati. Že na poti pa so večkrat za nasvete spraševali druge popotnike ali gostilničarje. Opirali so se lahko tudi na že objavljene potopise svojih predhodnikov. Do Murraya in Baedekerja, 19. stoletja torej, namreč nismo še pravih turističnih vodnikov (Shaw, 1997a). Leta 1876 je izšel Baedekerjev *Handbuch für Reisende: Südbayern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*, ki je opisoval tudi slovenske kraje. V vodniku je opisana tudi pot in razdalje od Gradca do Trsta po trasi južne železnice. Potniku je nudil zemljvide in načrte, podatke o meritvah, kilometrih ter voznih redih vlakov in parnikov, urnike odhodov poštnih pošiljk in ne nazadnje podatke o gostilnah s cenami, vrsto in kvaliteto postrežbe, priporočila za domove, sobe in postelje. Vodniki so nasploh nudili koristne naslove, nasvete za izlete, navajali tarife za vozovnice in vozne rede vlakov, tramvajev in parnikov. Mandlov vodnik po južni železnici iz leta 1856 je poleg natančnih opisov železniških prog ponujal celo paleto ilustracij in opisov, ki so bogatili potnikovo dojemanje prostora, in je na ta način lahko rekonstruiral svoje bežne vtise o pokrajini, po kateri je potoval (Kavrečič, 2007). Ta način pisanja se že oddaljuje od "klasičnih" potopisov in dnevnikov novoveških popotnikov in že vstopa v dobo modernega turizma, ki je potovanju dalo povsem nove, drugačne razsežnosti.

SKLEP

Glavni vidik privlačnosti so za grandtouriste in raziskovalce predstavljal naravne danosti, kraški pojavi in njegov podzemni svet, v Istri pa poleg jam tudi obmorska mesta. V obdobju od 17. do 19. stoletja, pred izgradnjo železnice in nasploh hitrejših in cenejših morskih in kopenskih prometnih povezav so ti popotniki puščali za seboj pričevanja v obliki potopisov in dnevnikov. V svojih opisih po Krasu in Istri so pustili pričevanja o prigodah in nezgodah ter nevšečnostih ali celo nesrečah, ki so se jim pripetile v tujini. Potovanje s poštno kočijo je bilo namreč dolgo, naporno, drago ter tudi nevarno, saj so ob poteh nanje prežali razbojniki in lopovi. Poleg tega so bile ponekod ceste slabo vzdrževane in je potovanje potekalo počasi (Studen, 2006). V dnevnikih je opaziti opise poti, ki so zaradi slabo vzdrževanih cest zahtevale številne postanke (zaradi podmazanja koles). Tudi komunikacija je včasih povzročala težave, predvsem če domačini niso poznali tujih jezikov. V manj obiskanih krajih se je lahko pojavil tudi problem ustrezne namestitve, saj so bile dobre gostilne "ponavadi tam, kjer so bile dobre stranke, tj. na cestnih križiščih in

na poštnih postojankah” (Shaw, 1997a, 172). Na Krasu pa je popotnike presenečala burja, ki je prevračala vozove in lahko povzročila številne nevšečnosti. Na burjo sta opozarjala tudi pisca vodnikov Murray in Baedecker (Shaw, 1997a).

Zaradi velikega števila popotnikov, ki so se večali zlasti v 19. stoletju ter v svojih opisih včasih samo bežno omenjali kraje in območja, ki smo jih obravnavali, se je članek, v izogib zgolj deskriptivnemu navajanju virov, osredotočil le na nekatere najbolj prepoznavne kraje, kjer so izpostavljene podzemne Jame in nekatera mesta. Številna so namreč pričevanja, ki opisujejo kraške pojave, predvsem Cerkniško jezero in Jame (Postojnska, Škocjanska). V svojih potopisih pa so potniki beležili tudi obiske manj frekventnih lokacij, ki so jih obiskali, ker so bili na primer v bližini večjih mest (Trst) ali so jih obiskali na poti v druge kraje. Vsi obiskovalci tega obdobja niso vključeni, vendar so izpostavljeni zlasti tisti, ki jih je pot zanesla tudi v Istro. Popotniki čez Kras so navadno “vstopali” v Trstu ali Gorici oziroma prihajali proti temu mestoma čez Kranjsko. Grandtouristi po habsburških deželah so si ogledovali Trst, Gorico, Vilenico, Socerb in druge kraške znamenitosti.

Istra, zlasti njena notranjost, ni bila ena od ustaljenih poti, po katerih so potovali mladi potomeci plemiških družin, umetniki ali znanstveniki in raziskovalci novega veka, bodisi ker ni bila poznana in določena kot del itinerarija bodisi zaradi slabih kopenskih prometnih povezav bodisi ker je bila vrsto stoletij razdeljena med dve velesili, ki sta se potegovali za to ozemlje in si ga nazadnje razdelili (Benetke in Habsburška monarhija). Kraški rob Istre ter Kras, ki je zaradi posebnosti tamkajšnjih naravnih pojavov bil deležen večjega interesa raziskovalcev in avanturistov, so najpogosteje obiskovali popotniki, ki so potovali po kopnem v smeri Dunaj–Gradec–Trst. Čez morje pa so v večini primerov potovali tisti, ki so potovali po ozemlju beneške republike in iz Benetk potovali proti Dalmaciji in Levantu. Tako so bila istrska pristanišča, kakor sta bila Koper in Poreč, tranzitna območja za romarske poti ter popotnike, ki so potovali proti jugu in vzhodu in so se na poti ustavljalni tudi v jadranskih pristaniščih in mestih.

Prispevek je obravnaval nekatera pričevanja popotnikov po Krasu in Istri pred industrijsko revolucijo in modernimi oblikami potovanja. Osredotočil se je na vzroke, ki so določali privlačnost posameznega kraja, ki je zaradi naravnih posebnosti ali kulturnih znamenitosti privabil tujega raziskovalca, popotnika, avanturista. Čeprav so se nekaterim popotnikom, kakor na primer Pococku, Millesu in Thomasu, zdeli slovenski kraji neprimerno in nezanimivi za itinerarij grandtourista (Carmichael, 1991), so njihovo znanstveno žilico pritegnili nenavadni naravni pojavi ter kulturni spomeniki iz preteklosti. O tem pričajo tudi njihova besedila.

TESTIMONIES OF THE PAST: ADVENTURERS AND OTHER TRAVELLERS IN THE KARST AND ISTRIA BEFORE MODERN TOURISM

Petra KAVREČIČ

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

SUMMARY

This contribution deals primarily with some testimonies of travellers in Istria and the Karst before modern tourism, i.e. in the period before the advent of new steam-powered land and sea transport links, which significantly changed the means and character of the journeys. It focuses on the determining causes of the attractiveness of each location, which, either due to specific natural features or cultural heritage, attracted foreign explorers, travellers and adventurers. The explorers, who travelled through Slovenian and neighbouring provinces in the pre-industrial era, often wrote about their adventures while traveling, and on their return home published these stories. In these journals, they recorded their impressions: descriptions of the landscapes through which they travelled and the people they encountered; they specifically mentioned the sights along the way, those natural phenomena and cultural monuments that attracted their interest. They detail descriptions of the places in the Karst and Istria that were found attractive and for which they now act as witnesses of past conditions. Primarily, we discuss these travellers, grand-tourists, adventurers and intellectuals. Travelogues by locals and visitational reports are only mentioned in passing. Through an analysis of the individual journals and travelogues, we follow the testimonies of the past and examine to what extent the itineraries passed through the regions of Karst and Istria, if at all, and what were the attractiveness factors that drew the travellers into the area or possibly lured them off established routes to explore otherwise initially unplanned destinations. In this paper we have not cited the texts in their entirety, since they have largely already been published, but only brought to attention individual parts that are relevant to the discussed context. The travelogues and journals that were published by the travellers differ from each other in terms of the methods of writing, perceptions, experiences and interests. Thus, in a number of descriptions of the routes to the destinations discussed, we are able to perceive a critical approach to taverns, routes and attractions.

Key words: travellers, travelogues, journals, natural and cultural attractions, the Karst, Istria

VIRI IN LITERATURA

SI PAK-299 – Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Fond družine Gravisi (299).

Brown, E. (1685): A brief account of some travels in divers Parts of Europe. London, Sign of the Ship.

Cassas, L. F. (1797): Istra i Dalmacija / Istrie et Dalmatie / Istria and Dalmatia 1782. Zagreb - Split, JAZU - Direkcija Mediteranskih igara.

Clement, S. (1920): Putovanje Simona Klementa. Dnevnik sa moga puta po Donjoj Ugarskoj, Slavoniji, Hrvatskoj, Friulima, Kranjskoj i Štajerskoj 1715 godine. Časopis za zgodovino in narodopisje, 16, 82–104.

Ghersa, P. (1894): Le terme sulfuree di Santo Stefano in Istria. Trieste, Antonio Bertetich.

Kandler, P. (ur.) (1846–1852): Codice diplomatico istriano. Trieste, Lloyd Austriaco.

La Provincia dell'Istria. Giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi dell'Istria. Capodistria, Tipografia G. Tondelli, 1867–1894.

Tobin, J. J. (1832): Journal of a tour, made in the years 1828–1829 through Styria, Carniola, and Italy whilst accompanying the late Sir Humphry Davy. London, W.S. ORR.

Tommasini, G. F. (1837): De commentarj storici–geografici della provincia dell'Istria. Libri otto. Archeografo Triestino, XLII, 1, IV, 126–127.

Valvasor, J. V. (1971): Die Ehre des Herzogthums Crain. III Theil. Laybach - Nürnberg.

Battilani, P. (2009): Vacanze di pochi, vacanze di tutti. L'evoluzione del turismo europeo. Bologna, Il Mulino.

Blažević, I. (1987): Povijest turizma Istre i Kvarnera. Opatija, "Otokar Keršovani".

Carmichael, C. (1991): Angleška gentelmana na potovanu po slovenskih krajih leta 1737. Zgodovinski časopis, 45, 1, 41–46.

Čeč, D. (2009): Postojna okoli leta 1909. V: Fikfak, J. (ur.): Postojna. Postojna - Ljubljana, Galerija 2 - Inštitut za novejšo zgodovino, 33–56.

Darovec, D. (2008): Kratka zgodovina Istre. Koper, Založba Annales.

Durissini, D. (1998): Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e in Carniola. Monfalcone, Edizione della Laguna.

Habe, F., Kranjc, A. (1981): Delež Slovencev v speleologiji. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 5–6, 13–93.

Kavrečič, P. (2007): Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne. Annales, Series historia et sociologia, 17, 2, 315–336.

Kosi, M. (1998): Potujoči srednji vek. Cesta, popotniki in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem. Ljubljana, ZRC SAZU.

Levental, Z. (1989): Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV do početka XIX veka. Gornji Milanovac, Dečje novine.

Muljačić, Ž. (1996): Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791). Split, Književni krug.

Pivec-Stelè, M. (1959): Ljubljana in Slovenija v očeh inozemskega potnika leta 1848. *Kronika*, 7, 2, 124.

Shaw, R. T. (1997a): Tuji popotniki na Slovenskem 1669–1880. V: Luthar, O., Likar, V. (ur.): *Historični seminar II. Ljubljana, Založba ZRC*, 165–193.

Shaw, R. T. (1997b): “Many languages are understood here...” – Foreign travellers in Slovene lands. V: John, M., Luthar, O. (ur.): *Un-verständnis der kulturen, Multikulturalismus in Mitteleuropa in historischer Perspektive. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva*, 31–51.

Shaw, R. T. (1999): John Swinton: Potovanje skozi slovenske dežele leta 1734. *Kronika*, 47, 3, 81–99.

Shaw, R. T. (2008): Foreign travellers in the Slovene Karst: 1486–1900. Ljubljana, ZRC SAZU.

Shaw, R. T., Adam, N. (2001): Alberto Fortis and the Istrian karst, Croatia, in 1770 and 1771. Popotovanje Alberta Fortisa po Hrvaškem istrskem krasu v letih 1770 in 1771. *Acta Carsologica*, 30, 1, 181–212.

Stanonik, J. (1992): Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji. *Zgodovinski časopis*, 46, 1, 112–118.

Studen, A. (2006): Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 1, 51–64.

Studen, A. (2009): Vzvišeno opazovanje province: sporni potopis Franza Sartorija o potovanju po Koroškem leta 1807. *Acta Histriae*, 17, 1–2, 103–112.

PRIČEVALCI PRETEKLOSTI: AVANTURISTI IN DRUGI POPOTNIKI
NA KRASU IN V ISTRI PRED MODERNIM TURIZMOM

Petra KAVREČIĆ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Raziskovalci, popotniki, ki so v predindustrijski dobi potovali skozi slovenske in sosednje dežele, so svoja doživetja s poti pogosto beležili in jih po vrnitvi domov tudi objavljali. V njih so zapisovali vtise s potovanj, opise pokrajine, preko katere so potovali, ljudi in posebej omenjali znamenitosti na poti, naravne pojave in kulturne spomenike, ki so jim zbuiali interes. Na poti so se jim dogajale tudi prigode in nezgode (vremenske nevšečnosti, roparji, nesreče), potovanje s poštno kočijo pa je bilo težavno in počasno zaradi slabo vzdrževanih cest. Tako lahko zasledimo pri številnih opisih poti obravnavanih destinacij kritični pristop do gostiln, poti, ponudbe, dostopnosti ter tudi do načina življenja lokalnega prebivalstva.

Prispevek se osredotoči na opis destinacij, ki so zaradi naravnih posebnosti ali kulturnih znamenitosti privabljale tuge raziskovalce. Prikazuje nekatere opise obiskov za popotnike zanimivih krajev na Krasu in v Istri, kjer s svojimi doživetji nastopajo v vlogi pričevalcev razmer v preteklosti in izpostavijo kraje in pojave, ki so zbuiali njihov interes. Njihovi opisi so zanimivi, ker prikazujejo vidike zunanjih opazovalcev nekega območja in obdobja.

Ključne besede: popotniki, potopisi, dnevnički, naravne in kulturne znamenitosti, Kras, Istra

TESTIMONI DEL PASSATO: AVVENTURIERI E ALTRI VIAGGIATORI SUL CARSO E IN ISTRIA PRIMA DEL TURISMO MODERNO

SINTESI

Viaggiatori e esploratori, che nell'epoca preindustriale viaggiarono nel territorio sloveno e in quelli a esso limitrofi, pubblicarono spesso, dopo il loro rientro, gli appunti riguardanti le loro esperienze. Tali testi contengono impressioni di viaggio, descrizioni dei luoghi percorsi e visitati, riflessioni sulle persone e sulle genti, ma soprattutto sulle bellezze naturali e sui monumenti che avevano suscitato il loro interesse. Nel corso dei viaggi non mancavano di verificarsi avventure e inconvenienti (avversità meteorologiche, rapine, incidenti), mentre il viaggio con le carrozze postali era lento e difficile a causa della cattiva manutenzione delle strade. Per questo, in numerosi testi non mancano considerazioni critiche nei confronti delle osterie, dell'accessibilità e dell'offerta degli itinerari, ma anche verso i modi di vivere della popolazione locale.

Il contributo si concentra sulla descrizione delle destinazioni che, per caratteristiche naturali o attrazioni culturali, attrassero maggiamente i viaggiatori stranieri. Esso presenta alcune descrizioni delle visite compiute da viaggiatori in località interessanti del Carso e dell'Istria; tali documenti, presentando luoghi e fenomeni che furono considerati di interesse dal punto di vista di osservatori esterni, costituiscono una preziosa testimonianza delle condizioni di vita nel passato.

Parole chiave: viaggiatori, diari di viaggio, giornali di viaggio, attrazioni naturali e culturali, Carso, Istria

UVOD

Prispevek prvenstveno obravnava nekatera pričevanja popotnikov pred modernim turizmom v Istri in na Krasu (v obdobju od 17. do prve polovice 19. stoletja), v času pred izgradnjo novih kopenskih ter morskih prometnih povezav parnega stroja, ki so bistveno spremenile način in značilnosti potovanja. Predvsem govorimo o popotnikih, grandtourističih, avanturističih in izobražencih. Potopisi domačinov in vizitacijska poročila so omenjena le na določenih mestih. Preko analize posameznih dnevnikov in potopisov lahko sledimo pričevanjem iz preteklosti ter skušamo preveriti, v kolikšni meri so se itinerariji usmerjali čez Kras in Istro, če so se, in kateri so bili tisti dejavniki privlačnosti, ki so lahko popotnike popeljali čez omenjeno območje ali morda peljali iz ustaljenih poti proti sicer sprva nenačrtovanim destinacijam.

Tuji pogledi ozziroma pisna pričevanja tujih obiskovalcev so pri raziskovanju "postali uveljavljen tip zgodovinskih virov v družbeni in antropološki zgodovini" (Carmichael, 1991, 41). Kljub temu se je potrebno zavedati pomanjkljivosti opisov, ki sicer nudijo podatke in opise o načinu življenja neke družbe, vendar velikokrat razkrivajo lasten po-

gled na nedomače okolje, mentaliteto in izobrazbo opazovalca in opisovalca, ki navadno prihaja iz višega družbenega sloja in iz te perspektive opisuje vsakdanjik ljudi, ki jih opazuje na potovanju. Poleg tega je moč opaziti tudi vpliv predhodnikov in sodobnikov, ki so o teh krajih že poročali, kar je lahko vplivalo na predstave obiskovalcev, ki so že pred prihodom v določen kraj lahko o njem imeli izoblikovano podobo. Na previdnost pri uporabi potopisov kot zgodovinskih virov, ki pričajo o nekem preteklem življenju, opozarja tudi Studen, saj se je potrebeno zavedati, da je problematiko "zaznavanja dejanskosti, oddaljenosti doživetja, skratka, sporočilnost potopisov [...] treba kritično pretehtati in ovrednotiti" (Studen, 2009, 105). V potopisih in dnevnikih je ponekod opaziti tudi prepise del drugih avtorjev, predhodnikov na isti poti. Kot vir informacij so jim lahko služili tudi lokalni gostilničarji in drugi obiskovalci, ki so jih srečali na poti. Med seboj se razlikujejo tudi po namenu potovanja. Obiskovalci so se na določenih krajih lahko ustavili zgolj naključno, ko so prečkali območje in se lahko navdušili nad pokrajino ali od koga drugega izvedeli o lokalni posebnosti, vredni obiska. Nekateri pa so se namenoma napotili v določen kraj in se tam tudi dlje zadržali.

Z novimi in hitrejšimi parnimi prevoznimi sredstvi in razmahom tiska pa zlasti od druge polovice 19. stoletja potovanja pridobijo nove razsežnosti. Takrat so popotnikom in turistom na poti v veliko pomoč turistični vodniki (Murray, Baedeker), ki jim nudijo koristne informacije o obiskanih krajih, o poteh in načinu potovanja, o gostilnah in njihovi kakovosti ter o krajih, ki jih je vredno obiskati (Shaw, 1997b).

Pričujoči prispevek ne navaja celotnih tekstov, potopisov ali dnevnikov, ker so slednji že v veliki meri tudi objavljeni, ampak izpostavi posamezne dele, ki so relevantni v obravnavanem kontekstu. Prav tako se ne osredotoči zgolj na eno ali bolj znano lokacijo, saj so o tem pisale že številne študije, ampak poskusi poiskati, kateri so bili vidiki privlačnosti bodisi naravne danosti ali kulturne znamenitosti, ki so pritegnili pozornost obiskovalca na Krasu in v Istri. Potopisi in dnevnički, ki so jih popotniki objavljali, se med seboj razlikujejo glede na način pisanja, percepциje, izkušnje in interesu. Tako lahko zasledimo pri številnih opisih poti obravnavanih destinacij kritični pristop do gostilnih, poti, ponudbe, dostopnosti ter tudi do načina življenja lokalnega prebivalstva.

ROMARJI, AVANTURISTI, GRANDTOURISTI

Pričevanja popotnikov, zlasti tistih, ki so potovali čez območje Krasa, so že v veliki meri obravnavana in objavljena (glej Shaw, 1997a; 1997b; 1999; 2008; Shaw, Adam, 2001; Carmichael, 1991; Levental, 1989). Prispevek se osredotoči na "turistični" vidik privlačnosti oziroma prepoznavna posamezne predhodne/predmoderne oblike turizma, ki so bile značilne v obdobju pred industrijsko revolucijo. Med posamezne predmoderne oblike turizma¹ v gospodarski zgodovini uvrščamo potovanja v antiki, romanja, izobraževalna potovanja aristokratov (Grand Tour), izobražencev ter umetnikov, letovi-

1 Turizem je sicer v zgodovinopisu prepoznaven pojav od konca 18. oziroma v 19. stoletju. Pred tem govorimo o njegovih predhodnih oblikah, "prototurizmu". Pri razvoju turizma gre za dolgotrajen proces, ki je v okviru nove družbene in gospodarske realnosti industrijske dobe nadgradil njegove pretekle oblike potovanj.

ščarjev na podeželju in obiskovalcev term.² Industrijska revolucija je z gospodarskimi in družbenimi spremembami, ki so ji sledile, predvsem pa z razvojem prometnih povezav in "izumom" prostega časa ter kasneje plačanega dopusta in možnosti oddiha in potovanja, ki se je iz ozkih aristokratskih krogov najprej razširil na višji srednji razred, nato srednji razred in nazadnje tudi na delavski razred, pripomogla k masifikaciji pojava in njenim drugačnim oblikam. V drugi polovici prejšnjega stoletja (predvsem pa po drugi svetovni vojni) govorimo o pojavu in razvoju masovnega oziroma globalnega turizma (Kavrečič, 2007).

Prispevek analizira nekatera pričevanja popotnikov na Krasu in v Istri pred industrijsko revolucijo in modernimi oblikami potovanja, in sicer se osredotoči na vzroke, ki so določali privlačnost določenih krajev oziroma vzroke, ki so spodbudili obisk določene destinacije. Že v času romarskih potovanj so se kot prve oblike kasnejše "turistične infrastrukture" ob poteh pojavile gostilne in prenočišča, ki so poleg romarjev gostile tudi mimoidoče poslovneže, trgovce, kmete, prenašalce pošte in prevoznike. Ustanavljanje hospicev v visokem srednjem veku (12.–13. stoletje) ob glavnih tranzitnih cestah ter zavetišč za revne popotnike romarje, lahko kaže na večanje obsega romanj in romanje širšega sloja prebivalstva. Poleg hospicev in prenočišč so v nekaterih pristaniščih, kakor na primer Trstu, za primerno ceno ponujali tolmača, urejali prevoz ter vodene oglede po svetih krajih. Podobno se je dogajalo tudi v beneškem pristanišču, kjer so se ustavljali na poti proti Palestini. Tovrstno ponudbo so si lahko privoščili le bogatejši sloji, za manj premožne so včasih priskrbeli tudi ugodnejše tarife (Kosi, 1998). Pomembna romarska pot je z vzhoda in severovzhoda peljala preko slovenskega ozemlja k pristaniščem Trst, Koper in Poreč. Jadranska pristanišča so namreč predstavljala tranzitno območje romarjev. Najhitrejši in najlažji način potovanja, zlasti proti Rimu in drugim italijanskim središčem, je bil ravno preko morja (Kosi, 1998). Pri tem je Trst igral strateško vlogo kot pristanišče in izhodiščna točka za posamezne itinerarije ter v kasnejšem obdobju tudi za obisk bližnjih kraških območij (jame Vilenice, Škocjanskih jam, Lipice, Socerbske jame).

Druga oblika potovanja pred modernim turizmom, ki je bila povsem drugačnega značaja kakor romanje, se je razvila pod vplivom humanizma in renesanse. Od 15. stoletja dalje so se ob novem pogledu na svet in spremenjenem odnosu do boga tendence preusmerile drugam. Ob širjenju novih idej (in nove percepcije posameznika) se je pozornost usmerila k raziskovanju umetnosti, kulture in znanosti, ki pridobijo novo vlogo v življenju aristokratov. Pod vplivom te misli se je razvil *t. i. Grand Tour*,³ in sicer večletno potovanje za izobraževanje in kulturno formacijo ter osvojitev znanstvenega in umetniškega znanja mladih potomcev iz plemiških družin, ki se je v Evropi razvil v 16. stoletju in bil v modi vse do začetka 19. stoletja. Predstavljal je nekakšen *rites de passage (ritual prehoda)*, ki ga je mladenič moral opraviti v okviru svojega izobraževanja pred vstopom v odraslo dobo. Grand Tour se je pojavil najprej v Angliji in se kasneje širil po državah

2 Med predhodne oblike turizma bi lahko uvrstili tudi raziskovanje kraških pojavov, ki predstavljajo posebnost tega prostora in ga ne uvrščamo v splošno uveljavljene in prepoznavne predhodne oblike turizma v Evropi. Gre za specifiko območja in hkrati obliko turizma, ki z modernizacijo pridobi nove razsežnosti.

3 Izraz Grand Tour se prvič uporabi za potovanje lorda Granbornea v Francijo leta 1636 (Battilani, 2009).

celinske Evrope (Velika Britanija, kasneje na celini v Franciji in Nemčiji). Sprva je zajel aristokratske kroge in se kasneje širil na visoko buržoazijo, umetnike, pisatelje in učenjake (druga polovica 17. stoletja). Skozi stoletja je spremenjal svojo obliko. Na začetku je potovanje trajalo od 3–4 leta, saj je moral mladenič za svojo kulturno formacijo osvojiti umetniško znanje in se spoznati z jeziki (Battilani, 2009). Pomenilo je nekakšno potovalno šolo, "namenjeno moralnemu in estetskemu izpopolnjevanju mladih gentlemanov" (Carmichael, 1991, 41). V drugi polovici 17. stoletja pa je dobil nove značilnosti, ko je namesto potovanja grandtourist prebival v vzgojnem kolegiju (internatu) za aristokrate, najpogosteje v Italiji, simboliu kulturnega primata. V naslednjem stoletju so se tendence ponovno začele spremenjati. V očeh evropskih aristokratov (predvsem angleških) sta Italija in Sredozemlje izgubila nekdanji blišč oziroma dobila predznak nerazvitega območja v smislu civilizacijskega in gospodarskega razvoja (v okviru tedanjih smernic mednarodnega trgovanja in razvoja industrije). Kljub temu interes po potovanje po Italiji ni povsem zamrlo, saj se je zanimanje iz sfere kulture in umetnosti (kulturnega formiranja) premaknilo v občudovanje narave in krajine (obisk eksotične narave). Potovanje se je iz kulturne formacije preusmerilo tudi bolj na potovanje iz užitka – *viaggio di piacere* (Battilani, 2009), na obisk nenavadnih naravnih znamenitosti. Pot je tako še naprej vodila v Italijo in mesta severozahodne Evrope. Večji avanturisti so se v želji po spoznavanju eksotike v 17. in 18. stoletju odpravljali proti Levantu, kjer so iskali eksotične neevropske elemente znotraj vzhodnosredozemske kulture (Carmichael, 1991, 41).⁴ V tem obdobju obravnavamo tudi itinerarije po Krasu in Istri, kamor so potovali izobraženci, umetniki, učenjaki in se poleg kulturnih zanimali zlasti za naravne znamenitosti.

Slovenski kraji načeloma niso sodili v okvir uveljavljenih itinerarijev grandtouristov in drugih popotnikov, kakor je to bila denimo Italija. Dežele niso sodile niti v okvir eksotičnih in orientalskih destinacij poznega novega veka. Kraji so predstavljeni bolj tranzitne točke na poti med Dunajem in Trstom ali Benetkami in Levantom. Kopne prometne povezave so preko slovenskega ozemlja tekle iz Budima do Ljubljane preko Planine do Postojnskih vrat, Ubeljskega in Razdrtega (v 14. in 15. stoletju pa preko Planine, Ravnarbarkomande in Postojne, od tod proti Reki), od tod proti Senožečam za Trst, Furlanijo in beneško Istro, v Vipavsko dolino pa za Gorico in Italijo (Kosi, 1998, 211). Pot proti Trstu ali beneški Istri se je razcepila pri Divači. Na tem območju so si za nadzor nad mitnicami prizadevale različne politične strani (zlasti Benečani in Habsburžani) (Darovc, 2008). Številni obiskovalci jam so do destinacij pripravovali preko Ljubljane s severa (Gradec, Celovec ali Beljak). Do Trsta so iz te smeri pripravovali preko Razdrtega (Shaw, 2008). Opisi Istre iz predindustrijske dobe so, kolikor smo doslej ugotovili, bolj redki in skopi, če seveda izvzamemo poročila vizitacij in vojaških oglednikov in poročevalcev. Pri raziskovanju potopisov lahko opazimo, da je večja pozornost namenjena le kraškim pojavom, lažjo dostopnost je dopuščalo tudi dejstvo, da je pot z Dunaja v Trst vodila čez kraško območje. Podzemni jamski svet in presihajoče jezero, ki predstavlja specifiko tega območja, sta zbujala večji interes za raziskovanje. Vendar pot preko kraških območij

4 Tak popotnik je bil denimo Škot William Lithgow (Carmichael, 1991).

ni potekala brez težav, saj so na potnike prežali razbojniki,⁵ ki so napadali in ropali poštne kočije ter tako zbujali strah med popotniki.

Na začetku 19. stoletja se razmere glede Istre še niso veliko spremenile, saj je Monson, ki je pisal o Kopru in Izoli, potožil, da: “ne v Benetkah ne v Trstu nismo mogli dobiti nobenega dela, ki bi se ukvarjalo z istrsko obalo, zato me to neprijetno pomanjkanje podatkov sili v neurejene opise” (Carmichael, 1991, 42).

Preko ozemlja beneške Istre in Dalmacije pa so potekale tudi morske povezave in poti. Tako so preko slovenskih in hrvaških ozemelj z vzhoda in severovzhoda vodile romarske poti k pristaniščem Tržaškega zaliva, Istre in Dalmacije, kajti najhitrejši in najlažji način potovanja zlasti proti Rimu in drugim italijanskim središčem je bil ravno preko morja (Kosi, 1998). Transport romarjev je predstavljal donesen posel, in so ga zato Benečani v zgornjem Jadranu nadzorovali.⁶ Pri tem je prihajalo tudi do sporov med konkurenčnimi pristanišči, kakršen je bil na primer med Koprom in Trstom v 15. stoletju, ki je bil razrešen po diplomatski poti leta 1423.⁷ V pristaniščih so skrbeli tudi za nadzor romarskega prometa, opremo in vzdržljivost ladij, ki so bile namenjene romarjem (Kosi, 1998). Pristanišča so imela velike finančne koristi in je zaradi tega prihajalo do sporov. Po morju so iz Benetk proti Levantu potovali tudi nekateri pričevalci, kakor na primer Fortis, Cassas, Lithgow in Wheler.

DEJAVNIKI PRIVLAČNOSTI

Kateri pa so bili tisti dejavniki privlačnosti, ki so popotnike peljali skozi obravnavano območje? Na Krasu so kraški pojavi, zlasti podzemne Jame, privabljale znanstvenike, naravoslovce in geologe. “Angleške popotnike, ki potujejo preko Slovenije, zanimajo poleg pokrajine same in kraških pojavov ter gor in rek še zlasti poljedelstvo in vinarstvo, sploh gospodarstvo, prometne povezave, socialne razmere, poleg tega pa tudi sledovi antike, arhitektura, varnost potovanja” (Stanonik, 1992, 116–117). V ospredju zanimanja sta poleg podzemnih jam zlasti Cerkniško jezero in idrijski rudnik. Popotniki so se zanimali za pojave, ki jih drugod na potovanju niso srečali in so tu predstavljeni pravo posebnost. Če je v 17. stoletju bilo v ospredju zanimanje za idrijski rudnik živega srebra in presihajoče Cerkniško jezero, je v 18. naraslo zanimanje za obiskovanje jam, kar je nato v 19. stoletju, z razvojem novih prometnih povezav, pridobilo nove razsežnosti (Shaw, 1997b).

5 Znana taka točka je bila na Ravbarkomandi.

6 Kosi omenja dva beneška dekreta iz leta 1228 v zvezi z določitvijo meje, “nad katero je bilo dovoljeno prevažanje romarjev le z izrecnim dovoljenjem doža in njegovega sveta” (Kosi, 1998, 104). CDI omenja tudi prisego Trsta Benečanom iz leta 1233, ko se je Trst zavezal k izvajaju beneških ukazov, v katerem so omenjeni tudi romarji (Kandler, 1846–1852, vol. III, 256, 23. agosto 1233, *Patti fra il Comune di Trieste ed il Comune di Venezia per cose di commercio cosi di mare come di terra, Giuramento di fedeltà prestato dal Comune di Trieste al Comune di Venezia*).

7 Dogovor o tem, da bodo prepovedali, da bi eno ali drugo pristanišče vabilo romarje na svoje ladje, če bosta obe mesti na to pristali (Kandler, 1846–1852, vol. IV, 984, 3. novembra 1423, *Il Comune di Trieste scrive al Podestà di Capodistria promettendo non deviare i Romipeti da Capodistria, qualor si osservi reciprocità; il Podestà raccomanderebbe Trieste al Doge di Venezia*): “*Nos non permittator aliquem ire amplius ad persuadendum et Inducendum ipsos Romipetas q. huc Tergestum venirent, qui uti q. Vri. a Vesta Spectabilitate similiter ad stramat ire non permetterent*”.

Postojnska jama je takrat postala središče zanimanja. Popotniki so na poti iz Trsta proti Dunaju ali obratno prečkali Kras, katerega pojavi so privabljali največ obiskovalcev. Prva jama, ki je bila odprta za turistični obisk, je bila jama Vilenica, ki so jo obiskovali že pred letom 1633 (Habe, Kranjc, 1981).⁸ Tuji obiskovalci so tja najpogosteje prihajali iz

Sl. 1: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, *Kapnik Zavesa v Postojnski jami*, 1864, lavirana risba s tušem, Narodni muzej Slovenije (foto: Tomaž Lauko).

Fig. 1: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein, "Curtain" stalagmite in the Postojna caves, 1864, ink drawing, Slovenian National Museum (photo: Tomaž Lauko).

8 Habe in Kranjc v svojem prispevku namreč navajata, da naj bi leta 1633 lastnik, završki grof Petač, jamo prepustil lokavski cerkvi (Habe, Kranjc, 1981, 29).

Trsta, od koder je pot potekala s poštno kočijo preko Bazovice in Lokve. Leta 1777 jo je obiskal tudi Alberto Fortis. V Škocjanskih jamah so denimo do leta 1823 speljali pot do dna Velike doline, s čimer je bil omogočen tudi obisk Tominčeve jame, kar je olajšalo turistični obisk (Shaw, 2008). Jama je predstavljala pravo posebnost tudi s podzemno reko, ki so jo opisali nekateri obiskovalci (Durissini, 1998). Med prvimi znanimi obiskovalci je bil L. F. Cassas leta 1782, ko je v jami dosegel dno Velike doline in o tem naslikal tudi dva akvarela. Med jamami, ki so se najbolj uveljavile, velja izpostaviti Postojnsko jamo, zlasti ob odkritju njenega drugega dela do Velike gore.⁹ Z letom 1819 se je pričel beležiti turistični obisk v jami. Obiskovalcev je bilo 104 (Kavrečič, 2007). Od leta 1825 je delovala stalna vodniška služba. Nove razsežnosti obiskovanja pa je jama doživela tudi pod vplivom izgradnje južne železnice, ki je potekala prav mimo Postojne in je omogočila lažjo in hitrejšo dostopnost do kraja ter tako tudi povečan obisk v jami in razvoj Postojne (Čeč, 2009). Že pred izgradnjo železnice in odkritjem drugega dela je jama burila duhove radovednežev. Tisti, ki so jo obiskali, so bili namreč številni.

V prispevku so sicer izpostavljene le te tri jame, ki so tudi najbolj prepoznavne in bile zgodaj obiskane ter je o obiskih v njih ohranjenega več gradiva,¹⁰ vendar so avanturisti obiskovali tudi druge podzemne znamenitosti in se veliko zanimali za presihajoče Cerkniško jezero.

Jame so bile na sploh osrednji vidik privlačnosti obravnavanega območja. Podobno velja tudi za območje Istre, kjer so se tuji popotniki, ki so potovali preko nje, najpogosteje zanimali za jamo na Socerbu in legendo, povezano s sv. Servolom, ter jamo v Brtonigli, o kateri piše tudi škof Tommasini. V svojih zapisih omenja, da je v okolici vasi več votlin, v eno od njih pa se lahko spustiš po lestvi. V votlini so prostori in poti pregrajene z nekakšnimi stebri iz belega kamna. Le ti se oblikujejo s kapljanjem in so kakor umetniško oblikovani (Tommasini, 1837, 268).¹¹

Socerb je natančno opisal tudi Valvasor. Konec 16. stoletja sta v grad vodila dva dvižna mostova, do njiju pa je obiskovalec prišel po kamnitih stopnicah, vklesanih v skalo, ki jo je lahko premagal le s svetilko v roki. Všeč mu je bila tudi konjušnica in prostor za urjenje konj. Na njegovi risbi je vidna tudi cerkvica, o kateri Valvasor piše, da je bila posvečena sv. Servolu (Valvasor, 1971, 524). Jamo in grad je ob svoji prvi vizitaciji po tržaški škofiji leta 1693 obiskal tudi škof Francesco Miller. Z njim je potoval tudi Pietro Rossetti, ki je potovanje beležil v dnevnik (Durissini, 1998).

Poleg podzemnega sveta predstavljajo zanimivost tudi nekateri drugi naravni pojavi. Enega izmed njih bi lahko našli v izviru žveplene vode v Svetem Štefanu (*Santo Stefano al Quieto*, danes *Istarske toplice*). Termalne vode v Svetem Štefanu, ki so bile v večini

9 Drugi del je odkril pomožni svetilničar Luka Čeč leta 1818.

10 Za obisk v Vilenici so knjigo gostov uvedli leta 1821. K obisku je pripomogla tudi njena lokacija v bližini Trsta. V Škocjanskih jamah so jo uvedli leta 1819, k prepoznavnosti so pripomogle tudi objave A. Schmidla. Postojnska pa nasploh velja za najbolj obiskano in turistično prepoznavno jamo.

11 “Vi sono nel territorio medesimo molte caverne sotteranee dette volgamente foibe, o fovee. [...] In una di queste caverne poco distante dalla villa, si va con una scala, poco lunga, ed entrati si trovano varj spazj, e strade divise da alcni parapetti, e colonne di certa pietra bianca formata dalle distillazioni, e sembra che tali colonne, ed altre figure siano quasi formate dall’arte” (Tommasini, 1837, 268).

namenjene zdravljenju revmatičnih obolenj, naj bi se posluževali že v antiki, o čemer v bližini kopališč pričajo najdbe napisov na kamnu, denar in nakit iz rimskega obdobja (Blaževič, 1987, 33). Ponovno, na podlagi zapisov novigrajskega škofa Tommasinija, zasledimo omembo kraja okrog leta 1600. Tommasini piše o žvepleni vodi, ki je služila tudi za beljenje lana in konoplje.¹² Toplice so bile v privatni lasti družine Gravisi¹³ iz Kopra in torej najverjetneje lokalnega oziroma privatnega značaja. Vse do leta 1807 so bile skoraj popolnoma nepoznane in še do sedaj nismo zasledili opisov tujih popotnikov,¹⁴ ki bi se zaradi naravnih danosti ustavliali pri izviru. Leta 1807 je buzetski zdravnik Zannantoni pozval Gravisiye k analizi vode in postavitvi obrata (Ghersa, 1894).¹⁵ Ohranjena je tudi prošnja za denarno pomoč v vrednosti 44.000 forintov za projekt vodenja kopališkega obrata.¹⁶ Gravisiye so dajali toplice v najem, vse do leta 1872, ko jih je v zakup in kasneje v odkup dobil Anton Bertetić iz Oprtlja.¹⁷ Pisem ali poročil tujih popotnikov, ki bi pričala o omenjenem termalnem izviru, kakor je na primer pisal Brown o Badnu (Brown, 1685), zaenkrat še nismo zasledili. Morda tiči razlog v tem, da je bil termalni izvir v privatni lasti in zato težje dostopen. Prebivalci bližnjih krajev naj bi ga prav tako malo uporabljali.¹⁸

Obalna istrska mesta, predvsem pa istrska notranjost, niso bila na ustaljenih poteh oziroma itinerarijih, po katerih so potovali popotniki, tako da so redkeje zahajali tja, saj so specifične politične razmere v Istri tudi na nek način onemogočale razvoj grandtouriščnih itinerarijev. Polotok je bil razdeljen na habsburški in beneški del vse do konca 18. oziroma 19. stoletja. Na tem območju so v 15., 16. in 17. stoletju potekali stalni spopadi med tema dvema silama (vojna med Trstom in Koprom 1463 ter beneško-habsburški vojni 1508–1516, 1615–1617). Ustaljene cestne povezave pa so v večini primerov peljale preko Krasa na Dunaj ali v Trst, ter preko Pivke proti Reki in Dalmaciji. Na manj tranzitni značaj območja kažejo tudi skopi opisi popotnikov, ki so potovali preko teh krajev (Carmichael, 1991). Večjo prehodnost je opaziti v jadranskih pristaniščih, kjer so se popotniki, ki so potovali iz Benetk proti Levantu, ustavliali na poti. Pri številnih

12 "Nella valle di Montona sbocca a piè del monte di Sdregna un rivolo d'acqua sulfurea assai abbondante, qual' è tepida, e fa anche fuori del monte nel piano alcuni piccoli belli con esalazione sulfurea man on ardenti, onde comodamente molti si bagnano le mani. Viene sperimentata risanare doglie vecchie cagionate dal freddo, rogna, e infermità cutanee e simili. In queste acque pongono li canapi, e lini, che vengono binachissimi in tre giorni, sarebbero sufficienti anche di volgere mulini" (Tommasini, 1832, 127). V času Ilirskeh provinc naj bi francoski vojaški zdravnik celo prepovedal beljenje konoplje in njeno izločitev iz termalnih bazenov, ki naj bi bili sedaj namenjeni zdravljenju garij in drugih bolezni (Blaževič, 1987).

13 O lastništvu term Gravisiye glej: SI PAK-299, 122, Terme di Santo Stefano.

14 Termalni izvir omeni tudi Rossetti ob vizitaciji škofa Millerja leta 1693.

15 "Ma le acque furono quasi totalmente neglette fino al principio di questo secolo, quando (1807) il medico comunale di Pinguente, Osvaldo Dr. Zannantoni, sollecitò i proprietari, Signori de Gravisi Marchesi di Pietrapelosa, a farle analizzare ed erigervi un adatto edifizio. Nel 1817 infatti vi sorgeva il primo embrione, una umilissima baracca di legno divisa in quattro dipartimenti" (Ghersa, 1894, 25).

16 Prošnjo so naslovili na Namestništvo v Trstu (SI PAK-299, 122, Terme di Santo Stefano).

17 "Nel 1872 questi bagni venivano dati in appalto al sig. Antonio Bertetich di Portole e l'anno seguente diveniva sua proprietà" (La Provincia, 1. 8. 1878, 117: Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria).

18 Kakor piše v listu La Provincia, naj bi se termalnega izvira posluževali le prebivalci okoliških krajev oziroma naj bi tudi oni nanje skoraj pozabili (La Provincia, 1. 8. 1878, 116: Le fonti termali d'Isola e di Santo Stefano in Istria).

opisih srečamo krajše zabeležke o Kopru, Pulju in Rovinju. William Lithgow, denimo, je leta 1609 na poti iz Benetk proti Dalmaciji zaradi grdega vremena in močnega vetra bil prisiljen pristati v poreškem pristanišču. Obalno območje Istre, piše, pripada Beneški republiki, kraji so bogati z žitom, vinom in različnimi vrstami sadja. Koper (Justinopoli) naj bi videl nedaleč iz pristanišča in ga opiše kot mesto v slabem stanju (ruševine), ki je nekdaj bilo pomembno mesto, a sedaj propada. Ko je veter pojenjal, so z ladjo nadaljevali pot proti Brionom in Kvarnerju (Levental, 1989, 66). Podobno se je zgodilo z ladjo, na kateri je potoval George Wheler iz Benetk proti Grčiji leta 1675, ki se je zaradi vetra morala zasidrati v Pulju in je pot nadaljevala šele naslednji popoldan. Na poti iz Benetk proti Jadranu so z ladjo pristali na istrski obali, na otoku sv. Andreja (danes Crveni otok), kjer je bil samo frančiškanski samostan (Levental, 1989, 154). Kakor piše v svoji knjigi, na malem otoku ni bilo najti veliko zabave, zato se je odločil, da bo nabiral posamezne vrste rastlin.¹⁹ V Istri se je ustavil tudi Pockocke, ki je v želji po ogledu tamkajšnjih obmorskih krajev s popotniki najel voz v Trstu in opisal Koper, Piran, Umag, Poreč, Rovinj in Pulj (Levental, 1989). Za pričevalce so torej poleg jam zanimiva tudi mesta, v katerih so iskali antične relikte in nasploh kulturne spomenike (Wheler, Vernons, Pockocke).

TUJI POPOTNIKI PRED MODERNIM TURIZMOM V ISTRI IN NA KRASU, ITINERARIJI, DESTINACIJE

Ustaljene poti so iz smeri Gradca in Dunaja vodile preko slovenskega ozemlja²⁰ proti Trstu ali pa preko Vipave in Gorice proti Italiji. Popotniki so se na poti ustavljali tudi v krajih, ki so predstavljali posebnost in zanimivost, ki se jim je zdela vredna obiska.

Grandtouristi so na območje, ki ga obravnava prispevek, prihajali večinoma iz Anglije, Nemčije, ZDA, Francije, Avstrije in Italije. Nekateri izmed njih so samo prečkali omenjena ozemlja, drugi so se namenoma napotili v kraj, po že vnaprej določenem itinerariju.

Med najbolj znamenite angleške popotnike novega veka, ki so se na svojih poteh pisljali in ustavljali v Istri in na Krasu, velja omeniti Walterja Popaea, profesorja na Oxfordu ter enega prvih članov angleške Royal Society (Kraljeva družba), ki se je leta 1664 ustavil tudi v idrijskem rudniku živega srebra. Ohranjen je njegov podpis v knjigi gostov na idrijskem gradu (Levental, 1989).

Edward Brown, član Kraljeve družbe in zdravnik, pa je preko slovenskega območja potoval leta 1669. Na svoji poti je obiskal tudi Idrijo, Gorico in Cerkniško jezero. Po povratku je objavil potopis *A Brief Account of Some Travels*, ki je bil takrat edini dostopni angleški vir o slovenskih krajih za tuje popotnike (Brown, 1685; Stanonik, 1992). Brown v svojem delu opisuje potovanje in svoja opažanja na poti. Pri svojih opisih je natančen, pozornost posveča opisovanju pokrajine in pojavorov, kakor na primer Cerkniškemu jezeru, njegovim značilnostim, živalstvu in ribolovu,²¹ ter se vsaj na videz zanima za šege in navade tamkaj-

19 Nbral naj bi šestnajst vrst zelišč, ki jih ni našel niti v Franciji in Italiji (Levental, 1989, 154).

20 Sicer govorimo o današnjem slovenskem in hrvaškem ozemlju, saj je v obravnavo vključena Istra v celoti, zlasti njeno obalno področje.

21 "This Lake is about two German miles long, and one broad, encompassed with Hills at some distance, an upon the South-side lies a Forest part of Birnbaumer Forest, which extends a great way, wherein are many

šnjih prebivalcev. O znamenitem Cerkniškem jezeru pa je pisal tudi Valvasorjev sopotnik, nadzornik deželnih cest na Kranjskem ter kasneje upravitelj idrijskega rudnika (1724) Franz Anton Steiberg. Zanimal se je za naravne posebnosti in napisal knjigo o načinu življenja ljudi ob Cerkniškem jezeru, obenem pa opisal in naslikal oblike lova in ribolova ob jezeru (Habe, Kranjc, 1981).²² Browna je želja po ogledu rudnika živega srebra pripeljala v Idrijo, kjer je na gradu v vpisni knjigi videl vpisana le dva Angleža, eden od njiju je bil Pope.²³ Pot ga je nato vodila proti Gorici. Na poti so ga presenečale in mu zbujale zanimanje kresničke, ki so razsvetljevalo noč.²⁴

Leta 1715 je Simon Clement, angleški diplomatski predstavnik na Dunaju (od 1711 do 1714), na svoji poti potoval preko Cerknice, Trsta in Gorice. V svojem rokopisu je opisoval poti, reke in mostove, mesta ter njihovo arhitekturo, pisal o narodni noši, jeziku, ekonomiji in načinu življenja ter na ta način pustil vtise, ki so mu jih obiskani kraji zapustili več kot dvesto let pred tem (Levental, 1989, 174; preveden Clementov rokopis objavili v ČZN leta 1920). Po njegovem pisanju je Trst, škofovsko mesto, gosto naseljeno, z ozkimi ulicami in visokimi hišami. Povedali naj bi mu, da v okolici pridelujejo vino, bolj močno črno in manj močno belo. Zaradi hude zime leta 1709 so trte in oljke utrpele hudo škodo, vendar so si za časa Clementovega obiska opomogle. Piše, da so breskve najboljše vrste. V Trstu si je oddahnil od potovanja ter kosal pri guvernerju Strasoldu. 27. avgusta je pot nadaljeval preko Devina in Sv. Ivana ter 28. zjutraj prišel v Gorico. Pot je bila dolga zaradi slabe ceste, zaradi katere je njegov konj izgubil dve podkvi in Clement je bil primoran hoditi dve miliji. Prisiljen je bil prespati pred Gorico, v revni vasi, kjer je pa bilo dobro vino, a izredno siromašna namestitev (Clement, 1920, 97). O slabih cestah je nekaj več kot 20 let pred njegovim obiskom ob vizitaciji tržaškega škofa Millerja (leta 1693) poročal Rossetti. Z izjemo glavne poti, ki je vodila iz Kranjske in Istre proti obalnemu območju in obratno, so bile stranske poti slabo vzdrževane in je pot zaradi tega bila bolj naporna in je trajala dlje časa (Durissini, 1998).

Član Kraljeve družbe v Londonu, a Nemec, Keyssler, je leta 1730 potoval čez slovensko in hrvaško ozemlje. Iz Trsta se je preko Socerba, Reke, Postojne (kjer je obiskal Črno jamo), Predjame, Planine, Cerknice, Idrije, Vrhniko, Ljubljane in Celja peljal do Gradca (Shaw, 1997a). O domačinih piše, da govorijo slovanski jezik, vendar prebivalci vseh slojev govorijo tudi italijansko in nemško (Shaw, 2008, 67). Med drugim je opisal tudi socerbsko jamo, ki, kakor piše, leži v bližini gradu S. Servula na hribu in je precej velika, ponekod so pa deli slabo prehodni. V njenem prvem delu je oltar, kjer imajo včasih

Dear, wild Boars, Foxes, Wolves and Beards". "Every year in some part of the Month of June, the water of this Lake descends under-ground through many great holes at the bottoms; and in the Months of September returns again by the same holes" (Brown, 1685, 80).

22 Gründliche Nachricht von dem in dem Inner-Crain gelegenen Czirknitzer See, 1758.

23 "Those Strangers who come into the Castle of Idria, have their names set down in a Register-Book, with the Country of which they are Natives, an the Catalogues is large, but of English men there are few; of late years only Mr. Evelyn and Dr. Pope [ki je bil v Idriji leta 1664, op. P.K.], with their Company" (Brown, 1685, 83).

24 "Travelling in the night, we had sometimes about us a great number of large Glow-worms, which put into papers gave a dim light; and in some places in the Plains the Air was full of flaming flies affording some delight to us" (Brown, 1685, 83).

mašo.²⁵ V nadaljevanju omenja tudi dvižni most. V jami naj bi prebivalci sosednjih vasi v nevarnih časih skrivali svoje imetje. Pri tem lahko opazimo že Valvasorjev vpliv, ki v svoji Slavi vojvodine Kranjske opisuje dva dvižna mostova in kamnite stopnice, vklesane v skalo (Valvasor, 1971). Valvasorja so med drugim navduševale tudi lega na vrhu skalne pečine z lepim razgledom na zaliv in veličastne podzemne jame, v katerih so shranjevali vino. Valvasor je celo zapisal, da se mnoge dežele ne morejo pohvaliti s tako prijetnim razgledom, a kljub temu poudaril, da je grajska stavba sama po sebi velika in dobro utrjena (Valvasor, 1971).

Skozi Ljubljano so leta 1734 potovali trije Angleži. Njihovo potovanje je izšlo v rokopisu v Londonu leta 1745.²⁶ 11. marca leta 1734 so bili v Gorici, tam najeli poštne kočije in služabnike. Iz Gorice so odšli skozi Vipavo, Razdrto, Planino, Vrhniko, Ljubljano, Celje in Maribor proti Gradcu. Na poti opisujejo postanke, hrano in pijačo ter pot s kočijo, saj so se zaradi podmazanja koles morali večkrat ustaviti (Shaw, 1997a, 167). V enem izmed treh popotnikov je Shaw prepoznał člana Kraljeve družbe Johna Swintona (Shaw, 1999). Skupaj z dvema sopotnikoma je 10. marca zapustil Benetke in dva dni kasneje so bili v Gorici. Na poti proti Ljubljani je Swinton v svojem rokopisu *The Harleian Miscellany* opisal ceste, postanke, razdalje med njimi in prehrano ter znamenitosti. Itinerarij treh Angležev je predvidel obisk Benetk v času karnevala, kar je veljalo za ustaljeno pot grandtouristov. Iz Benetk jih je pot proti Hamburgu vodila preko Kranjske. Sprva so načrtovali pot preko Francije, vendar so v strahu pred konfliktom med Francijo in Avstrijo leta 1733²⁷ spremenili itinerarij. Iz Benetk so se odpravili v cesarsko mesto Gorico, mesto z dolgimi ulicami in ozkimi hišami. Nad mestom stoji grad, ki naj bi tedaj bil v slabem stanju ter naj bi ga varoval garnizon le tristotih mož (Shaw, 1999, 90). Zanimiv za raziskovalce je lahko podatek o slovenskem jeziku, ki naj, po Swintonovem mnenju, ne bi segal zahodneje od Gorice. V mestu, piše, govorijo še italijansko, nemško in čudno latinščino, ki naj bi se bližala francoščini, ki je težko razumljiva za ostale, ki sicer govorijo italijanski jezik (npr. Benečane). Domačini naj bi govorili ravno slednjega. Tu govor o furlanščini, ki jo v svojih opisih omenjajo tudi drugi popotniki in se jim je nasploh zdela zanimiv pojav.²⁸

Richard Pococke pa si je leta 1736 in 1737 na svoji poti ogledal Cerkniško jezero, Idrijo, Trst ter Istro do Pulja. Z njim je potoval tudi Jeremy Milles, ki je pustil zapise iz potovanja (Stanonik, 1992). Na skupnem potovanju sta se ustavila pri Cerknici, kjer sta ostala dva dneva. Zanimala sta se za presihajoče jezero. Pot ju je zanesla tudi do Postojn-

25 “About a German mile from Trieste, the castle of S. Servulo stands on a high mountain, which yields a very pleasant prospect. Near it is the entrance of a famous cavern [...] In the first cell you come into, mass is celebrated at certain times, for which purpose it is furnished with an altar” (Shaw, 2008, 66).

26 Rokopis: *The travels of Three English Gentleman, from Venice to Hamburg, Being the Grand Tour of Germany, in the Year 1734*. Tu lahko vidimo itinerarij Grand touristov. Pot proti Nemčiji jih je peljala tudi skozi slovensko ozemlje.

27 Poljska nasledstvena vojna (1733–1735).

28 Podobno pol stoletja pred njim Edward Brown: “The Carniolinas speak a Dialect of the Sclavonian, but in this parts they have a Languge called Lingua Fullana, or Friulana; he that speaketh Italian may understand much thereof. The Lords Prayer in that Languge begins thus, Pari Nestri ch’ ees in Cijl See Santificaat tuto nom, etc” (Brown, 1685, 83).

ske in Črne jame, Idrije, Trsta in Gorice (Shaw, 1997a; Carmichael, 1991). V bližini Trsta sta si ogledala Socerbsko jamo. Zanimala sta se tudi za ostaline antike in se z vozom odpeljala do obalnih istrskih mest, Kopra, stare Aegide in srednjeveškega Justinopolija, otoka, ki ga s celino povezujeta most in nasip. Pockocke opisuje, da sta v Umagu opazila star napis, v Piranu opiše krstilnico z vodnjakom, na katerem je uprizorjen cupid, ki jaha delfina. V Poreču, starem Parentiumu, sta iskala antične spomenike in opazila, da so bili marmorni napisи vrženi v morje, kjer so se poškodovali.²⁹ Obiskala sta Rovinj, gosto naseljeno mesto z živahno trgovino, vinom in oljem, v bližnjem Sv. Andreju pa omenila benediktinski samostan (Levental, 1989, 207–208).

V Pulju je večino popotnikov, med njimi tudi Whelerja, Vernonsa, Pococka in Millesa, najbolj očaral amfiteater (arena), slavolok in Avgustovo svetišče. Podobno kot Milles tudi Thomas Allason naslednje stoletje (1819) opisuje Istro in Dalmacijo kot območje, bogato z umetnostjo, vendar se žalosti nad ravnodušnostjo, s katero postopajo po spomenikih (Levental, 1989). Wheler piše o Pulju kot o enem najstarejših istrskih mest z varnim in velikim pristaniščem, ki je zaprto z vseh strani. Posebej omeni arenou, slavolok in Avgustov tempelj (Levental, 1989, 155). Tudi domači popotniki ali vizitatorji so na svojih potovanjih opisovali potek poti in za seboj puščali zapise in dnevниke. Rossetti, denimo, ki je spremljal škofa Millerja ob njegovi vizitaciji leta 1693, je v svojem opisu med drugim zabeležil tudi zanimivosti, kakor na primer Socerb³⁰ z gradom, jamo in čudovitim razgledom na Koper, Milje in Izolo, jamo v Škocjanu, kobilarno v Lipici, Predjamo in zdravilni žvepljeni vrelec v dolini Zrenja.³¹

Zdravnik in naravoslovec s konca 18. stoletja, Alberto Fortis, član angleške Kraljeve družbe, je med letoma 1765 in 1791 dvanajstkrat potoval preko Jadrana, od tega je enajstkrat obiskal hrvaško ozemlje in enkrat, leta 1777, slovensko ozemlje, kjer je obiskal Vilenico in v svojih opisih omenjal kraško pokrajino med Trstom in Razdrtim ter Planino. Jamo Vilenica je obiskal skupaj z Dembsherjem (Shaw, 2008).³² V svojih opisih omeni, da je vas na dobbri prometni lokaciji, nedaleč od poštne poti, kar omogoča hiter dostop. Obenem piše, da so domači vodniki med prehodom v drugi del jame vzidali stopnice, kar je olajšalo sam prehod (Shaw, 2008, 82). Vhod v jamo je bil torej po njegovih izkušnjah lahko dostopen in dobro osvetljen. Še danes je v njej viden tudi njegov podpis (Shaw, 2008). V potovanju leta 1770/71 pa je Fortis obiskal hrvaški istrski kras in jamo pri Brtonigli (jama Mramorica). V svojem pismu 13. junija 1771 je Fortis opisal zlasti obiskano jamo. Že leto prej je skupaj z dvema sopotnikoma (Symonds in Cirillo) obiskal Novigrad in od tam odšel do Brtonigle. Vendar se šele z obiskom prihodnje leto pojavi tudi pismo. V jamo, za katero pravi, da je dobro poznana, so se odpravili z vodniki in baklami. Vhod v jamo je bil strm in spolzek, saj se je bilo vanjo potrebeni spustiti z lestvijo. V jami je videl

29 Milles v pismu 24. julija 1737 zaničljivo piše, da so nevedni ljudje odlagali marmorne napise na obalo, kjer so se poškodovali in postali nečitljivi (Carmichael, 1991, 43).

30 Tudi Rossetti omeni legendo o sv. Servolu, zdravilno vlogo vode v jami in funkcijo jame kot kleti za vino. (Durissini, 1998, 100). V času vizitacije je grad v lasti družine Petazzi.

31 "Verso la valle a piè di questo Monte scaturisce un acqua bolente sulfurea che risana con meraviglia doglie, rogne, et simili infermità" (Durissini, 1998, 157).

32 Dembsher je objavil tudi knjigo o minearologiji in je učil na rudarski šoli (Shaw, 2008).

veliko število stalaktitov, za katere so nekateri naravoslovci, med njimi tudi Tournefort, bili mnenja, da so to rastline, ki so bile različnih podob (žlebovi, reliefi, cvetače) in so oblifikovale okrogel tempelj (Shaw, Adam, 2001).

Francoski popotnik in krajinar L. F. Cassas je leta 1778 za pet let odpotoval v Italijo, kjer je potoval, študiral in risal antične spomenike. Avgusta 1782 je prišel v Trst. Za skupino avstrijskih ljubiteljev umetnosti je naslikal akvarel Trsta in pri tem naj bi našel spodbudo za obisk Istre in Dalmacije. Iz Trsta se je odpravil v sosednje kraje in naslikal Predjamski grad in Škocjanske jame (Cassas, 1979; Shaw, 2008).

Socerbsko jamo pa so v 18. stoletju obiskali Keyssler, Pococke in Milles ter v prvi polovici 19. stoletja Fischl in Widemann (leta 1800), Hoppe in Hornschuch (1816) ter Hamilton in Strickland (1835. leta) (Shaw, 2008). Fischl in Widemann sta leta 1800 obiskala Planinsko jamo, Cerkniško jezero, Postojnsko in Črno jamo ter preko Razdrtega in Opčin prišla do Trsta. Od tam sta se odpravila na izlet v bližnjo Vilenico in Socerb. O Socerbu pišeta, da naj bi se v jami videlo bivališče sv. Servola, njegov oltar (ki pa leta 1800 ne izgleda zelo star) in prižnico, kjer naj bi pridigal. Trdita, da je to najverjetnejše legenda, čeprav dopuščata možnost, da naj bi se v zgodnjem krščanstvu v jamo zatekali pred roparji (Shaw, 2008).³³ Jama Vilenica je po njunem mnenju čudovita in najverjetnejše ena največjih,³⁴ sicer pa potencialni turistični razvoj ovira strm spust v jamo. Za obisk neapeljskega kralja so zgradili stopnice, ki pa so bile v času njunega obiska večinoma že strohnele (Shaw, 2008, 94). Tako socerbska jama kot tista v Škocjanu in Vilenici (Lokev) so bile v bližini Trsta. Nekateri potniki, ki so čakali na svojo ladjo v tem pristanišču, so na postanku radi odšli na ogled bližnjih poznanih jam (Shaw, 1997a). Hamilton in Strickland na primer socerbski grad in jamo locirata 6 milj od Trsta (ozioroma Doline), od koder sta se odpravila peč čez apnenčaste hribe. Po Stricklandovih opisih daje sivkast apnenec pokrajini zelo puščobno podobo. Zabeleži tudi, da v dolini gojijo vinsko trto, olive in koruzo. Grad je po njegovih opisih v razpadajočem stanju. Stopnic, o katerih je pisal Valvasor, Strickland ne opazi več. Grad ozioroma ruševine so zato težko dostopne. Razen posebne lege in razgleda v gradu ne vidi drugih zanimivosti. V bližini, omenja, leži vlažna in temna jama sv. Servola s kapelico, v kateri je leto in pol prebival svetnik in mučenik. Kljub majhnosti jame pa je v njej mogoče najti lepe primerke stalaktitov (Shaw, 2008).³⁵ Tudi legendo o sv. Servolu je najverjetnejše dobil pri Valvasorju.

Eden najznamenitejših popotnikov z začetka 19. stoletja je bil Sir Humphry Davy, pred-

33 "St. Servolo. It is claimed that in it you can see his sleeping place, his altar and his pulpit where he preached, but except for the not so old altar, a natural resemblance seems to be the cause of this legend, even though it is not improbable that Christians fled into this mountain gorges during marauding by savage people" (Shaw, 2008, 94).

34 "Wonderful great cave of Corgnale. It is probably one of the largest of all there are" (Shaw, 2008, 94).

35 "All the mountains are of a hard greyish limestone, similar in appearance to the English mountain limestone [...] This grey rock gives the country a most desolate appearance [...] The valleys produce vines, olives and maize [...] The staircase which led to the castle is now gone, and it is not easy to climb up the rock [...] It is [grad, op. P.K.] of small extent and much ruined, containing nothing of interest beyond the singularity of its position and the extensive view from it [...] A few hundred yards from the castle is the cave of St. Servolo. In this damp and dark abode the good saint dwelt for a year and a half, to purify himself from all worldly contaminations. The cave is now a sort of chapel, a shrine having been erected to the saint; it is of no great extent, but contains some good specimens of stalactites" (Shaw, 2008, 157).

sednik Kraljeve družbe, ki je večkrat potoval preko slovenskega ozemlja. Leta 1819 si je ogledal Vilenico in Črno jamo. V njegovem tretjem popotovanju je z njim potoval tudi John James Tobin. Oba sta se pri svojem potovanju naslanjala na Slavo vojvodine Kranjske, ki je bila dostopna v cerkniškem gostišču, kjer sta spala (Carmichael, 1991). Leta 1828 sta potovala skupaj s Tobinom. 3. maja sta prešla ljubeljsko sedlo ter prenočila v Kranju. Oktobra sta odšla na izlet do Trsta, kamor sta pripotovala preko Vrhnike, Planine, Postojne in Sežane. Naslednji dan sta se na poti proti Postojni ustavila v Vipavi in Postojni, kjer si je Tobin ogledal jamo ter jo omenil tudi v svojem dnevniku. V Postojnski jami, kjer so ga spremljali trije vodniki, je videl tudi človeško ribico (Proteus Anguinus). Le eden izmed vodnikov, piše Tobin, je govoril nemško (Tobin, 1832, 159). V Cerknici sta bila 13. oktobra, Davy na lov, Tobin pa je obiskal Rakov Škocjan in Križno jamo. Po Rakovem Škocjanu ga je spremjal vodnik, ki je znal nekaj nemščine. Do konca oktobra sta se zadrževala v Ljubljani, od koder sta nato preko Planine, Vipave in Gorice odpotovala v Italijo (Shaw, 1997a, 189). Na poti sta že v Sežani videla prve oljke, ki so Tobina spominjale na vrbe, vendar so nižje (Tobin, 1832). Pokrajino med Sežano in Trstom opisuje kot divjo in pusto. Pred vstopom v Trst, pristanišče in veliko trgovsko središče, kjer živijo Italijani, Nemci, Angleži in Američani, Grki in Turki v narodnih oblačilih, ga je premamil čudovit razgled na morje. Pogled čez mesto se je usmeril na zaliv in hribovito istrsko obalo s Koprom, Piranom in drugimi mesti.³⁶ Iz Trsta se je odpravil v Lokev, po njegovih opisih majhno in umazano vas, od koder je skupaj z vodnikom 10. oktobra obiskal jamo Vilenico. V jami so mu pot osvetljevali mož s svetilko in dečki s svečami, ker je bil že vhod v jamo temen in pot spolzka. Stalaktiti so bili po njegovih opisih številnih oblik in predstavljajo cvetače, drevesna debla, sadje, so okrogle in ovalne oblike in na vsakem koraku je bilo videti iz stropa viseče stebre. V temni in spolzki jami se je tudi ponesrečil, saj mu je spodrsnilo in bi skoraj padel v prepad, vendar se pri tem ni poškodoval (Tobin, 1832, 152).

Na poti z vzhoda je 29. oktobra 1848 v Trstu pristal Saksonec Franz Wilhelm Junghuhn. Ob prihodu je bil navdušen nad hladnejšim zrakom na Jadranu. Dalmacijo je primerjal s planinami na Javi, Piran in Koper na istrski obali pa sta mu po značaju pokrajine in hiš dajala vtis, da je v Evropi. Trst ga je očaral s svojimi belimi hišami, palačami, cerkvami in samostani. Dva dneva po prihodu se je s cesarsko pošto odpravil proti Ljubljani. Na poti je prečkal Kras, ki ga je opisal kot pusto pokrajino, z značilnimi dolinami (Pivec-Stelè, 1959, 124). Junghuhn se je navduševal nad vremenom, cerkvenimi zvonovi in nad lepimi vasmi s kamnitimi hišami ter nad naravo pokrajine, ki jo je prečkal, kar lahko pripisemo tudi njegovi dolgoletni odsotnosti iz Evrope, ko je služboval na dalnjem vzhodu. Taki vidiki druge evropske popotnike, ki so iskali zlasti drugačnost in nenavadnost, morda niso pritegnili, vendar so bili za Evropejca, ki je bil dolga leta odsoten, privlačni na drugačen način.

V svojih potopisih so popotniki, pričevalci, opisovali potek poti, razdalje med posameznimi kraji, razmere na cestah, gospodarstvo, namestitve, gostilne in prehrano ter pokrajino in prebivalce, vero, jezik in način življenja. Pri nekaterih opazimo večje za-

36 “Looking over the town and across the bay the eye embraces the whole hilly coast of Istria, with the towns of Capo d’Istria, Pirano, and others” (Tobin, 1832, 148).

nimanje za naravne pojave, drugi pa iščejo spomenike preteklih obdobjij, zlasti antike (Milles, Clement). Za zgodovinske podatke o obiskanih krajih so večkrat citirali stare vire (Strabon, Plinij). Za potopise in beležke popotnikov 18. in začetka 19. stoletja lahko opazimo že Valvasorjev vpliv in večkrat nedosledno prepisovanje ali interpretacijo njegove Slave (Stanonik, 1992, 114; Carmichael, 1991; Shaw, 1997a). "Kar dva potnika, Edward Browne in Richard Pococke – se ob obisku Gospe svete spomnita ustoličevanja koroških vojvod ter se pri tem sklicujeta na Aeneja Silvia Piccolominija, ki se zdi, da je bil prvim angleškim popotnikom pri nas glavni vir informacij o naših krajih. Kasneje ga je zamenjal Valvasor, katerega poznajo Richard Pococke, Sir Humpry Davy, John James Tobin ter Edmund Spenser" (Stanonik, 1992, 116). Pred odpravo na pot so se namreč radi pozanimali in pridobili podatke o krajih, skozi katere so nameravali potovati. Že na poti pa so večkrat za nasvete spraševali druge popotnike ali gostilničarje. Opirali so se lahko tudi na že objavljene potopise svojih predhodnikov. Do Murraya in Baedekerja, 19. stoletja torej, namreč nismo še pravih turističnih vodnikov (Shaw, 1997a). Leta 1876 je izšel Baedekerjev *Handbuch für Reisende: Südbayern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*, ki je opisoval tudi slovenske kraje. V vodniku je opisana tudi pot in razdalje od Gradca do Trsta po trasi južne železnice. Potniku je nudil zemljvide in načrte, podatke o meritvah, kilometrih ter voznih redih vlakov in parnikov, urnike odhodov poštnih pošiljk in ne nazadnje podatke o gostilnah s cenami, vrsto in kvaliteto postrežbe, priporočila za domove, sobe in postelje. Vodniki so nasploh nudili koristne naslove, nasvete za izlete, navajali tarife za vozovnice in vozne rede vlakov, tramvajev in parnikov. Mandlov vodnik po južni železnici iz leta 1856 je poleg natančnih opisov železniških prog ponujal celo paleto ilustracij in opisov, ki so bogatili potnikovo dojemljaj prostora, in je na ta način lahko rekonstruiral svoje bežne vtise o pokrajini, po kateri je potoval (Kavrečič, 2007). Ta način pisanja se že oddaljuje od "klasičnih" potopisov in dnevnikov novoveških popotnikov in že vstopa v dobo modernega turizma, ki je potovanju dalo povsem nove, drugačne razsežnosti.

SKLEP

Glavni vidik privlačnosti so za grandtouriste in raziskovalce predstavljal naravne danosti, kraški pojavi in njegov podzemni svet, v Istri pa poleg jam tudi obmorska mesta. V obdobju od 17. do 19. stoletja, pred izgradnjo železnice in nasploh hitrejših in cenejših morskih in kopenskih prometnih povezav so ti popotniki puščali za seboj pričevanja v obliki potopisov in dnevnikov. V svojih opisih po Krasu in Istri so pustili pričevanja o prigodah in nezgodah ter nevšečnostih ali celo nesrečah, ki so se jim pripetile v tujini. Potovanje s poštno kočijo je bilo namreč dolgo, naporno, drago ter tudi nevarno, saj so ob poteh nanje prežali razbojniki in lopovi. Poleg tega so bile ponekod ceste slabo vzdrževane in je potovanje potekalo počasi (Studen, 2006). V dnevnikih je opaziti opise poti, ki so zaradi slabo vzdrževanih cest zahtevale številne postanke (zaradi podmazanja koles). Tudi komunikacija je včasih povzročala težave, predvsem če domačini niso poznali tujih jezikov. V manj obiskanih krajih se je lahko pojavil tudi problem ustrezne namestitve, saj so bile dobre gostilne "ponavadi tam, kjer so bile dobre stranke, tj. na cestnih križiščih in

na poštnih postojankah” (Shaw, 1997a, 172). Na Krasu pa je popotnike presenečala burja, ki je prevračala vozove in lahko povzročila številne nevšečnosti. Na burjo sta opozarjala tudi pisca vodnikov Murray in Baedecker (Shaw, 1997a).

Zaradi velikega števila popotnikov, ki so se večali zlasti v 19. stoletju ter v svojih opisih včasih samo bežno omenjali kraje in območja, ki smo jih obravnavali, se je članek, v izogib zgolj deskriptivnemu navajanju virov, osredotočil le na nekatere najbolj prepoznavne kraje, kjer so izpostavljene podzemne Jame in nekatera mesta. Številna so namreč pričevanja, ki opisujejo kraške pojave, predvsem Cerkniško jezero in Jame (Postojnska, Škocjanska). V svojih potopisih pa so potniki beležili tudi obiske manj frekventnih lokacij, ki so jih obiskali, ker so bili na primer v bližini večjih mest (Trst) ali so jih obiskali na poti v druge kraje. Vsi obiskovalci tega obdobja niso vključeni, vendar so izpostavljeni zlasti tisti, ki jih je pot zanesla tudi v Istro. Popotniki čez Kras so navadno “vstopali” v Trstu ali Gorici oziroma prihajali proti temu mestoma čez Kranjsko. Grandtouristi po habsburških deželah so si ogledovali Trst, Gorico, Vilenico, Socerb in druge kraške znamenitosti.

Istra, zlasti njena notranjost, ni bila ena od ustaljenih poti, po katerih so potovali mladi potomeci plemiških družin, umetniki ali znanstveniki in raziskovalci novega veka, bodisi ker ni bila poznana in določena kot del itinerarija bodisi zaradi slabih kopenskih prometnih povezav bodisi ker je bila vrsto stoletij razdeljena med dve velesili, ki sta se potegovali za to ozemlje in si ga nazadnje razdelili (Benetke in Habsburška monarhija). Kraški rob Istre ter Kras, ki je zaradi posebnosti tamkajšnjih naravnih pojavov bil deležen večjega interesa raziskovalcev in avanturistov, so najpogosteje obiskovali popotniki, ki so potovali po kopnem v smeri Dunaj–Gradec–Trst. Čez morje pa so v večini primerov potovali tisti, ki so potovali po ozemlju beneške republike in iz Benetk potovali proti Dalmaciji in Levantu. Tako so bila istrska pristanišča, kakor sta bila Koper in Poreč, tranzitna območja za romarske poti ter popotnike, ki so potovali proti jugu in vzhodu in so se na poti ustavljalni tudi v jadranskih pristaniščih in mestih.

Prispevek je obravnaval nekatera pričevanja popotnikov po Krasu in Istri pred industrijsko revolucijo in modernimi oblikami potovanja. Osredotočil se je na vzroke, ki so določali privlačnost posameznega kraja, ki je zaradi naravnih posebnosti ali kulturnih znamenitosti privabil tujega raziskovalca, popotnika, avanturista. Čeprav so se nekaterim popotnikom, kakor na primer Pococku, Millesu in Thomasu, zdeli slovenski kraji neprimerno in nezanimivi za itinerarij grandtourista (Carmichael, 1991), so njihovo znanstveno žilico pritegnili nenavadni naravni pojavi ter kulturni spomeniki iz preteklosti. O tem pričajo tudi njihova besedila.

TESTIMONIES OF THE PAST: ADVENTURERS AND OTHER TRAVELLERS IN THE KARST AND ISTRIA BEFORE MODERN TOURISM

Petra KAVREČIČ

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: petra.kavrecic@zrs.upr.si

SUMMARY

This contribution deals primarily with some testimonies of travellers in Istria and the Karst before modern tourism, i.e. in the period before the advent of new steam-powered land and sea transport links, which significantly changed the means and character of the journeys. It focuses on the determining causes of the attractiveness of each location, which, either due to specific natural features or cultural heritage, attracted foreign explorers, travellers and adventurers. The explorers, who travelled through Slovenian and neighbouring provinces in the pre-industrial era, often wrote about their adventures while traveling, and on their return home published these stories. In these journals, they recorded their impressions: descriptions of the landscapes through which they travelled and the people they encountered; they specifically mentioned the sights along the way, those natural phenomena and cultural monuments that attracted their interest. They detail descriptions of the places in the Karst and Istria that were found attractive and for which they now act as witnesses of past conditions. Primarily, we discuss these travellers, grand-tourists, adventurers and intellectuals. Travelogues by locals and visitational reports are only mentioned in passing. Through an analysis of the individual journals and travelogues, we follow the testimonies of the past and examine to what extent the itineraries passed through the regions of Karst and Istria, if at all, and what were the attractiveness factors that drew the travellers into the area or possibly lured them off established routes to explore otherwise initially unplanned destinations. In this paper we have not cited the texts in their entirety, since they have largely already been published, but only brought to attention individual parts that are relevant to the discussed context. The travelogues and journals that were published by the travellers differ from each other in terms of the methods of writing, perceptions, experiences and interests. Thus, in a number of descriptions of the routes to the destinations discussed, we are able to perceive a critical approach to taverns, routes and attractions.

Key words: travellers, travelogues, journals, natural and cultural attractions, the Karst, Istria

VIRI IN LITERATURA

SI PAK-299 – Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Fond družine Gravisi (299).

Brown, E. (1685): A brief account of some travels in divers Parts of Europe. London, Sign of the Ship.

Cassas, L. F. (1797): Istra i Dalmacija / Istrie et Dalmatie / Istria and Dalmatia 1782. Zagreb - Split, JAZU - Direkcija Mediteranskih igara.

Clement, S. (1920): Putovanje Simona Klementa. Dnevnik sa moga puta po Donjoj Ugarskoj, Slavoniji, Hrvatskoj, Friulima, Kranjskoj i Štajerskoj 1715 godine. Časopis za zgodovino in narodopisje, 16, 82–104.

Ghersa, P. (1894): Le terme sulfuree di Santo Stefano in Istria. Trieste, Antonio Bertetich.

Kandler, P. (ur.) (1846–1852): Codice diplomatico istriano. Trieste, Lloyd Austriaco.

La Provincia dell'Istria. Giornale degli interessi civili, economici ed amministrativi dell'Istria. Capodistria, Tipografia G. Tondelli, 1867–1894.

Tobin, J. J. (1832): Journal of a tour, made in the years 1828–1829 through Styria, Carniola, and Italy whilst accompanying the late Sir Humphry Davy. London, W.S. ORR.

Tommasini, G. F. (1837): De commentarj storici–geografici della provincia dell'Istria. Libri otto. Archeografo Triestino, XLII, 1, IV, 126–127.

Valvasor, J. V. (1971): Die Ehre des Herzogthums Crain. III Theil. Laybach - Nürnberg.

Battilani, P. (2009): Vacanze di pochi, vacanze di tutti. L'evoluzione del turismo europeo. Bologna, Il Mulino.

Blažević, I. (1987): Povijest turizma Istre i Kvarnera. Opatija, "Otokar Keršovani".

Carmichael, C. (1991): Angleška gentelmana na potovanju po slovenskih krajih leta 1737. Zgodovinski časopis, 45, 1, 41–46.

Čeč, D. (2009): Postojna okoli leta 1909. V: Fikfak, J. (ur.): Postojna. Postojna - Ljubljana, Galerija 2 - Inštitut za novejšo zgodovino, 33–56.

Darovec, D. (2008): Kratka zgodovina Istre. Koper, Založba Annales.

Durissini, D. (1998): Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e in Carniola. Monfalcone, Edizione della Laguna.

Habe, F., Kranjc, A. (1981): Delež Slovencev v speleologiji. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 5–6, 13–93.

Kavrečič, P. (2007): Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne. Annales, Series historia et sociologia, 17, 2, 315–336.

Kosi, M. (1998): Potujoči srednji vek. Cesta, popotniki in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem. Ljubljana, ZRC SAZU.

Levental, Z. (1989): Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV do početka XIX veka. Gornji Milanovac, Dečje novine.

Muljačić, Ž. (1996): Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791). Split, Književni krug.

Pivec-Stelè, M. (1959): Ljubljana in Slovenija v očeh inozemskega potnika leta 1848. *Kronika*, 7, 2, 124.

Shaw, R. T. (1997a): Tuji popotniki na Slovenskem 1669–1880. V: Luthar, O., Likar, V. (ur.): *Historični seminar II. Ljubljana, Založba ZRC*, 165–193.

Shaw, R. T. (1997b): “Many languages are understood here...” – Foreign travellers in Slovene lands. V: John, M., Luthar, O. (ur.): *Un-verständnis der kulturen, Multikulturalismus in Mitteleuropa in historischer Perspektive. Celovec - Ljubljana - Dunaj, Mohorjeva*, 31–51.

Shaw, R. T. (1999): John Swinton: Potovanje skozi slovenske dežele leta 1734. *Kronika*, 47, 3, 81–99.

Shaw, R. T. (2008): Foreign travellers in the Slovene Karst: 1486–1900. Ljubljana, ZRC SAZU.

Shaw, R. T., Adam, N. (2001): Alberto Fortis and the Istrian karst, Croatia, in 1770 and 1771. Popotovanje Alberta Fortisa po Hrvaškem istrskem krasu v letih 1770 in 1771. *Acta Carsologica*, 30, 1, 181–212.

Stanonik, J. (1992): Zgodnji angleški potopisi po Sloveniji. *Zgodovinski časopis*, 46, 1, 112–118.

Studen, A. (2006): Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 1, 51–64.

Studen, A. (2009): Vzvišeno opazovanje province: sporni potopis Franza Sartorija o potovanju po Koroškem leta 1807. *Acta Histriae*, 17, 1–2, 103–112.

ERRATA CORRIGE

F.A. Steinberg ni bil Valvasorjev sopotnik, kakor piše v prispevku. Poznal je njegovo delo in opise pojavov Cerkniškega jezera, vendar v času, ko je Valvasor pisal svojo Slavo vojvodine Kranjske, še ni bil rojen. Za nedoslednost in napako se avtorica prispevka opravičuje.

FUNKCIJE GOVORIC IN NJIHOVIH NOSILCEV
V PODEŽELSKIH SKUPNOSTIH*Dragica ČEČ*Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: dragica.cec@zrs.upr.si**IZVLEČEK**

Gоворице so ena izmed temeljnih značilnosti t. i. face to face community, v katerih se je večina informacij prenašala od ust do ust. Bile so del vsakodnevne komunikacije v zgodnjenvovoskih, pogosto nepismenih podeželskih skupnostih. Prispevek predstavlja analizo funkcij говорице, prostorov in načinov razširjanja говорице in z uporabo različnih vrst virov opozori tudi na nekatere metodološke pomanjkljivosti raziskovanja funkcij говорице. Na podlagi osnovne hipoteze o vplivu говорице na položaj posameznika v družbi razvije tudi osnovni kriterij razlikovanja med častjo in slovesom posameznika ter socialnim spominom skupnosti ter med obrekovanjem in žaljenjem. Говорице so imele v relativno gosto poseljenih skupnostih, zaznamovanih z ustno tradicijo, na družbeni položaj posameznika in njegovo vedenje zelo pomemben vpliv tudi zato, ker so bile neposredno povezane s formaliziranimi oblikami nadzora nad javno varnostjo in nad zločini tudi v času pred modernim policijskim nadzorom.

Ključne besede: говорице, socialni nadzor, sloves, čast, odkrivanje zločinov

LE FUNZIONI DELLE DICERIE E I LORO LATORI IN COMUNITÀ RURALI

SINTESI

Le dicerie rappresentano una delle caratteristiche fondamentali delle cosiddette comunità ‘a faccia a faccia’ (‘face to face communities’), nelle quali la maggioranza delle informazioni passava di bocca in bocca. Facevano parte della comunicazione quotidiana nelle comunità rurali degli inizi dell’età moderna, spesso analfabete. Il contributo presenta un’analisi del ruolo delle dicerie, nonché degli spazi e modi della loro diffusione, e con l’utilizzo di diversi tipi di fonti segnala anche alcuni difetti metodologici dello studio della funzione delle dicerie. Partendo dall’ipotesi fondamentale sul significato delle dicerie per la posizione di un individuo nella società l’articolo sviluppa anche un criterio di base per distinguere tra l’onore e la reputazione di una persona, la memoria sociale di una comunità, e la diffamazione e l’ingiuria. In comunità abbastanza densamente popolate e caratterizzate da tradizione orale, le dicerie avevano un’influenza importante sullo stato sociale della persona e sul suo comportamento, anche perché erano direttamente collegate alle strutture formalizzate di controllo sopra la sicurezza pubblica e sopra i reati anche in periodi antecedenti il moderno controllo poliziesco.

Parole chiave: dicerie, controllo sociale, reputazione, onore, scoperta di reati

UVOD

Peter Komar je pred patrimonialnim sodiščem Bled aprila 1704 tožil dva sovaščana zaradi razžalitve časti. Trdil je, da sta Lovro Pogačar in Jurij Hudavernik širila neresnične govorice o njem in močno prizadela njegovo čast. Nenavadni dogodek, ki je bistveno vplival na njegovo čast, se je zgodil na cvetno nedeljo, ko je bilo pri maši in prazničnih ritualih, ki so bili s tem praznikom povezani, v cerkvi še več ljudi kot ponavadi. Da bi dogodek čim bolj natančno raziskali, je upravitelj pred patrimonialno sodiščem na Bledu poklical kar pet moških. Prvi med njimi, Pavel Žablič, je po dani prisegi pred bogom, da bo govoril resnico, povedal, da je od Lovra Pogačarja izvedel novico, ki je tako razburkala vaško javnost. Izvedel je, da je bila na cvetno nedeljo v cerkev, kot so velevala stoletna pravila cerkvenih ritualov in kot je bilo v skupnosti kot del navad že pričakovano, prinešena nevarna butara. Tisto, kar ni bilo pričakovano in je bilo zato zelo nenavadno, pa je bilo, da se je ta butara neprestano premikala. Matevž Žumer je dodal, da govoricam ni verjel in je hotel izvedeti tudi, kdo je domnevni lastnik nevarne butare. Pripomnil je tudi, da če kdo kaj takega stori, mora biti slab moški. S tem je ciljal na v družbi splošno

sprejeto podobo cerkve kot svetega kraja, ki skupnosti omogoča religiozno varstvo. Po-
gačar pa naj bi mu odgovoril, da se moti in da moški ni slab, saj je Žumer že pil mleko pri
njem. Naslednja priča Jurij Golob je zgolj potrdil, da je nekdo v isti družbi izjavil, da je
moral biti v butari hudič. Še sodnik se je v sodnem protokolu izogibal uporabi te besede
in je govoril o “nečem živem”, kar je bilo preneseno v butari. Dodal je tudi, da je njegova
žena nekaj dni pozneje pri Žumru povedala tudi, kdo je velikonočno butaro, ki je sprožila
takšne govorice po vasi, prinesel v cerkev. Andrej Čuden je k razkrivanju okoliščin pove-
zanih s “sumljivo” butaro dodal, da je moral Komar v svoji butari v cerkev prinesti nekaj
živega. Kaj naj bi to bilo, pa naj ne bi vedel. Izjavil je le, da je nenavadno premikanje
butare večkrat zmotilo vse v cerkvi prisotne ljudi. Na sodišču je bilo zaslišanih še več
prič: nekatere so zgolj potrdile eno ali drugo različico govorice o Komarjevem paktu s
hudičem, ki naj bi se v cerkev pretihotapil v butari. S takimi obsodbami je postajal neva-
ren družbi. Dogodek je sprožil nova ugibanja in razširjale nove govorice. Tako so kmalu
govorili tudi, da so v njegovi hiši pili začarano mleko (AS-721, K 29, 5. 4. 1704, p. 829).
Govorice o torej ustvarile podobo Komarja kot čarovnika, ki povzroča ljudem škodo in
se ga je treba zato “znebiti”.

Primer obrekovanja Petra Komarja opozarja, kako so prek komunikacije s pomočjo
govoric skupnosti zbirale informacije in urejale ter nadzorovale svoje vsakdanje življe-
nje. Novice so kot oblika informacij in kot sredstvo komunikacije zaznamovale vsak-
danjik določene skupnosti, njenih strategij in taktik preživetja v najširšem smislu. Ena-
ko pomembne so bile pri obvarovanju skupnosti pred nesrečami in nevarnimi dejanji
odklonskih ljudmi. Govorice so ustvarjale in utemeljevale hierarhijo posameznikov v
skupnosti. Ustvarjale so sloves posameznika, ki je bil poleg podedovane časti temeljni
kriterij umeščanja posameznika v družbo. Tako lahko trdimo, da so imele govorice v re-
lativno gosto poseljenih skupnostih, zaznamovanih z ustno tradicijo, na družbeni položaj
posameznika zelo pomemben vpliv. Vpliv je bil toliko večji, ker so bile neposredno po-
vezane s formaliziranimi oblikami nadzora nad javno varnostjo in nad zločini tudi v času
pred modernim policijskim nadzorom (prim. Čeč, Kalc, 2010, 515–538). Govorice so bile
pomembna oblika komunikacije, ki pa so se pogosto odvile tudi kot aktivnost v prostem
času skupnosti ali kot oblika kratkočasenja med delom.

K analizi logike govoric bo pričujoči prispevek dostopal skozi dva tipa virov. Prvi tip
virov prestavlja zaslisanja prič v sodnih razpravah nižjega sodišča.¹ Zgolj uporaba po
svojem nastanku različnih tipov gradiva: sodnih protokolov civilnega in sodnih protoko-
lov kazenskega sodstva pri preučevanju funkcij govoric reši temeljno zagato procesnih in
pravnih ovir, ki so povezane s posameznim pravnim postopkom in normiranim procesnim
pravom (o zagatah pri tovrstnih virih glej: Griesebner, 2004; Čeč, 2006, 339–362). V
vseh primerih tožb v okviru patrimonialnega sodišča Bled gre za tožbe zaradi razšalitve
časti, le da v funkciji govorice obstaja velika pomemska razlika med psovko in obrekova-
njem (Schindler, Holenstein, 1992, 41–108). Drugi vir pa bo predstavljala analiza sodnih

1 Sodišče je, kot menita Krug Richter (Krug Richter, 1997, 212–228), in Heidegger (Heidegger, 2000, 177),
predstavlja določeno fazo v reševanju konfliktov. Če namreč konfliktu ni rešila grožnja s sodiščem, je
naslednjo stopnjo v reševanju konfliktov predstavlja vložitev tožbe na sodišče.

protokolov sojenj zaradi malefičnih dejanj in po pravni terminologiji po letu 1787 sojenj zaradi zločinov.

Primeri, ki so se odvili pred patrimonialnim sodiščem Bled, opozarjajo na pomembne metodološke zadržke. V prvi vrsti opozarjajo na nezmožnost v konflikt vpletenih strank, da svoje konflikte rešijo na neformalni ravni, s pomočjo različnih sredstev, ki so jih imeli na voljo. Zgodnjenočevaška družba je namreč izkazovala velik potencial reševanja, glajenja in mediacije v reševanju konfliktov na ritualizirani ravni, kar izvrstno pokaže M. Mommerz v primerih uporabe nasilja. Ritualizirane oblike reševanja konfliktov so se odvijale s pomočjo mediatorja (tretje osebe in ugledne osebe v vaški skupnosti), ki je z nizom vprašanj posredoval med obema sprtima strankama (Mommertz, 2003, 210–217; prim. tudi Winkelbauer, 1992, 129–158 in Rummel, 1993, 86–114).² Za vpletene stranke je bil tak način reševanja konfliktov pogosto tudi cenejši način. Včasih se je tovrstni konflikt zaključil simbolično s skupnim pitjem ali skupnim obedom v gostilni oziroma prostoru, ki je služil kot vaška gostilna. Opozarjanje na pomen neformalnih vidikov reševanja sporov je zlasti pomembno za sam metodološki pristop k tematiki. Pogostost neformalnih oblik reševanja sporov pomeni, da so le redke govorice sploh prispele do sodišča. Druga značilnost omejenih govoric je, da zaslišane priče nočajo izdati vira informacij in da pogosto o dogodkih in odklonskih ravnanjih govorijo zgolj posredno.

Kljub temu lahko gradivo patrimonialnega sodišča Bled in gradivo inkvizicijskega sodstva pokaže tudi temeljne razlike med govoricami (*gossip*) in obrekovanjem (*slander*). Kljub temu, da je bil trenutek pojavnosti tovrstnega konfliktu pred sodiščem odvisen od socialnega statusa posameznika, njegove pozicije v družbi in drugih kulturnih in konkretnih okoliščin je dogodek prišel pred sodišče pogosto šele, ko so se govorice spremene v obrekovanje, saj je bil šele takrat zares prizadet posameznikov položaj. Na pojavnost določenih primerov pred sodiščem vpliva tudi interes lokalne oblasti pri izvajjanju svojih osnovnih nalog, med katere sodi tudi zagotavljanje javnega miru. Raziskovalcu je torej na voljo izredno selektiven korpus tožb, na podlagi katerih lahko preučuje dinamiko, značilnosti in funkcije govoric v podeželskih skupnostih.

Del tožb zaradi razžalitve časti pred patrimonialnim sodiščem Bled pa prehaja že čez meje obrekovanja in kljub temu, da so vse tožbe izpeljane po načelih civilnega procesnega prava, je iz posegov sodnika, njegovega interesa za sam potek dejanja in obtožb ter nenazadnje iz števila zaslišanih prič jasno razvidno, da govorica že posega na polje utemeljenega suma ogrožanja javne varnosti. V tem primeru gre za področje javnega življenja, ki je sodil pod nadzor in pristojnost deželskih sodišč in pomirij. Upoštevajoč tovrstne omejitve, ki nam jih postavljajo ohranjeni zapisi, lahko šele interpretiramo določene informacije na način, kot sta se jih poslužila tako P. Vivo kot S. Heidegger (Heidegger, 1999). Vivo se v svojem vplivnem delu o prenosu informacij s pomočjo govoric, v njegovem primeru zlasti političnih informacij, sprašuje zlasti o načinu komunikacije, a tudi o informaciji, ki je bila posredovana. Predmet njegove analize so tudi mediji in sporočila, torej tako aktivnosti kot objekt izmenjave. Slednjič se posveti tudi ljudem, ki so

2 Heidegger za Tirolsko v drugi polovici 18. stoletja sicer trdi, da so se konflikti veliko pogosteje reševali prek vpletanja sodišča (Heidegger, 2000, 181) kot pa s pomočjo neformalnih sredstev.

nastopali kot ustvarjalci, sprejemniki ali posredniki informacije (Vivo, 2006, 3). S. Heidegger v članku o načinih komunikacije v podeželskih skupnostih kot dodatni element, prek katerega je potrebno pristopiti k analizi govoric, izpostavi socialni prostor kot prostor posebnih zakonitosti in prostor, kjer so komunikacijske aktivnosti posebej intenzivne (Heidegger, 2005, 178), žal pa popolnoma pozabi na kvaliteto slovesa posameznika, na katero je že zelo zgodaj opozorila J. B. Haviland (Haviland, 1977, 4) ali Pitt-Rivers (Pitt-Rivers, 1966).

Preden se vrnemo k analizi Komarjeve tožbe in drugih podobnih primerov tožb zaradi razžalitve časti, je potrebno predstaviti okolje, v katerem so se odvijale mnoge v prispevku predstavljene vaške "drame" oziroma reševali konflikti, ki jih je v skupnosti sprožilo obrekovanje. Del primerov izhaja iz analize več tisoč strani obsegajočih sodnih protokolov zemljiškega gospodstva Bled, v katerem so zabeležena različna pravna dejanja, ki so povezana z izvajanjem patrimonialnega sodstva, ki ga je prek svojih upraviteljev in v 18. stoletju prek zakupnikov vodila Briksenška škofija. Večina sodnih postopkov se je začela na podlagi tožbe, ki jo je vložila ena od strani v sporu. Kot avtoriteta, ki je razsojala o kvaliteti dokazov, o številu prič, ki bodo zaslišane, in o načinu sodnega postopka in na koncu izreka sklep (*Abschied*), nastopa upravitelj zemljiškega gospodstva kot patrimonialni sodnik. Spori se odvijajo v okolju precej raztresenega zemljiškega gospodstva. V okviru tega gospodstva so bila tako večja nižinska naselja (Bled, Jesenice, Bohinjska Bistrica) kot gorski zaselki. Praviloma sodni protokoli razen navedb imen in priimkov o svojih podložnikih ne navajajo drugih podatkov. Tako ne vemo niti kraja, kjer se je odvijalo sojenje niti krajev, iz katerih so prihajali podložniki, ki so v teh sodnih pravdah sodelovali. V vseh primerih gre za pretežno podeželske skupnosti, v katerih so bile funkcije govoric do določene mere drugačne kot v mestnem okolju. V podeželskih skupnostih namreč družbene skupine ne razpolagajo s političnim vplivom, toliko bolj pomemben pa je vpliv, ki si ga posameznik pridobi pri odločanju o skupnih zadevah podeželske skupnosti in o njenih gospodarskih transakcijah (prim.: Vivo, 2006). Zaradi pomanjkanja tovrstnih informacij je zgolj z analizo izbranih sodnih protokolov praktično nemogoče ugotoviti, kako se je v omenjenih vseh izvajalo patrimonialno sodstvo in kakšnemu tipu skupnosti so pripadali udeleženi v sporih. Pogostost tožb zaradi razžalitve časti je bila do določene mere odvisna tudi od tega, kdo je v določenem trenutku opravljal funkcijo upravitelja blejske posesti.³ V določenih sodnih protokolih zaman iščemo tovrstne "pravne spore", ali pa so ti zelo redki. Število tožb zaradi razžalitve časti je bilo torej povezano z vnemo upravitelja sodišča na eni strani in s sodnimi stroški na drugi strani, saj si jih vsi niso bili sposobni privoščiti. Zaradi obeh okoliščin tudi težko analiziramo pomembnost ali nepomembnost obravnave tovrstnih primerov pred sodiščem. V vseh primerih tožb pa gre za vsaj v primeru tožnika – torej vložnika tožbe za posameznika, ki je bil v nekem pravnem razmerju z gospodstvom Bled, gre torej samo za stalno naseljene podložnike.

3 Predstavljeni primeri sodijo v čas, ko so gospodstvo imeli v zakupu Janez Andrej baron pl. Gallenfels Janez Daniel Gallenfels in Franc Florjan Krobat (Ribnikar, 1976, 13).

FUNKCIJE GOVORIC

Ker je predstavljala ustna komunikacija temelj prenašanja informacij, vedenja in socijalnega spomina skupnosti, so bile njene oblike zelo kompleksne. Med načini komunikacije v nepismenih skupnostih so govorice predstavljale temeljno sredstvo komunikacije. Govorice so bile pomemben element socialne kontrole in socialnega nadzora skupnosti, bile so tisti element, ki je omejeval prostor delovanja posameznika na neformalni ravni veliko pred izumom “nadzorovanja in kaznovanja” (Foucault). V funkciji slednje nastopata tako govorica (*gossip*) kot obrekovanje (*slander*). Govorice so postale obrekovanje v trenutku, ko se je določeni odklonski dogodek, ki ga je doživel skupnost, v govoricah povezal s konkretnim človekom, katerega družbeni ugled se v trenutku, ki ga lahko poimenujemo tudi kot *personalizacija govorice*, zamaje. Na pomembnost govoric za posameznika opozarjajo tudi tudi nekateri baročni pridigarji. J. Basar omenjenemu komunikacijskemu sredstvu v svoji zbirki pridig nameni poseben prostor: kar dve pridigi namreč posveti nemoralnosti kletvanja in zapriseganja. V pridigo vključi tudi moralni nauk, da mora človek nekoga, ki greši, na skrivaj posvariti in pripraviti k drugačnemu načinu življenja in nadaljuje, naj ga ne spravi v “*spot*”. Pojem “*spot*” razume kot obrekovanje, ki najbolj ogrozi čast posameznika (Basar, 1734, 351). Kot najhujšo obliko žaljenja posameznikove časti pa razume “*velik spot*”, s katero opisuje trenutek, ko postanejo govorice s stališča obrekovanega popolnoma nenačarjene. Zato so govorice predstavljale enega od načinov družbene stigmatizacije posameznika in poskusov njegovega izločanja iz družbe. Tipičen primer tovrstnih tožb in strahu pred učinkom govoric kaže primer Neže Hansen, rojene Valant. Za povrnitev svojega ugleda se je ta poročena ženska poslužila različnih formalnih in neformalnih sredstev, ki so v družbi obstajali za reševanje sporov. Najprej je sicer kot avtoritetu v reševanju in glajenju konflikta uporabila vaškega duhovnika. Ta je kot lokalna avtoriteta od obrekovalca zahteval, da je javno preklical svoje obrekovanje. S tem dejanjem pa je Neža sprožila jezo celotne družine, ki je menila, da je bil javni preklic žalitev neutemeljen. Zato so člani te družine, poleg obtoženega še njegov oče in njegova hči, o Neži Hansen razširili še druge govorice. Od tega poseganja v njihovo avtoritetu je niso več obtoževali zgolj domnevnega preuščstva, ampak so jo označili tudi kot čarovnico. Obtoženi Valant jo je celo spodil iz bližine svoje hiše, kamor je prišla, ko je po vasi iskala pobeglo kravo (AS-721, K 29, 23. 2. 1706, 1043), kar je pomenilo, da jo je izločil iz skupnosti ljudi, s katerimi je imel stike. Zagotovo so imeli vsi obtoženi poseben interes za širjenje govoric o tožnici, a kratka tožba in zaslišanje prič že zaradi ogromnih sodnih stroškov nikoli ne posredujejo takšnih informacij.

Kako pomembne so bile govorice in kako hitro je lahko govorica škodovala posamezniku, dokazuje tudi naslednja naključna informacija, ki ni neposredno povezana s tožbami zaradi razžalitve časti in zato še toliko bolj potrjuje pomen govoric za položaj posameznika v družbi. Učinek na posameznika, ki ga sprožijo govorice, je namreč v kazenskem sodnem procesu uporabljen kot prisila na preiskovanko, osumljeno umora. Gre za primer preiskovalnega procesa proti Neži Prašnik leta 1818 v Krškem. Priče njene sosedje so trdile, da je bila Neža zaradi govoric, ki so nastale ob smrti njene pastorke, na robu obupa. Soseda je na sodišču okoliščine brezizhodnosti položaja osumljenke zaradi

govoric, ki so se razširile po skupnosti, opisala takole: da je Neža govorila, da se bo “*kar vrgla v vodo, ker ljudje govorijo, da je kriva za smrt svoje pastorke.*” To izjavo je krvni sodnik v posebnem delu preiskovalnega procesa – soočenju s pričami – predočil tudi osumljeni Neži z namenom, da bi jo prisilil, da bi priznala svoje dejanje. Krvni sodnik jo je torej opozoril na njeno reakcijo na govorice, ki so se širile po skupnosti in ki so dajale utemeljen sum, da je bila storilka dejanja (StA-AG, 1818, 2788).

Z govoricami kot obliko komunikacije in kot obliko prenosa informacij se srečujejo vsi, ki se ukvarjajo z zgodovino kriminala oziroma posameznih oblik kriminalnih dejanj (prim.: Rublack, 2005, 26–35; Schulte, 1989, 166–176; Roper, 2005; Čeč, 2009, 572; Čeč, 2008). S pomenom govoric kot posebne komunikacijske oblike, ki je imela svoje prednosti in slabosti, se je v zgodnjem novem veku intenzivno ukvarjala pravna teorija. Kazensko pravo se je po uveljavitvi svoje funkcije kot sredstva za doseganje, ohranjanje in ponovno vzpostavljanje javne varnosti pogosto opiralo na govorice. Glede na intenzivnost ukvarjanja z govoricami v zgodnjenočeski pravni teoriji lahko trdimo, da so govorice predstavljalce zelo pomembno sredstvo komunikacije. Govorice so bile pogosto tisti vzvod, ki je sprožil prvo fazo kazenskega preiskovalnega postopka – odkrivanja zločina, ki je sprožilo nižje sodišče po uradni dolžnosti “*ex officio*”. Omenjeni pojem zaznamuje funkcijo zagotavljanja javne varnosti, ki ga najprej opravlja sodišča prek svojih uradnikov, pozneje pa se funkcija skladno z razvojem doktrine dobre policije prenese na posebne organe nadzora, ki so zadolženi predvsem za zagotavljanje javne varnosti. Zaradi svojega slovesa je človek, ki je “*svovel*” kot zmikavt, pogosto postal prva tarča vaškega “*linča*”. Iskanje ukradenih stvari in krivca je bilo zelo ritualizirano in se je v vaških skupnostih zelo pogosto uporabljalo. Pri ljudeh s takim slovesom so oškodovanci skupaj s sosedi in drugimi, ponavadi moškimi člani vaške skupnosti, najprej naredili hišno preiskavo.

Na pomen govorice kot nujnega in pogosto prvega informacijskega sredstva, ki odloča o nujnosti obravnave suma storitve malefičnega dejanja oziroma zločina, opozarjajo vsi kazenski redi, ki posebej določijo vlogo govorice v sodnem postopku. Pomen govorice v kazenskem postopku se omeji na začetek postopka, ki se sproži po uradni dolžnosti, t. i. *ex officio*. Kvaliteta informacije pa zato, ker ni preverjena, služi zgolj kot sredstvo v preiskovalnem postopku in se nikoli ne more uporabiti kot neizpodbitni in zanesljivi dokaz storitve dejanja. Veljala je samo kot sredstvo prisile na osumljenega in sredstvo, s katerim so iskali ljudi, ki bi lahko bili priče dogodka. Sodelujoči v govorici v fazi ugotavljanja in razjasnjevanja okoliščin – dokazov zločina nastopajo kot priče. Zato tovrstna zaslišanja razkrivajo tudi notranjo logiko, funkcije in značilnosti govoric. Sam postopek ugotavljanja okoliščin dejanja in nato preiskovalni – inkvizicijski postopek – pa skladno s pravno doktrino govorice ne klasificirata kot dokazno gradivo. Ob spremembah kazenske zakonodaje in z utemeljitvijo novega kazenskega materialnega in procesnega prava leta 1803 “socialno vedenje” o posamezniku ne ostaja samo pomembno sredstvo zbiranja informacij o zločinu, postaja pomemben kriterij v novi doktrini funkcij in ciljev kazenskega sodstva (prim.: Studen, 2004). S funkcijo obsodbe kot sredstva za resocializacijo zločinca, je torej nujno pridobiti informacije o slovesu posameznika. Prav zato je bilo socialno vedenje o njem ključno za odločitev o vrsti kazni. Veliko vlogo je socialni spomin imel

pri ljudeh, ki so se pred sodiščem znašli prvič. Njihov "sloves", kot skupek informacij o njihovem obnašanju v skupnosti, v kateri so živeli, je bil pomemben element pri dočiščanju višine in stopnje kazni. Lahko se ga je upoštevalo bodisi med olajševalnimi ali pa oteževalnimi okoliščinami. Sloves človeka je bil ključen element tudi pri odločitvah sodnikov v primerih težko dokazljivih zločinov. V primeru, ko krvni ali pozneje kazenski sodnik v preiskovalnem postopku ni uspel potrditi primernih dokazov, je nadaljevanje sodnega postopka z uporabo različnih pravnih sredstev (zavlačevanje postopka) ali za popolno opustitev postopka sprejel ravno na podlagi slovesa posameznika v skupnosti. Tudi revizorji kazenskih procesov so se v svojih mnenjih k izrečenim kaznim pogosto sklicevali na slovesa posameznika.

Kot tisti, ki o posamezniku nekaj vedo, ki torej hranijo socialni spomin o posamezniku, so nastopali sosedje, predstavniki vaške skupnosti, vaške avtoritete in včasih tudi župniki. Ti naj bi bili po politični in pravni teoriji vezni člen med državo in skupnostjo, saj so bili tako državni uradniki kot moralna avtoriteta, ki je praviloma uživala sloves med člani vaške skupnosti. V omenjenih delih so predstavljene tako funkcije govoric kot njihovi nosilci in tudi odnos med uradnimi osebami, zadolženimi za pregon, in posamezniki.

U. Rublack svoje analize "logike pogovorov o zločinu", kot poimenuje skupek notranjih pravil širjenja govoric, ne razširi dlje kot do ugotovitve, da so se vesti o odklonskem ravnanju širile bolj hitro in so bile bolj opazne, če se je dejanje zgodilo v prisotnosti prič in tistih ljudi, ki so bili najbližje zločincu, saj so prav te dajale dogodku in govoricam posebno verodostojnost. V takem primeru so se hitro razširile tudi moralne sodbe o dejanju (Rublack, 2004, 26). V okviru preučevanja teorije in prakse kazenskega prava je predstavljala govorica legitimno in pravno pomembno obliko prenašanja vedenja o dogodku. Prve govorice o dogodku so predstavljale t. i. ustvarjanje javnega mnenja in čas ko se je med različnimi potencialnimi prestopniki poiskalo tistega, ki je bil po mnenju večine najbolj verjetni storilec. Te faze v nastanku govoric v kratkih zapisih sodb pred patrimonialnim sodiščem ne bomo našli, saj je zapis takšnih govoric pomemben samo za kazenski proces, t. i. preiskovalni proces, ki se odvija po kazenskem procesnem pravu, ki ga sproži uradna oseba "ex officio".

VPLIV GOVORIC NA SLOVES IN ČAST POSAMEZNIKA

Na podeželju so bile govorice glavna oblika komunikacije. Predstavljalje pa so tudi del prostočasne zabave. Ko je uboja svojega hlapca osumljeni Andrej Golob opisoval, kdaj je sosedom priznal svoj zločin, je okoliščine komunikacije opisal takole: ko so ga spustili v hišo, kjer so bili ob "neki dejavnosti" zbrani različni ljudje, so najprej govorili o tem in onem. Nato ga je nekdo vprašal, če ve, kaj se je zgodilo z njegovim hlapcem (StA- IÖReg, G. Cop. 1715-1-19 in 20). Sprva je sicer zanikal kakršnokoli povezavo s sumljivim izginotjem. A že kmalu je v hiši zbrani skupini ljudi priznal svoj zločin in potrdil domneve skupnosti, ki so se širile prek govoric, da je pogrešani fant mrtev.

Analizirane skupnosti je zaznamovala oralna kultura in v tej kulturi so imele govorice pomembno vlogo, saj so se prek njih prenašale novice, zbiralo in razširjalo se je znanje o določenih dogodkih, praksah in okoliščinah. Kot sredstvo prenosa informacij so bile zelo

pomembne v tudi vseh izrednih razmerah (vojnah, epidemijah, nesrečah). Govorice so ustvarjale posameznikov ‐sloves‐, od katerega je bila odvisna njegova pozicija v družbi. Govorice so bile tudi prva stopnja ustvarjanja socialnega/družbenega spomina, ki se je ohranjal zgolj skozi oralno tradicijo. Kot je pokazal primer Elizabete Korošec, ki je bila večkrat prijeta in odgnana iz Ljubljane, so lahko govorice prerasle tudi v obliko spomina, ki je služil kratkočasenju in se je prenašal skozi več generacij in se nato ohranil kot del zapisane ljudske tradicije (Čeč, 2009, 578–579). Na podlagi takšnih primerov lahko trdimo, da so zagotovo bistveno pripomogle k ustvarjanju in ohranjanju socialnega spomina skupnosti. Res pa je, da so se nam tako natančne informacije ohranile samo za družbeno najbolj stigmatizirane posameznike.

Pomembna funkcija govoric je bila tudi pri vzdrževanju hierarhičnih razmerij med posameznimi gospodinjstvi in njihovimi hišnimi gospodarji ter skupnostjo kot celoto. Posameznikova čast pa je določala tudi njegovo pozicijo v skupnosti in odnos skupnosti do posameznika. Bolj rigorozni ukrepi oblasti, ki so ti opravljali nadzor nad javno varnostjo, so bili odvisni od posameznikove časti. Pri analiziranju logike govoric je zelo pomembno vlogo odigrala tudi relativno strnjena poseljenost in relativno tesne socialne vezi. Zato so govorice vedno znova definirale in določale odnose in razmerja na polju skupnih zadev, poročnega trga in dedovanjskih praks.⁴

V pojmovnem paru s pojmom slovesa se pogosto pojavlja tudi pojem časti. Kajti tožba pred sodiščem je bila mogoča samo v trenutku, ko so govorice ogrozile čast posameznika, torej njegov družbeni položaj. Kaj je sploh zaznamovala pravna definicija pojma čast, ki pa je zagotovo izhajala iz družbenih funkcij časti? Pojem je bil v zadnjih dvajsetih letih predmet številnih analiz in interpretacij, pogosto povezanih s pojmovanjem simboličnega kapitala, pojmom, ki ga je razvil P. Bourdieu (Bourdieu, 1983) in E. Goffman (Goffman, 1969), v teoretične okvire katerih se recimo uvršča tudi simpozij o konceptih časti (Backmann et al., 1998). V teh pojmovnih okvirih je čast habitus, torej sistem dispozicij in pravil, ki v določenih okoliščinah vzpostavi pričakovana ravnanja. Že M. Dinges opozarja, da so zaradi specifičnosti vsakokratnih okoliščin možne tudi alternative, torej odstopanja od habitusa. Da torej semantičnega koda časti in njenih funkcij v družbi ni mogoče analizirati zgolj s preučevanjem skupin, v katerih je imela čast pomembno funkcijo notranje koherence. V takšnih skupnostih je nastopala tudi v funkciji jasnega določanja mej takšnih socialnih skupin (Dinges, 1989, 422 in Dinges, 1995, 29–62). Izhajajoč iz nečastnosti in nečastnih poklicev sta R. Jütte in R. Dülmen razvila kompleksnejšo definicijo

4 V slovenskem prostoru še ni bila opravljena temeljna raziskava o vsakdanu vaških skupnosti. Redke so tudi študije, v katerih se posamezniki ukvarjajo s pravnimi funkcijami vaških skupnosti. O pomenu medosebnih kontaktov naj priča naslednji primer. Ko je na začetku leta 1704 na smrtni postelji ležala ženska, ki je prebivala pri svojem bratu. Zaradi dedovanja njenega premoženja si je brat zagotovil, da se je upoštevalo njeno voljo in zaobšlo dedovanjska pravila, saj je na podlagi izjav prič očitno, da je imela še kakšno drugo sestro ali brata. Njen brat je k smrtni postelji poklical več prič. Dve je izbral sam. Ne moremo sicer trditi, da so bili to sosedje in iz vira ne ugotovimo, kako je bil povezan z njimi, a vsekakor lahko trdimo, da so bili to ljudje, s katerimi je imel določene poslovne in socialne stike. Hkrati so bili to ljudje, ki so imeli v skupnosti nek ugled in spoštovanje. Vsi so zatrdirili, da je umirajoča vse svoje premoženje zapustila njemu in tudi drugim sorodnikom.

časti kot *fleksibilnega* semantičnega koda. Po njuni definiciji je čast sredstvo, s katerim se določa posameznikov socialni položaj v skupnosti in rešujejo konflikti zaradi statusa, oblasti in premoženja. Kajti za besedno igro „vse za čast“ se odvijajo konflikti, ki so zelo konkretni in odvisni od vsakokratnega konteksta (van Dülmen, 1999, 5). Čast je določala posameznikovo družbeno pozicijo tako v socialni skupini plemičev kot v socialni skupini meščanov, a nič manj se ni po stopnjah častnosti razvrščala tudi podeželska skupnost. Glavna razlika med pojmomoma *časti* in *slovesa* je, da se čast ne opira na posameznikove zasluge in individualne kvalitete, ampak je bila podedovana. Izhajala je iz religiozne podstati, da je neenakost pravilo, ki ne nasprotuje božjemu redu, t.i. *comunitas christiana*. Čast torej ne zaznamuje samo individualne kvalitete posameznika, ampak predstavlja kriterij diferenciacije in umeščanja posameznika v določen stan (Münch, 1998, 66–78).

Glede na pogostost tožb zaradi razžalitve časti lahko trdimo, da so bile govorice s stališča posameznika pomemben element zbiranja, prilagajanja in trajnejše akumulacije vedenja o posamezniku kot načina socialne kontrole v lokalni skupnosti tako v mestih kot na podeželju. Govorce, ki so zadevale točno določenega posameznika, so bile drugačne od govoric, ki so prinašale novice. Za razliko od slednjih so bile pogosto trajnejše. Vplivale so tako na taktike in strategije preživetja posameznika in kot na njegovo ekonomijo. Do določene meje so vplivale tudi na izgrajevanje stikov posameznika z drugimi člani skupnosti oziroma v primeru mobilnega dela prebivalstva – odnosa do skupnosti, v katero so prihajali, če je šlo za ponavljajoče stike. Vedno znova pa so definirale tudi njegov položaj v odnosu do skupnosti in položaj znotraj vsakdana te skupnosti. Pomembne so bile za čast rodbine in tako za dolgoročne rodbinske strategije pri sklepanju poročnih zvez in paktov ter so bistveno pripomogle tudi k ohranjanju ekonomskih povezav posameznika, ki je trenutno opravljal z rodbinskim posestvom in lastnino ter ohranjal čast.

Gоворice so bile v mestnih in podeželskih skupnostih izredno pomemben element vpliva na položaj posameznika. Posedovale so tako pomembne funkcije, da se z njimi ukvarjajo različni intelektualci in predstavniki različnih avtoritet. Ljubljanski pridigar J. Basar kar dve pridigi posveti „nemoralnosti kletvanja in zapriseganja“, v obeh pa se dotakne tudi funkcije govoric v družbi: „*Veliku pak je tistih, kateri so, koker kam, kir kome jenu majhinu shlishijo, als vidjo od, al' nad svojim blishnjim, kar se jim prov ne sdy, sdajzi pred drugimi s'povnimi ustii trobijo, inu resglasjo [...] toku tudi en neumni zhlovek, kadar od svojga blishniga kej nerodniga shlishi, nemore movzhati. Ravno tulkain more to, kar shlishi, u'sebi terpeti, koker shena godnu dete, kadar yma rodyti [...] En hudbni jesik mozhy od usega, kar lepiga, inu dobrega sna od te hishe al' od lete perosne: samu kar ostudniga najde hitru tezhe okuli, kashe, inu u'sobeh nossi*“ (Basar, 1734, 345–346). Uvod v prvo pridigo pa zaključuje z opozarjanjem na družbene in moralne učinke, ki jih je imelo obrekovanje na položaj posameznika: „*Kulku hudiha, kulku krivega inu kulku pregreshniga stury en taki svisdani, strupeni jesik, ne le zhes zhloveka, ampak tudi zhes boshjo zhast*“ (Basar, 1734, 346).

Iz njegove pridige je jasno razvidno, da so bili učniki govoric, zlasti tistih o „najbolj skrivnih“ grehih posameznika, za tega zelo pogubni. Pridigo zaključi z naslednjim moralnim naukom: „*Nikar ne slejzi, koker en Rasbojnik, tvojga blishniga [...] zhe kej shlishish, al' vidish nadnym kriviga, nespodobniga, greshniga: nikomer ne povej, temuzh sakriven*“

de ga per zhasi ohranish” (Basar, 1734, 353). Basarjeve pridige, ki so bile sicer namenjene mestnemu okolju, vendarle opozarjajo na velik pomen govoric in žaljivk na položaj posameznika v določeni skupnosti. Njegovo neprestano opozarjanje na negativne posledice za posameznikov položaj v skupnosti opozarja na njihov izreden negativni vpliv.

V nekaterih primerih tožb zaradi razžalitve časti psovke ali govorice niso imele tako negativnega učinka na posameznika. Dobro situirani posamezniki so tožbo vlagali tudi v primeru, ko jih je nekdo užalil. V tem primeru ni nujno, da je bil obtoženi v skupnosti nižje na hierarhični lestvici kot tožeči.

Primer Komarjevega pakta s hudičem opozarja na te različne funkcije časti. Čast je bila za moškega naprej ekonomska in socialna kvaliteta, ki je določala njegov ekonomski položaj v skupnosti.⁵ Prav zato je Lyndal Roper podala hipotezo, da je bila čast moškega neposredno vezana na njegovo centralno vlogo v gospodarskih poslih, zato je bila tudi povezava s pripisano identiteto tatu tako sporna. Moška čast je bila zato pogosteje ponižana v primeru, ko ga je nekdo primerjal s kriminalcem (Roper, 1994, 66), ki so bili že zaradi svoje kazni nečastni. Podobno so se obnašali tudi v podeželskih okoljih, kjer takšnih nečastnih poklicev ni bilo. Tudi tu je čast dobro stoječih posameznikov zelo zmotila žaljivka, ki jih je trgala iz skupnosti častnih in uvrščala med družbene izobčence. Matej Veber Šavc je na sodišču oporekal, da bi po celotni soseski babil Jurija Berceta, da je tat in norec (Schleme). Vlagatelj tožbe je zahteval, da Veber take žaljivke javno prekliče. Veber je seveda žaljenju oporekal, priznal pa je, da je okoli govoril, da si je Matej Veber v tem deželskem sodišču nbral veliko premoženje in da bi moral biti za to hvaležen. In da bi zmanjšal svojo odgovornost, je še dodal, da ne ve o njem nič slabega, da lahko o njem govorí same dobre in ljube stvari (*nichts übles sondern alles Lieb und Gutes zu sagen weis*) (AS-721, K 40, 1, 118v). Tožbe zaradi razžalitve časti dokazujejo, da je veljalo, da moškega nisi smel žaliti z žaljivkami, ki bi ogrozile njegov položaj v skupnosti. Šlo je za položaj, s pomočjo katerega je lahko v skupnosti sklepal določene pravne in gospodarske posle in položaj, s katerim je imel posameznik dostop do odločanja o skupnih zadevah skupnosti. V kmečkem gospodarstvu so med tovrstne posle sodili zlasti nakup in prodaja zemlje, sklepanje ženitnih pogodb, prodaja in nakup hrane in drugih za življenje potrebnih stvari ter živine. Če je bila namreč žaljivka neopredeljena, ni mogla sprožiti takšnega učinka, kot ga je, če bi bila povezana z določenim nemoralnim ali zločinskim dejanjem.

Ženska čast je bila primarno vezana na njeno telo in posledično vezane na njeno spolnost. Največja ekonomska vrednost ženske je bil njen sloves, ki je bil ključni predmet pogajanj pri sklenitvi poročne pogodbe. Z družbeno vlogo ženske so bile povezane tudi najbolj pogoste ženske žaljivke (Roper, 1994, 65; Burghartz, 1995, 214–215; Cavallo, 1990, 73–109) – vlačuga in prešušnica. Frank v analizi sodnih protokolov zemljiskoga gospodstva Lippe ugotavlja, da so žaljivke, povezane s spolnostjo (poleg besede vlačuga in zakonolomcev), predstavljale 10 procentov vseh žaljivk. Na splošno je veljalo, da je žen-

⁵ V mestih je bila določena zlasti skozi tekmovanje različnih skupnosti oziroma kolektivov, ki so temeljili zlasti na cehovski ureditvi. Cehi so sicer svoje člane vezali na določena, vsakemu cehu lastna pravila. Svojo trditev podkripi z zgodnjenvovoeškim obstojem cele množice nečastnih poklicev, ki so bili izločeni iz skupnosti meščanov. Tem so bile onemogočene tudi vse meščanske pravice (Roper, 1994, 65).

ska, ki je v kolektivnem spominu veljala za vlačugo, težko dobila določeno službo, padla ali izničena pa je tudi njena vrednost na poročnem trgu. Po drugi strani pa marsikateri primer sojenja detomorilkam dokazuje, da so vsaj nekatera dekleta imela pri določenih delodajalcih veliko bolj pomembno vrednost, če so slovela kot dobre in pridne delavke. V nekaterih primerih so delodajalci noseči dekli spregledali spolno nemoralnost. Sicer redki primeri spolnega nasilja, ki so ga prijavile ženske, pa so pogosto vezani ravno na izničenje ženske časti. Poleg omenjenih žaljivk so bile pogoste žaljivke žensk tudi čarovnica ali svinja.

Zaradi metodoloških ovir je nesmotrno računati pojavnost določenih žaljivk pred sodiščem, a kljub temu naj za orientacijo služi analiza pojavnosti določenih žaljivk v gospodstvu. Moške so ponavadi ozmerjali kot tatove (cerkvene, samostanske, tatove jajc in krav...), vohune in lumpe (prim. tudi: Fuchs, 1999, 23–75) (Frank, 1995, 325), tovrstne žaljivke pa so predstavljale kar 29,8 % vseh žaljivk, zaradi katerih so bile pred sodiščem v omenjenem gospodstvu vložene tožbe zaradi razžalitve časti.⁶

Da je takšna žaljivka resnično prizadela čast posameznika, opozarja še en primer iz obravnavanega obdobja. Gre za primer tožbe proti zakoncem Hribar iz leta 1704. Razžalitev posameznikove časti se je sicer zgodila v čisto drugih okolišinah. Povod za izbruh konflikta je bila namreč sporna pot med različnimi lastniki zemljišč. Slutiti je, da so bile v neposrednem soočenju vseh vpletenih v takem dolgo časa trajajočem sporu izrečene različne žaljivke. Omenjeni primer dokazuje, da so bile nekatere bolj obremenjujoče za posameznikovo čast kot druge. Nekdo, ki je bil kot v tem primeru označen za tatu, veljal za prvega osumljenca, ko je bil v skupnosti kdo okraden. V sklop za sloves nevarnih žaljivk je sodila tudi žaljivka, ki jo je izrekla Marina hčerka Anžeta Kusa Martinu Vrihu, ki je bil v službi njenih staršev verjetno kot posel. Zabrusila mu je, da je človek, ki si zasluži vislice (rdo. *Galgen werthen Menschen*) (AS-721, K 26, 25. 8. 1677). Tožba je toliko bolj izpovedna, ker je šlo za sprožitev formalnega postopka proti osebi, ki je imela boljši družbeni položaj kot on in je bila celo del gospodinjstva, v katerem je služil. Čeprav so bili posli v gospodinjstvu podrejeni avtoriteti hišnega gospodarja in gospodinje, je očitno menil, da lahko samo na formalni način prek sošča reši svojo čast. Tožba se je končala tako, da je "hišna hči" Marina Kus na javnem kraju in v "prisotnosti različnih ljudi" javno preklicala svojo žaljivko. Tako se je tožnik opral suma, da je kdaj sodeloval pri kakšnem zločinu, kar bi zagotovo lahko ogrozilo njegovo iskanje služb. Njeno žaljivko so v protokolu označili kot "nepošteno" (*unbilligkheit*). Na izreden negativni učinek govorce na posameznika opozarja tudi baročni pridigar Basar z besedami: "*nikar ga naobropej ob njega poshtenje*" (Basar, 1734, 353).

Slab sloves, ki je bil tudi del družbene stigmatizacije posameznika, je že sam po sebi utemeljeval žaljivo obnašanje skupnosti. Tak primer je primer žalitve, v kateri je žalivec menil, da je že sorodstvo z zločincem dovolj, da nekoga žali. Obtoženi v tem procesu

6 Poleg te skupine navaja še skupino žaljivk, povezanih s čarovništvom (11 %), žaljenje z imeni živali (6 %), primerjanje z norški/pavlihami "Schelme" (26,7 %), povezovanje posameznika s tujcem (turek, cigan, jud) (2,7 %), žaljivka tat (29,4 %), ostali prekrški in zločini (morilec, "pitje krvi", pjanec, berač (11,8 %) (Frank, 1995, 325).

zaradi razžalitve časti se sploh ni trudil, da bi zanikal svojo žaljivko. Še več, celo razložil je svojo logiko žaljenja. "Pajsemu" sinu, torej sinu vlačuge, je lahko skupnost odrekala večino pravic. V tem primeru je bilo dovolj že to, da je imel žaljivec neposredno izkušnjo s spolnim deliktom člena rodbine. Skupnost je očitno povezovala različne vrste spolnih deliktov med seboj in tako se je zdelo stranki v nekem drugem konfliktu povsem legitimno, da če je omadeževana čast rodbine, potem lahko njenega člena oblati s posebnimi žaljivkami. Sin Mateja Pretnerja je tožil Jurija Hribarja in njegovo ženo. Spor je sicer zanetila pot, ki je oziroma ne bi smela voditi čez Hribarjevo posest in po kateri naj bi Matej Pretnar vozil z vozom in tako verjetno povzročal škodo. Njegovega hlapca, ki je bil hkrati sorodnik tožnika, so namreč že pred desetimi leti obtožili sodomije, in zato je menil, da sme mladega fanta užaliti s takšnimi žaljivkami. Te pa bi lahko zelo prizadele sloves obrekovanega. Tožnik je zastopal drugačno stališče, namreč da ni tisti, ki mora odgovarjati in poplačati za njegove grehe in da ni čisto nič kriv, če je njegov sorodnik slab. Dodal je, da ne odgovarja za njegova dejanja, kot ne oče za dejanja svojega sina. Sklep te sodbe iz leta 1705 je bil seveda v prid tožnika: "*weillen der beklagte sich nicht gezimmet, den klager mit der gleichen höchst verleidenrischen reden zu iniurieren, als ist sye beklagte soliche vor gericht neben einer gebührenden abbit zu recuntieren schuldig mit vorbehalt der straff in welche sye deshalb billich gefahlen.*" (AS-721, K 29, 10. 7. 1705, 979–981).

Sloves posameznika je lahko bistveno vplival tudi na odločitev sodišča v prid eni ali drugi stranki. Če je užival posameznik v svoji skupnosti določen ugled, potem so bili tudi uradni postopki drugačni. Ko je recimo leta 1749 nezakonski otrok Matija Kokolc vložil tožbo proti svojemu bratu in dediču po njegovem očetu Juriju Kokolcu, je obtoženi sin (AS-721, K 39, 10. 9. 1749, 117) najprej oporekal tožbi, če da je oče svojo ljubico že izplačal prek sodišča in da ima torej vse potrebne dokaze. A je takoj dodal tudi, da je tožnik "nemoralni fantina" (*liederlich Bursch*), ki zahaja v gostilne in da ni upravičen do sodnega varstva.

Posvetimo se še samim žaljivkam. Kljub praviloma skopim virom glede tega vprašanja, je pisar včasih vestno beležil žaljivke, in to kdaj celo brez uporabe salvatične klavzule – salva venia (prim. Sabean, 1994, 216–233), ki je drugače skoraj pravilo v vseh kazenskih protokolih in upravnih aktih. Omenjena okoliščina je lahko povezana z dejstvom, da so bile tovrstne formule namenjene zlasti nadrejenim avtoritetam, ki so še brale sodne protokole (Čeč, 2006, 339–362). Na splošno pa lahko trdimo, da spekter žaljivk, zaradi katerih so bile sprožene tožbe zaradi razžalitve časti, ni bil širok. Formalizirane oblike reševanja sporov preko nestrankarskega sodišča so pogosteje uporabljali tisti, pri katerih je obstajala resna možnost, da žaljivke prestopijo mejo obrekovanja. V sodni sobi je bilo tako najpogosteje slišati, da je bil nekdo užaljen z besedo "tat". Omenjena žaljivka pa je bila izredno nevarna, saj je predstavljal del socialnega nadzora skupnosti in včasih tudi kriminalizacije posameznika. Čeprav so bili v preučevanem obdobju samo moški obrekovani z žaljivko tat, ta predstavlja kar 83 % vseh tožb zaradi razžalitve časti. Ko je Anže Vojvoda Juriju Povšinu ogradi bil breg in tako posegel čez mejni kamen med svojim poljem in poljem njega soseda, ga je žena prizadetega užalila z žaljivko tat. Spor je bil precej hud, saj je obtoženi v oba zakonca metal kamenje, svojo jezo pa je opravičeval ravno z žaljivkami, ki sta mu jih izrekla oba zakonca (AS-721, K 29, 24. 9. 1704, 901).

Obrekovanje ni nujno tako prizadelo posameznikove časti, da bi bile zaradi obrekovanja prizadete njegove ekonomske in druge povezave v skupnosti. Na sodišče vložene tožbe so dokazovale tudi izjemen ugled posameznika. Andrej Rozman je bil očitno v vaški hierarhiji precej nižje kot njegov tožnik Jakob Finžgar. Zato je tožnik že takoj na začetku sodniku ponovno predstavil svojo tožbo in posebej poudaril, da je Rozmanovo obrekovanje zelo prizadelo in ogrozilo njegovo čast, da je bil torej zaradi svojega častnega imena z obrekovanjem zelo prizadet. Andrej Rozman se zato sploh ni upal oporekat obtožbi, ampak je svojo podrejenost kazal tudi na sodišču: v sodni kamri je tožečega prosil za odpuščanje (*Abbit*). Hkrati pa je zatrjeval, da ve o tožečem samo dobre stvari in da ga bo vedno imel za častnega človeka (AS-721, K 40, 13. 12. 1749, 132).

Za določen del dobro situiranih posameznikov v vaški skupnosti je bilo posebno žaljivo tudi primerjanje s poklici, ki so v družbi veljali za nečastne. Jakob Valant je tožil Martina Kristana, ker ga je ta užalil z besedami, da je odrl crknjeno žival (AS-721, K 29, 14. 12. 1702, 666).⁷ V prvi polovici 18. stoletja, ko v družbo še ne vstopa razsvetljenska logika o družbeni enakosti vseh poklicev, podkrepljena s strani monarhov prek posebnih patentov, so predstavljale tovrstne žaljivke v družbo integriranemu in verjetno sorazmerno situiranemu človeku, kot nakazuje omenjeni primer, precej hudo žalitev. Ta kvaliteta je bila pomembna v ekonomskih odnosih. Zaradi svojega poklica in okoliščin dela, ki ga je opravljal, je bil določen posameznik odmaknjen na rob gospodarskega življenja skupnosti. Enak učinek pa so sprožile govorice, ki so posameznika primerjale z identiteto človeka, ki se je nahajal na družbenem in ekonomskem robu. Podložnik blejskega gospodstva Anže Zupan je leta 1755 zaradi žalitve svojega sina z besedno zvezo “*zbiratelj špeha*” vložil tožbo na patrimonialnem sodišču in tvegal, da mu bodo naprtili stroške procesa, če žalitve ne bo dokazal. Kljub temu, da je zgolj namigoval na v družbi prezirane prakse revežev, je takšno namigovanje kot žaljivko sprejelo sodišče, ki je sprožilo uradni postopek. Anton Čop naj bi ga užalil zgolj s tem, da je njegovemu sinu nadel tak vzdevek. Tožbe se je slednji precej ustrašil in je zato na sodišču nastopil s premišljenim vedenjem in taktično izbiro odgovorov. V svoj bran je dodal celo, da ni pravično, da kdo širi takšne govorice in da so mu neutemeljeno pripisali “netenje” tovrstnih govoric. Da bi se izmaknil tožbi, je seveda zatrdil, da smatra tožnikovo družino za častitljivo in pošteno (AS-721, K 41, 9. 11. 1755, 733–734). Zaradi pomanjkanja podatkov iz vira ne moremo sklepati, ali gre za isto osebo, ki je zaradi obrekovanja tožila že leta 1749. Je pa sodnik dodal, da ga oprosti vsakega pravnega dejanja, saj je na sodišču pokazal vso čast, ki gre častnemu in dobremu sosedu in ga pobaral, naj se v prihodnje izogiba takim žaljivkam (*Spiz Namben*). Podobno dejanje, ki ga lahko označimo kot obrekovanje, se je zgodilo tudi v primeru spora med Tomažem Polcem, ki ga je Mina Bergant označila kot tatu, “*ki je ukraadel več, kot je bil vreden*” (AS-721, K 39, 6. 4. 1750, 161v).

Tipičnost izbire žaljivk glede na spol kaže spor med Adamom Kunčičem in Katarino Zupan. Ženska je moškega užalila z žaljivko “stari propadli tat”, on pa ji je zabrusil, da je “vlačuga” (AS-721, K 29, 24. 9. 1704, 895–896). Žaljivke žensk so najprej ciljale na nji-

7 Tovrstne prakse so bile sicer naprej pridržane predstavnikom nečastnih, ponavadi umazanih poklicev, ki so bili v večjih okoljih diferencirani na številne poklice od konjedercev do grobarjev (prim: van Dülmen, 1990 in 1999; Nowosadtko, 1993, 362–381).

hovo dvomljivo spolno čast in telesno integriteto, zato je bila tudi najpogosteje izrečena žaljivka vlačuga. Žaljivka, ki je ravno tako posegala na področje spolnosti, a v tem primeru moške spolnosti in ki je tudi namigovala na pakt s hudičem, je bila žaljivka sodomit. Druga huda žaljivka, ki je bila nekoliko pogosteje izrečena ženskam, je bila čarownica, zlasti zaradi vsesplošne prepričanosti v nadnaravne moči in nadnaravne prakse določenih ljudi. V to skupino sodi tudi v uvodu predstavljeni primer. Sum pakta s hudičem, ki je bil zelo prisoten v podeželskih skupnostih, v tem deželskem sodišču pa je bil zlasti pogost v času nekaterih upraviteljev gospodstva. V primeru takšnih obrekovanj je sodnik nastopal tudi v svoji funkciji, ki mu je bila dana s strani oblasti - države, da mora skrbeti za javni red in varnost. Če je bil upravitelj dovolj podkovan v pravu, potem je dvomljive sume storitve zločinov obravnaval kot tožbe zaradi razžalitve časi. Tako je recimo opral posameznike vsakršnega suma zločina. Zlasti je na tak način opravil s sumom dveh relativno pogostih zločinov, ki sta bila v novoveški skupnosti dojeta kot zločina sodelovanja s hudičem: pri sodomiji in pri čarovništvu.

Nesprejemljivo je bilo tudi kršenje drugih družbenih pravil, kot je bila pravica do varnosti na lastnem posestvu in v svoji hiši,⁸ v kateri je suverena avtoriteta hišnega gospodarja. Takšno tožbo je leta 1749 vložil Matevž Petrič proti Anžetu Zupanu in Martinu Simiču. Za oba je trdil, da ga nista samo obrekovala „*spotlich ausgemacht*”, ampak da sta tudi metala kamenje proti hiši. S svojimi dejanji sta motila „hišo”, torej ostale prebivalce v njej. Iz nadaljevanja sodnega procesa pa ugotovimo, da obtoženi ni užalil njega, ampak njegovo ženo. Tej je dejal, da naj bolj pridno žanje desetino in da naj mu ne povzroča škode (najverjetneje s svojo lenostjo), kar je bil šele začetek sodnega prepira. Tožnik je nadaljeval, da lahko pripelje še dvajset prič, ki bodo potrdile, da je užalil njega in njegovo ženo in da jima je tudi grozil, da ju bo pretepel do smrti (AS-721, K 40, 20. 8. 1749, 114). Z vodenjem tovrstnih sodnih procesov je upravitelj z golj opravljal svojo primarno funkcijo razsodnika v okviru izvrševanja patrimonialnega sodstva. Ker je v tem primeru obtoženi priznal, da je žalil tožnika, je imel sodnik vse potrebne pogoje za izrek sklepa. V tem primeru pa je ravnal zelo pragmatično. Preden bi se pred sodiščem zvrstila cela množica prič, je tožbo sklenil z naslednjim sklepom: „*Zu abkürzung aller weitleufigkeit scheint die Beklagte den Klager wegen der wider Ihme und sein Weib etwa ausgegesenen Schmahreden [...] allen Schmahred und Uneingkeit bey Straf in Golt gänzlichen zu endthalten schuldig.*” (AS-721, K 40, 6. 9. 1749, 114v–20). Omenjena zahteva po izogibanju žaljenja je veljala tako za tožnika kot za njegovo ženo, zagrožena kazan pa je bila visoka, saj je redko kateri prebivalec na podeželju posedoval zlat denar (AS-721, K 40, 10. 9. 1750, 20).

Z uporabo žaljivk, ki so namigovale na to, da je užaljeni storil zločin (npr. *Galgen werthen Menschen*) (AS-721, K 26, 25. 8. 1677), gre s strani obtoženega za odrekanje mesta v lokalni skupnosti. V primeru takšnih žaljivk spol ni odigral odločilne vloge. Z

⁸ Koncept O. Brunnerja „hiše“ kot skupnosti, v kateri je imel glavno vlogo hišni gospodar, je sicer v zadnjih letih doživel številne kritike, saj ne gre za prostor, kjer bi bilo zasebno popolnoma ločeno od javnega, v katerega ne bi posegala oblast ali okolje (Eibach, 2004, 185–188). Navkljub vsem kritikam je dokazano, da je termin celotna hiša predstavljal pomembno pravno in politično kategorijo.

uporabo tovrstne žaljivke je obrekovalec obrekovanemu dal vedeti, da je njegovo mesto med iz družbe izločenimi nečastnimi posamezniki.⁹

PROSTORI IN ČASI GOVORIC

Primer domnevnega Komarjevega pakta s hudičem opozarja, da so se govorice hitreje in bolj pogosto širile v času, ko so se člani vaške skupnosti zbirali ob prostočasnih aktivnostih. Celoten pogovor se je odvijal na dan, ko je bilo dela manj ali je bilo to prepuščeno hlapcem in deklam, na tistih kmetijah, kjer je bilo to mogoče, in da je bil to tudi čas, ko so se posamezniki bolj načrtno družili med seboj. Iz načina predstavitev dogodka v sodnem protokolu lahko trdim, da lahko s terminom govorica označimo govorjenje o dogodku.

Pri učinkih obrekovanja na posameznika in pri hitrosti razširjanja govorice je pomembno vlogo igral tudi prostor, kjer se je obrekovanje zgodilo, in kdo je bil v tistem času prisoten na določenem prostoru. Naj navedemo zgolj en primer. Adam Kunčič je obtožil Katarino Zupanc da je blatila njegovo čast najprej v privatnem okolju njegove hiše in nato še na cesti “kar tri dni zapored”. V svoji tožbi je posebej poudaril, da so žaljivke slišali različni “častni ljudje” (AS-721, K 29, 24. 9. 1704, 895–896). Učinek blatenja oziroma obrekovanja ni bil enak, če so bili v dogodek vpleteni naključni ljudje, ampak je bilo posebej pomembno, če so bili v dogodek vključeni vplivni ljudje. Tudi v primeru Komarjevega pakta s hudičem iz izjav petih moških izvemo, da se je nenavaden dogodek, ki je bil povod za vložitev tožbe, zgodil na cvetno nedeljo v cerkvi (ni sicer jasno, ali je bila cerkev v vasi ali v kateri od sosednjih vasi), v kateri je bilo zbranih še več članov vaške skupnosti kot ponavadi, saj je bil praznik. Vsaj kdo iz vseh gospodinjstev, ki so sestavljale določeno skupnost, je prisostvoval ceremonialu in je opazil nenavaden dogodek, ki je bil povezan s to mašo. Prav zato se je “novica” o nenavadnem dogodku hitro razširila po vaški skupnosti. Najprej sicer v “javnosti” vaških hiš, kar je v protokolih posebej omenjeno in je verjetno vedno tako izpostavljeno tudi zaradi jurisdikcije patrimonialnega sodstva.¹⁰

Sklepamo lahko, da zbiranje moških v hiši prvoobtoženega ni bilo naključje. Še več, zdi se, da je v tem primeru šlo za kmečko hišo, ki je hkrati v času, ko se ni odvijalo kmečko delo, postala gostilna (Krug Richter, 2003a, 99–118). Večina prič je pričala, da so bile o dogodku poučene še isti dan dan. Pri širjenju novice o začarani butari so sodelovali moški in ženske. A kljub temu so bili na sodišču zaslišani samo moški. Tudi obtožena obrekovanja sta bila moška. Pozneje je govorica o začarani butari prešla fazo prve novice. Postala je novica, ki jo je moral slišati vsak, ki se je prišteval med vaško skupnost, na kar opozarjata dve priči. Osebi z istim imenom in priimkom sta si govorico izmenjali naključno, ko je ena drugo zagledala pred svojo hišo. Drugemu je novico sporočil njegov hlapec.

9 Dodatni, pogosto simbolični element tovrstne izločenosti, je bil izgon posameznika iz skupnosti, s katerim so mu odrekli vse pravice in pravno zaščito.

10 Prostor hiše je bil namreč že po rimskem pravu okolje potestas familias, ki so ga označili tudi kot nedotakljivost hišne skupnosti t. i. *Ganzes Haus*, in zato prostor, v katerega je lahko zemljški gospod s svojo jurisdikcijo vstopal le v določenih okoliščinah. Sistem celotnega gospodinjstva naj bi namreč zagotavljal zelo obsežne naloge, ki so zahtevalo malodane gospodarsko in institucionalno oskrbo.

A že v tej manjši skupnosti, ki je skupaj preživljala prosto nedeljsko popoldne, so bili posamezniki, ki so bili bolj družbeno angažirani od večine. V tem primeru je bil to Matevž Žumer. Domnevamo, da je moral imeti v vaški skupnosti neko javno funkcijo, saj je na vsak način hotel izvedeti, kdo je obtožen pakta s hudičem. Imena skupnosti potencialno “nevarnega človeka” med temi, ki so se o dogodku pogovarjali, ni izvedel. Njegovo radovednost je potešila šele čez nekaj dni žena ene od na sodišče poklicanih prič.

Čeprav so nekateri avtorji iskali moške in ženske prostore govoric, bi lahko rekli, da to ni veljalo za novice, ki so se širile v prostem času. Pomembni prostori prostočasnega razširjanja novic so bili še prostor okoli cerkve, trga, vaške gostilne in tistih kmečkih del, kjer je posamezno kmečko gospodarstvo potrebovalo dodatno delovno silo, na primer ob žetvi, mlačvi, sekanju drv. Priložnost za seznanjenje in širjenje govoric je predstavljal tudi sprejem popotnika, potupočega trgovca ali obrtnika ter potupočega berača, ki ga je sprejela določena družina. Hkrati pa je bilo sklicevanje na tujce tudi del strategije, kako izničiti svojo odgovornost pri razširjanju govoric.

Čeprav govorce niso nujno predstavljalé privilegiranega vedenja, pa so imeli tako moški kot ženske privilegirane prostore za širjenje določenih govoric – npr. govoric o prikritih nosečnostih. Nosečnost je zadeva ženskega telesa in privilegij ženske, do katerega moški ni imel dostopa. Zato so se takšne govorce najprej razvile v prostorih ženskega dela in prostočasnih aktivnosti – ob pranju perila, ob kuhanju in ob nošnji vode iz vaškega zbiralnika. Moški pogovori pa so se kdaj odvili tudi ob odhodu na sejem in na poti v gozd. Novice o spolni integriteti posameznice so se širile tudi v posebnih skupinah, kot so bile skupine mladih moških, o čemer priča tožba samske Neže Menzinger. V tem primeru je šlo za širjenje informacij o njenem ljubimcu in le-ta je storila vse, da si ne bi zmanjšala poročnih možnosti, saj so skupini očitno pripadali tudi njeni snubci.

V Komarjevem primeru nihče od vpleteneh v govoricu, vsaj tako so trdili na sodišču, ni nikoli z imenom omenil obrekovanega. Vsi vpleteni v pogovor o nenavadno nemirni butari so zagotavljeni, da se je govorilo zgolj o dogodku in ne o posamezniku, katerega čast je bila zaradi dogodka ogrožena. V okoliščinah teh obtožb čarovništva so priče s svojimi pričevanji oziroma izjavami načrtno zmanjševale odgovornost toženih, saj so trdile, da moški, udeleženi v govoricah, niso prešli meje opravljanja in da so Komarja posredno označili kot “dobrega” moškega. Celo prvoobtoženi je branil čast obrekovanega človeka, češ da je pri njem že pil mleko (AS-721, K 29, 1704, 825–829). Za moderno percepcijo nekoliko nenavadna formulacija je opozarjala na njegovo vključenost v skupnost in na solidarnost, ki jo je gradil z njo, kot za podobne primere na Švabskem ugotavlja Barbara Krug Richter (Krug Richter, 2003, 212–228). V nasprotju s pričami v primeru Petra Komarja pa je Neža Mencinger točno razložila, kdaj so jo užalili in obrekovali. Prvič se je to zgodilo, ko je Mencinger prišel mimo njene hiše in ji zabrusil, da ni bilo pravično, da je moral njegov sin javno preklicati svoje besede (AS-721, K 29, 23. 2. 1706, 1043). Drugič pa je govorce slušala na praznik svetih treh kraljev, ko se je vračala iz mlina. O njej so se pogovarjali drugi sovaščani, ki so bili na praznični dan tudi nekje na poti oziroma v družbi. Ker je bila pogosto zdoma, jo je poklicani na zagovor – Mencinger menda užalil z besedo, da je čarownica. Drugi del spora pa se je odvijal okoli njenega nemoralnega spolnega življenja: obtoževali so jo, da je za nekim košem imela “nekaj z Italijanom”.

Predstavljene okoliščine primera opozarjajo tudi, da je bila moč obrekovanja enaka ne glede na spol obrekovalca in da je obrekovanje v tem primeru doseglo mrežo ljudi, v kateri je tožeči uveljavil in ohranjal svoj družbeni položaj. Zato so se informacije širile tako med moškimi in ženskami. Iz izjav prič v procesu, ki ga je sprožil Peter Komar, je razvidno tudi, da so se govorce hitro razširile med celotno skupnost, tako med moške kot med ženske.

Po zasišanju nadpovprečnega števila prič je sodnik v Komarjevem primeru odločil, da obtožena nista tista, ki sta začela širiti novice in da mora Komar vložiti tožbo proti drugim ljudem, za katere se zdi, da so sprožili novice. Tožeči tako ni dosegel prepovedi širjenja takšnih novic o njem, kar se je ponavadi zgodilo pri neupravičenem obrekovanju, niti ni dosegel, da bi bili obtoženi prisiljeni "na javnem kraju" preklicati svoje izjave. Kraj in čas, kjer se je preklicalo obtožbe, je bil bolj pomemben kot sam prostor govoric. Ko je bil Jurij Žider obtožen kraje ovce, se je preklic obtožbe in javno spravo (*öffentliche abbith*) po neuspeli preiskavi, "vizitaciji" njegove hiše, v kateri niso našli ukradene ovce, zgodil na praznik Janeza Krstnika pred cerkvijo in ob prisotnosti župana Savice in štirih častnih mož (AS-721, K 25, 27. 7. 1679).

DRUGE FUNKCIJE GOVORIC

Tudi znotraj posamezne skupnosti in daleč stran od formalnega prava so imele govorce zelo pomembno funkcijo socialne kontrole. Vzpostavljale so namreč kolektivno pozornost, torej pozornost skupnosti z namenom, da bi se našli dokazi zločina, preprečilo ogrožanje javne varnosti v skupnosti in kar najhitreje povrnilo škodo oškodovancu. Zaradi slabega sistema zagotavljanja javne varnosti s strani oblasti je bila vaška skupnost sama s svojimi mehanizmi, zlasti s pomočjo govoric, tista, ki je poskrbela za lastno varnost. Poleg varnosti premoženja posameznika so osrednje točke socialne kontrole skupnosti predstavljali ravno spolni prekrški, ki so bili zagotovo del vaških kolektivnih strategij nadzora nad rodnostjo. V skupnostih, kjer je nadnaravno zavzemalo posebno mesto, je bil pomemben tudi nadzor nad ljudmi, za katere so domnevali, da so posedovali posebne nadnaravne moči, saj bi lahko s svojimi praksami v določenem trenutku skupnosti tudi škodovali.

Zelo pragmatično funkcijo so imele govorce o domnevnih tatovih. Posamezniki in lokalna skupnost so govorce kot prenos informacij izkoriščale pri iskanju ukradenega blaga. O kraji pri Andreju Okornu so v vaški skupnosti govorili še veliko časa. Na prosti dan, po nedeljski maši, so se v njegovi hiši zbrali sovaščani. Prva informacija, ki jih je zanimala, je bila, ali je že našel tatu in ali je dobil nazaj ukradeno premoženje. To nedeljo so se med sovaščani na različnih javnih in zasebnih prostorih izmenjale informacije o domnevnih osumljencih. Izmenjevale so se tudi informacije o nenavadnem vedenju nekega fanta, ki se je preživiljal z delom v precej oddaljenem rudniku, kjer naj bi popival in se nažiral. Po vasi so se širile tudi govorce, da verjetno zločina ni storil sam. Od tovrstnih govoric do neposrednega soočenja storilca in oškodovanega tudi v tem primeru ni minilo veliko časa. Celoten konflikt se je najprej poskušal rešiti na neformalni ravni. Po prvem soočenju je sledila povrnitev ukradenih stvari. Povračilo je bilo ritualizirano in povezano s fizičnim obračunom. S tem dejanjem se je konflikt, ki je nastal s krajo, rešil na neformalni ravni.

Problem omenjene tožbe in njene pojavnosti pred sodiščem ni bil v žalitvi, ampak v pretirani uporabi nasilja. Med podobne primere spornih govoric sodi tudi tožba Martina Weinzla proti Pavlu Arhu. Prvi je zahteval “večni molk” (*“perpetuum silentium”*), da je bil kriv za izginotje nekega orodja, čeprav se je drugi izmikal, da je v skupnosti oznanil le, da je to orodje izgubil (AS-721, K 29, 29. 3. 1704, 821).

Kot učinkovite so se govorice in sloves posameznika pokazale zlasti zaradi pomanjkanja drugih oblik formalnega družbenega nadzora npr. nadzora sodnih slug ali policijskih sil. Oškodovani in njihovi pomočniki so namreč pogosto prišli k domnevnu storilcu in naredili hišno preiskavo. Če so pri tem našli ukradeno blago, je bila legitimna tudi uporaba nasilja. Čeprav je bil vaški linč kot ritualizirana oblika nasilja dovoljen in legitimen, je bilo tudi v takšnih primerih, kot je bil recimo primer Okorna prestopanje meje legitimnosti uporabe nasilja kaznivo. Podobno je bilo tudi v sodnem primeru Pavla Jakopiča. Zato se je Pavel Jakopič na sodišču izmikal obtožbam, da tatu ni tolkel po roki s sekiro (AS, AS-721, K 29, 24. 3. 1704, 704). Neformalna pomiritev z ritualiziranimi oblikami nasilja so pogosto zaključili konflikte, a kdaj se je vendarle zgodilo, da so primeri prišli pred sodišče. Matej Radič je tožil Petra Goloba, da ga je “našel v svojem hramu”. Takšna izjava pa je že pomenila dovolj utemeljen sum, ki je sodniku nalagal dolžnost, da proti posamezniku sproži preiskovalni postopek. In v tem primeru je sodnik civilno tožbo uporabil kot dokaz zločina in na podlagi pričanja sodnika izrekel kazen po kazenskem postopku. Pri tožečem Radiču je tožnik, ko ga je zalotil v kozolcu, našel fižol “ponnen” (Bohnen). Omenjeni sodni spor opozarja, da so bili načini, kako se je razrešilo neko odklonsko oziroma deviantno dejanje, odvisni od položaja posameznika v podeželski skupnosti, ki je bila odvisna tudi njegovih sorodstvenih in klientelnih vezi. Ker je Golob zalotil Radiča ponoči v žitnem kozolcu in ga zato upravičeno obtožil, da je tat, je bilo njegovo pričanje za sodnika dovolj. Žrtev, ki je vložila tožbo, se je takoj spremenila v storilca kaznivega dejanja. Sodba je bila kratka: tožeči ni bil obrekovan, ampak je storil prekršek, za katerega si je prislužil kazen (AS, AS-721, K 45, 22. 9. 1768, 27). Nekoliko drugačen sodni proces se je odvил leta 1699, ko je Gašper Štein obtožil Matevža Dežmana, da mu je ukradel 20 srebrnih kranjskih srebrnikov, ki jih je ta nekoč skril v zid. Ko jih je v svojem zidu ponovno iskal, jih ni našel. Obrekovan je bil po njegovem mnenju edini človek, ki ga je lahko osumil, da mu je izmaknil skriti denar. Spor je sodišče rešilo tako, da je od tožečega zahtevalo očiščevalno prisego (AS, AS-721, K 29, 2. 9. 1699, 181), s katero pa se je opral vsakršnega suma storitve zločina. Seveda takšne prisegi ne bi mogel dati, če bi imel slab sloves ali bi bil označen kot nečasten. Vrednost odtujenega premoženja je bila tako velika, da je že sodila v okvir kazenskega sodstva. V nasprotnem primeru bi moral sodnik sprožiti postopek preiskovanja zločina, ki bi glede na okoliščine osumljence sicer opralo vsakršne krivde, a bi bilo tudi neprimerno dražje. Podoben spor med domnevnim storilcem malefičnega dejanja in oškodovanim je sodnik leta 1755 zaključil s prisego, t. i. “juramentum decesivum”. V tem primeru je tožečega oškodovani lastnik Miha Bešter tožil zaradi domnevne kraje. Ker pa je imela kraja oteževalne okoliščine, je po kazenskem materialnem pravu kar že spadala med t. i. “klasificirane” zločine. Zato je moral sodnik dokazati, da se ta domnevni zločin ni zgodil. Od osumljenega je zahteval, da prispeže in tako dokaže, da ni lastniku izmaknil dveh panjev čebel, ko jih je dobil v najem.

Še veliko prej kot v primeru tatvin se je vaški pregon domnevnih zločincev, najprej prek govoric in nato prek linča, sprožil po požarih. Osebe, ki so jih sumili požigov, so vaške skupnosti dojemale kot veliko bolj nevarne za javno varnost, saj so s svojimi dejani ogrozili veliko več ljudi.

Zaradi tihih, a v trenutku iskanja zelo glasnih govoric o domnevni nosečnosti, se je odkrilo marsikatero detomorilko. Neposredna kontrola vaških skupnosti se usmerja tudi na področja nadzorovanja spolne morale – torej na nadzorovanje nedovoljene spolnosti neporočenih članov skupnosti. Na polju nedovoljene spolnosti gre zlasti za novoveško dojemanje zločina kot dejanja, ki prinaša nesrečo celotni skupnosti. Nedovoljena spolnost kot izredno nemoralne grešne prakse so namreč povzročale božjo jezo. Ta pa se je kazala kot nesreča, ki so zadele celotno skupnost. Zato je skupnost zlasti od začetka zgodnjega novega veka, ko se teorija o božji jezi zelo razširi, pregnjala spolne prekrške.

Nadzor nad spolnostjo posameznika pa je skupnost poleg govoric in obrekovanja izvajala še prek drugih mehanizmov nadzora. Zlasti to funkcijo opravljajo skupine mladih moških in žensk (Zemon-Davis, 1975, 97–123; Cavallo, 1990, 73–109).¹¹ Spolno moralno žensk so nadzorovale zlasti ostarele ženske, saj so bile tiste, ki so imele veliko izkušenj in so na podlagi teh bolj kot druge ženske prepoznaле znake nosečnosti. Nadzor nad ženskim telesom je torej v domeni žensk in ženske so bile tiste, ki so prve razširile govorice o domnevni nosečnosti neporočenega dekleta, ženske ali vdove. Če so bile mnoge tožbe zaradi razžalitve časti s strani sodišča razsojene hitro, je bilo ravnanje upravitelja, ko se je pred njim zglasila ženska, ki je prijavila posebno vrsto obrekovanja, ki je mejilo na zločin, precej drugačna. Ko je na praznik Janeza Krstnika sin Matevža Mencingerja, prav tako Matevž, vsaj dvema drugima mladeničema (torej je očitno šlo za mladostniško skupino) povedal, da je Neža Mencinger, skakala čez plot, je ta tožila tako sina kot hčer omenjenega človeka, ki je nosil isti priimek kot ona (AS-721, K 29, 23. 2. 1706, 1043). Njegova hči je bila še bolj neposredna, tožečemu dekletu zabrusila tudi, da bi ji moral nekdo drug narediti “tisto”, kar ji ni neznani tujec. Govorice o spolni nemoralnosti so imele na posameznico zelo negativen učinek. Zaradi jeze, ki so jo vzbudile pri materi, je ta užalila Marino Marolt, da je zakoncema Francu in Anči Hribar izrekla celo vrsto žaljivk. Za te se je na sodišču sicer opravičila, menila pa je, da je bilo obtoževanje njene hčere Mine, da je noseča, enako nepravično kot so bile žaljivke, ki jih je izrekla ona. Tožeča Anča Hribar je hotela sicer izničiti svojo krivdo za obrekovanje in je trdila, da je govorila samo tisto, kar je slišala od drugih (AS-721, K 39, 28. 2. 1750, 149 v).

EPILOG

Trdimo lahko, da so bile govorice del vsakodnevne komunikacije v zgodnjeno-veških skupnosti in ena izmed temeljnih značilnosti t. i. *face to face community*. Zaradi visoke nepismenosti, se je v takšnih skupnostih večina informacij prenašala od ust do ust.

¹¹ Nadzor mladostniških skupin je del *rites de passage*. Zato gre za ritualne oblike vedenja, ki so povezani z drugimi rituali. Vsekakor pa je tudi takšna ritualna oblika izražanja nasilja družbeno utemeljena in je bilo tudi nasilje nad tistimi, ki so prekršili spolno moralno, legitimno.

V razpravi analizirane primere je v pisnem spominu ohranila bodisi želja posameznika po obnovitvi lastnega ugleda bodisi so predstavljeni del korpusa informacij, ki jih je zbiralo sodišče kot institucija, ki je bila zadolžena za zadeve javne varnosti. Govorice so kot posebna oblika komunikacije v družbi zajemale različne funkcije in vplive, ki so jih imele neposredno na posameznika in skupnost. Opazno vlogo so odigrale pri obveščanju skupnosti in posameznika in zato so predstavljalje pomemben element socialne kontrole skupnosti. Po drugi strani pa so bistveno vplivale na vlogo posameznika v ožji skupnosti.

S stališča posameznika je lahko govorica, ki se je nanašala nanj, predstavljalna zgolj enkraten dogodek užalitve, lahko pa je šlo za dalj časa trajajoče obrekovanje, ki je bistveno ogrozilo njegov položaj v družbi. V vseh primerih tožb zaradi razžalitve časti ni šlo za ogrožanje položaja posameznika v družbi. Pogosto je meja med obrekovanjem in dejansko grožnjo, ki jo je predstavljalna govorica, ravno v njeni funkciji kot sredstva socialnega nadzora.

V določenih primerih tožb zaradi razžalitve časti je torej sodni postopek pomenil zgolj potrjevanje in utrjevanje položaja, ki je pripadal posamezniku v skupnosti. Zlasti če je sporne žaljivke izrekeli nekdo, ki je bil nižje na lokalni hierarhični lestvici in manj časten od posameznika, ki je vlagal tožbo. Tovrstne žaljivke so bile ponavadi izrečene v prepiru, ki je predstavljal samo del dalj časa trajajočega spora. Četudi je šlo za podobne žaljivke kot v primeru tožb zaradi razžalitve časti zaradi obrekovanja, posameznikova čast ozioroma sloves ni bil tako neposredno ogrožen kot je bil v primerih obrekovanja. V tem tipu konfliktov in sodnih procesov, ki so sledili, je bila žaljivka izrečena samo enkrat in se ni prenašala v skupnosti kot govorica.

Na podlagi predstavljenih virov lahko trdimo, da so bile glavne značilnosti govoric naslednje:

- Govorice, ki prastejo v obrekovanje, se pogosto neposredno povezujejo s socialno kontrolo skupnosti na področju javne varnosti, varnosti premoženja (tatvin, požigov) in zločinov, ki ogrožajo skupnost. Takšno dojemanje nevarnosti je povezano z religioznim razumevanjem ureditve sveta in družbe, ker lahko zločini kot žalitev boga prinašajo skupnosti nesreče, saj te odražajo božjo jezo).

- Govorice imajo lahko pomembno funkcijo nadzora in varovanja premoženja, njihov glavni namen pa je odkritje kršitelja in restitucija ukradenih ali poškodovanih stvari.

- Žaljivke, ki so izrečene v času konfliktov, manjšega spora in ekscesov, zlasti pretegov, predstavljajo del neformalnega reševanja konfliktov. V slednjem primeru so se tožbe praviloma vlagale tako zaradi škode, ki je nastala v pretepih, in ne zaradi žaljivke same.

V takšnih primerih je bila telesna integriteta in škoda na lastnini bolj pomembna od prizadete časti. Prizadeto čast pa so si posamezniki povrnili na različne načine. Včasih je bil dovolj že pretep ozioroma je to prizadetost na “neformalni” in ritualizirani način reševal pretep. Pritožba na sodišče pa je bila bodisi posledica prekomernih telesnih poškodb, ki jih je povzročila pretirana uporaba nasilja, ali pa je oškodovani menil, da so bila neformalna sredstva reševanja konfliktov uporabljena nepravično in neprimerno.

Ob analizi sodnih procesov zaradi razžalitve časti pa se odpira tudi vprašanje o višini sodnih stroškov in posledično o tem, iz katerih družbenih slojev so prihajale stranke, ki so vlagale tožbe na sodišče. Trdimo lahko, da so del tožb zaradi razžalitve časti vlagali zlasti premožnejši in v skupnosti dobro situirani posamezniki, saj so bile tožbe povezane

z relativno visokimi sodnimi stroški. Že pridigarji so v moralnih pridigah opozarjali, da lahko tisti, ki so preveč jezljivi, zapravijo svoje premoženje na sodišču. To hkrati pomeni, da so ga morali imeti. Sodni protokoli sicer le redkokdaj govorijo o stroških takšnega reševanja konfliktov. V eni od dražjih sodnih obravnav se tožeči strani nista mogli zediniti o tem, kdo bo plačal sodne stroške in zato so postali predmet nove tožbe. Tožbo zaradi razžalitve časti pa so izvedli v dveh delih in se je zaključila z očiščevalno prisego, s katero se je toženi opral vsake krivde. Dražji pa je bil ta pobot zato, ker je to edini primer, iz katerega je razvidno, da se je spor končal s slavnostno pogostitvijo kot delom spravnega ceremoniala. Za proces in sklep so zaračunali 40 krajcarjev, za izdelavo listine (“*brief*”), s katero so potrdili, da je obtoženi podal “*iuramentum purgationis*”,¹² so zaračunali 1 goldinar, 46 centov in dva solda, skupaj 5 goldinarjev. Poleg formalnega dela sodbe na sodišču omenjeni primer kaže, da je obstajala tudi neformalna pomiritev spora. Za pogostitev, ki je neformalno zaključila primer, je moral tožeči odšteti 5 goldinarjev in 20 krajcarjev za izstavitev končnega računa (*Expens Abschied* 40 kr.). Račun se je zaključil s srebrnikom kranjske veljave, ki je bil vreden 2 goldinarja in 40 krajcarjev (AS-721, K 29, 5. 10. 1699, 189).¹³ Vsekakor primer dokazuje premožnost obeh v spor vpletenih strank. Tisti, ki si je privoščil vložitev tožbe, je večkrat moral imeti dovolj premoženja, da je to storil. Če tožbe ni dobil, so bili vsi stroški na njegovih plečih.

Po drugi strani pa se med tožbami zaradi razžalitve časti najdejo tudi tožbe slabše situiranih posameznikov, ki so bile sprožene tudi zaradi interesa upravitelja patrimonialnega sodstva. Gre za primere, ko je zaradi govoric obstajal utemeljen sum, da se je zgodil zločin. In tudi takšni primeri se na sodišču odvijejo kot primeri tožb zaradi razžalitve časti. V takšnem sodnem postopku gre za povrnitev časti posameznika, ki opravlja dve funkciji – poleg povrnitve časti posamezniku pomeni tudi zaključek poizvedovanja o njegovi povezanosti z domnevnim zločinom. Sum je bil včasih tako močan, da je moral posameznik dati eno od priseg, ki so bile tako kot druge oblike sodnih procesov natančno definirane. Ta okoliščina razloži precej veliko pojavnost primerov obrekovanj posameznikov kot tatov, sodomitov, čarovnic in čarovnikov v sodnih protokolih.

Seveda se ob tem pojavlja vprašanje, kako si je obrekovani povrnil čast in rešil konflikt, ki ga je povzročil. Ena od možnosti je bila vložitev tožbe na nižjem patrimonialnem sodišču in na podlagi teh primerov je mogoča analiza funkcij govoric. To možnost, ki jo okarakteriziramo kot formalno, so dopolnjevale druge, ki jih lahko definiramo kot neformalne. Mednje je spadala mediacija, torej reševanje konfliktov s pomočjo posrednikov, torej vplivnih posameznikov iz vaške skupnosti. Konflikti so se reševali tudi na bolj na-

12 Ta vrsta prisega je predstavljal eno izmed petih tipov pravno določenih načinov priseg (prim: Ribnikar, 1976).

13 Za primerjavo omenjenih cen smo vzeli inventar kmata Jakoba Pohra, ki je nastal leto ali dve prej in je zapisan v istem protokolu. Na podlagi inventarja izvemo, da je vat mazelana v tem času stal v tem gospodstvu 10 krajcarjev, mernik žita pa 53 krajcarjev in en sold, 9,5 vatov volne pa 2 goldinarja in 6 krajcarjev (AS-721, K 29, 26. 11. 1699, 204, 205). Še več bi stal postopek po sodnih taksah, ki jih posreduje Ribnikar in sodijo v leto 1746: čeprav je sestavitev sodbe ohranila isto ceno, obema strankama pa niso recimo zaračunali zaslisanja prič, za zaslisanje vsake bi po taksi iz leta 1746 morali plačati 13 krajcarjev (Ribnikar, 1976, 15–16).

silen način – s pretepom. Tako je storil Jurij Novak, ki je obiskal hišo, v kateri sta živila brata ženske, ki je z obrekovanjem prizadela njegovo čast. Čast si je na neformalni način hotel povrniti s pretepom. Podobno funkcijo povračila prizadete časti so vsaj v določenih skupnosti zagotovo predstavljale tudi skupine mladih fantov.

Prav zaradi te funkcije govoric se v analiziranih sodnih protokolih med strankami v postopkih najpogosteje pojavljajo moški. Ti se pogosteje pojavljajo tako med tožečimi in toženimi, zato je bilo tudi največ obrekovanj povezanih s sumom kraje. Okoliščina je lahko povezana z visokimi sodnimi stroški, ki so povzročili, da so se spori med ženskami pogosteje reševali na neformalni ravni, verjetno tudi s pomočjo posrednikov. Večjo zastopanost moških med tožniki in obtoženimi zaradi obrekovanja je najti tudi v drugih preučevanih podeželskih okoljih.

FUNCTIONS OF RUMOURS AND THEIR BEARERS IN RURAL COMMUNITIES

Dragica ČEČ

University of Primorska, Science and Research Centre,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: dragica.cec@zrs.upr.si

SUMMARY

In the 18th century, the common memory and knowledge of rural communities still depended on the oral transmission of messages, and therefore on rumour. Likewise, one's honour and social reputation often depended on gossip or rumour. Gossip is a type of communication where two or more people discuss the social reputation or the so-called repute of a third person. If this information were to spread among other people, we can speak of rumours or slander. This contribution focuses on the characteristics of rumours directly related to an individual and his/her family. Based on the material of two court instances (a lower and a criminal court), the analysis will focus on the content of the rumours, the practice of rumours and the ways in which they were transmitted, as well as on communication networks and spaces of this type of oral communication in rural areas. Even though rumours were also a powerful political and governmental instrument, we will focus only on the points in which the local authorities started taking interest in them and how this turning point came about.

Key words: rumours, social control, reputation, honour; persecution of the crimes

VIRI IN LITERATURA

AS-721 – Arhiv republike Slovenije (AS), Gospostvo Bled (f. 721), Gerichtsprotokollbuch.

StA-AG – Steiermarkisches Landesarchiv (StA), Appelationengericht Graz (AG).

StA-IÖReg – StA, Innerösterreichische Regierung (IÖReg).

Basar, J. (1734): *Conciones juxta libellum Exercitiorum s. p. Ignatij: in singulas anni Dominicas digestae per P. Bartholomaeum Bassar ... Pridige is bukviz imenvanah Exercitia s. ozheta Ignazia: sloshene na usako nedelo zhes lejtu. Labaci, typis, Adami Friderici Reichhardt.*

Backmann, S., Hans-Jörg Künast, H. J., Ullmann, S., Tlusty, A. (1998): Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit. Identitäten und Abgrenzungen. *Colloquia Augustana*. Berlin, Akademie Verlag.

Bourdieu, P. (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. V: Kreckel, R. (ur.): *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen, Schwartz, 183–198.

Burghartz, S. (1995): Geschlecht – Körper – Ehre. Überlegungen zur weiblichen Ehre in der Frühen Neuzeit am Beispiel der Basler Ehegerichtsprotokolle. V: Schreiner, K., Schwerhoff, G. (ur.): *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Köln - Weimar - Wien, Böhlau, 214–234.

Cavallo, S., Cerutti, S. (1990): Female Honor and the Social Control of Reproduction in Piedmont Between 1600 and 1800. V: Muir, E., Ruggiero, G.: *Sex and Gender in Historical Perspective*. Baltimore, Johns Hopkins UP, 73–109.

Čeč, D. (2006): “Zapustil me je bog, ko sem se ga nehala batí”. Mikrozgodovinska analiza izseka družbe starega reda. *Acta Histriae*, 14, 2, 339–362.

Čeč, D. (2009): Roparska vlačuga. Samopredstavitev in interpretacija predstavnikov rečnice med kranjskimi elitami. *Acta Histriae*, 17, 3, 559–586.

Čeč, D., Kalc, A. (2010): Vzpostavitev modernega policijskega sistema v prostoprstaniškem Trstu sredi 18. stoletja, *Acta Histriae*, 18, 2010, 3, 515–538.

Dinges, M. (1995): Die Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung. V: Schreiner, K., Schwerhoff, G. (ur.): *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Köln - Weimar - Wien, 29–62.

Dinges, M. (1989): Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne. *Zeitschrift für historische Forschung*, 16, 409–440.

Eibach, J. (2004): Das Haus: zwischen öffentlicher Zugänglichkeit und geschützter Privatheit (16.-18. Jahrhundert). V: Rau, S., Schwerhoff, G. (ur.): *Zwischen Gotteshaus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Köln, Böhlau, 183–205.

Eriksson, M., Krug Richter, B. (2003): Streitkulturen. Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft (16.–18. Jahrhundert). Köln - Weimar - Wien, Böhlau.

Frank, M. (1995): Ehre und Gewalt im Dorf der Frühen Neuzeit. Das Beispiel Heiden (Grafschaft Lippe) im 17. u. 18. Jahrhundert. V: Schreiner, K., Schwerhoff, G. (ur.): Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Köln - Weimar - Wien, Böhlau, 320–338.

Fuchs, R. P. (1999): Um die Ehre. Westfälische Beleidigungsprozesse vor dem Reichskammergericht (1525–1805). Paderborn, Schöningh.

Goddard, V. (1987): Honour and Shame: the Control of Women's Sexuality and Group Identity in Naples. V: Caplan, P. (ur.): The Cultural Construction of Sexuality. London, 166–192.

Goffman, E. (1969): The Presentation of Self in Everyday Life. Harmondsworth.

Haviland, J. B. (1977): Gossip, Reputation and Knowledge in Zinacantan. Chicago, University of Chicago Press.

Heidegger, M. (1999): Soziale Dramen und Beziehungen im Dorf. Das Gericht Laudegg in der frühen Neuzeit – eine historische Ethnographie. Innsbruck - Wien, Studien Verlag.

Heidegger, M. (2005): Soziale Kommunikationsräume im Spiegel dörflicher Gerichtsquellen Tirols Überlegungen in geschlechtergeschichtlicher Perspektive. V: Burkhardt, J. Werkstetter, C.: Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit. Historische Zeitschrift. Beihefte, Bd. 41. Wien, Oldenbourg, 175–205.

Krug Richter, B. (1997): Konfliktregulierung zwischen dörflicher Sozialkontrolle und patrimonialer Gerichtsbarkeit. Das Rügegericht in der westfälischen Herrschaft Canstein 1718/19. Historische Anthropologie, 5, 212–228.

Krug Richter, B. (2003a): Das Privathaus als Wirtshaus. Zur Öffentlichkeit des Hauses in Regionen mit Reihebraurecht. V: Rau, S., Schwerhoff, G. (ur.): Zwischen Gottheus und Taverne. Öffentliche Räume in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln, Böhlau, 99–118.

Krug Richter, B. (2003b): Von nackten Hummeln und Schandpflastern. Formen und Kontexte von Rauf- und Ehrenhändeln in der westfälischen Gerichtsherrschaft Canstein um 1700. V: Eriksson, M., Krug Richter, B. (ur.): Streitkulturen. Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft (16.–19. Jh.). Potsdamer Studien zur Geschichte der ländlichen Gesellschaft, Bd. 2. Köln - Weimar - Wien, 269–307.

Nowosadtko, J. (1993): Die Ehre, die Unehre und das Staatsinteresse. Konzepte und Funktionen von “Unehrllichkeit” im historischen Wandel am Beispiel des Kurfürstentums Bayern. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 44, 362–381.

Münch, P. (1998): Lebensformen in der Frühen Neuzeit. Berlin.

Pitt-Rivers, J. (1966): Honour and Social Status. V: Peristiany, J. G. (ur.): Honour and Shame: the Values of Mediterranean Society. Chicago, University of Chicago Press.

Ribnikar, P. (1976): Blejske podložniške prisege. Ljubljana, Partizanska knjiga.

Roper, L. (1994): Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe. London - New York, Routledge.

Rublack, U. (2001): The Crimes of Women in Early Modern Germany. Oxford, Clarendon Press.

Rummel, W. (1993): Verletzung von Körper, Ehre und Eigentum. Varianten im Umgang mit Gewalt in Dörfern des 17. Jahrhunderts. V: Blauert, A., Schwerhoff, G.: Mit den Waffen der Justiz: Zur Kriminalitätsgeschichte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Frankfurt am Main, Fischer, 86–114.

Sabean, D. (1996): Soziale Distanzierungen. Ritualisierte Gestik in deutscher bürokratischer Prosa der Frühen Neuzeit. *Historische Anthropologie*, 4, 216–233.

Sabean, D. (1986): Das zweischneidige Schwert. Herrschaft und Widerspruch im Württemberg der frühen Neuzeit. Berlin, Reimer.

Schindler, N., Holenstein, P. (1992): Geschwätzgeschichte(n). V: Van Dülmen, R. (ur.): Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung, IV. Frankfurt/Main, Fischer, 41–108.

Schulte, R. (1989): Das Dorf im Verhör. Brandstifter, Kindsmörderinnen und Wilderer vor den Schranken des bürgerlichen Gerichts Oberbayern 1848–1910. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt.

Schwerhoff, G. (2004): Zwischen Gotteshaus und Taverne: öffentliche Räume in Spätmittelalter und früher Neuzeit. Köln, Böhlau.

van Dülmen, R. (1990): Der infame Mensch. Unehrliche Arbeit und soziale Ausgrenzung in der Frühen Neuzeit. V: van Dülmen, R.: Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn. Studien zur Kulturforschung H. Frankfurt/Main, 106–140.

van Dülmen, R. (1992): Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. 2. Band. Dorf und Stadt 16.–18. Jh. München, Beck Verlag.

van Dülmen, R. (1999): Der ehrlose Mensch. Unehrlichkeit und soziale Ausgrenzung in der Frühen Neuzeit. Köln - Weimar - Wien.

Vilfan, S. (1996): Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana, Slovenska Matica.

Winkelbauer, T. (1992): “Und sollen sich die Parteien gütlich miteinander vertragen.” Zur Behandlung von Streitigkeiten und von “Injurien” vor den Patrimonialgerichten in Ober- und Niederösterreich in der frühen Neuzeit. V: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanist. Abt., 109, 129–158.

Zemon-Davis, N. (1975): Society and Culture in Early Modern France. Stanford, Stanford University Press.

GOVORICE IN ČENČE V DELU ALBINA KJUDRA ZGODOVINSKI
MOZAIK PRIMORSKE. POMEMBEN KAMENČEK V MOZAIKU
 PRIČEVANJ ALI ZGOLJ OBROBEN PODATEK?

Jurij HADALIN

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija
 e-mail: jurij.hadalin@inz.si

IZVLEČEK

Pomembno izhodišče za pričetek domoznanskih raziskav na kraškem območju je delo tomajškega župnika Albina Kjudra Zgodovinski mozaik Primorske, znano tudi pod imenom Kjudrova kronika. V obsežnem tipkopisu so zbrani njegovi spomini in pričevanja različnih informatorjev, ki so obogatena s prepisi podatkov iz cerkvenih in krajevnih krovnikov, raznih pisem in člankov iz časopisja. Pisanje je Kjuder zaključil leta 1960, izšlo pa je šele po njegovi smrti leta 1972 kot vezan ciklostiran tipkopis. V prispevku so analizirani deli tipkopisa, ki so nastali na podlagi govoric v lokalnem okolju.

Ključne besede: govorice, Albin Kjuder, Kras, Tomaj, kronika, zgodovina

*DICERIE E CIANCE NEL LAVORO DI ALBIN KJUDER ZGODOVINSKI
 MOZAIK PRIMORSKE. UNA TESSERA IMPORTANTE NEL MOSAICO DELLE
 TESTIMONIANZE O UN SEMPLICE DATO MARGINALE?*

SINTESI

Un importante punto di partenza per gli inizi delle ricerche di storia locale sul territorio carsico è il lavoro del vescovo Albin Kjuder dal titolo Zgodovinski mozaik Primorske, noto anche come Kjudrova kronika. In tale voluminoso dattiloscritto l'autore raccolse le sue memorie e le testimonianze di numerosi informatori, arricchite dalla ricopiatura di dati provenienti da cronache ecclesiastici e locali, scritti vari e articoli di giornale. Kjuder terminò il suo lavoro nel 1960, ma esso fu pubblicato come dattiloscritto ciclostilato solamente nel 1972, dopo la sua morte. Nel contributo sono analizzate le parti del dattiloscritto, che ebbero origine sulla base di voci circolate nell'ambiente locale.

Parole chiave: dicerie, Albin Kjuder, Carso, Tomaj, cronaca, storia

Albin Kjuder (1893–1967) je leta 1924 postal župnik in dekan v Tomaju, ki je tedaj predstavljal središče cerkvenega življenja na Krasu. Rojen je bil v Dutovljah, kjer je zaključil osnovno šolo, nemško klasično gimnazijo pa je opravil v Trstu. V času šolanja je živel pri svojem stricu, Antonu Kjudru, župniku v Barkovljah. Po maturi je vstopil v goriško semenišče, ki se je med vojno umaknilo v Stično. Bogoslovje je dokončal v Ljubljani. 1916 je bil posvečen v duhovnika, novo mašo pa je pel istega leta v Barkovljah. Tam je bil kaplan pri svojem stricu, od leta 1918 do 1924 pa je bil slovenski kaplan pri Starem sv. Antonu v Trstu. Učil je verouk na osnovnih šolah, opravljal pa je tudi notarsko službo na škofijskem ordinariatu. Tik pred nastopom službe v Tomaju je bil bolnišnični kaplan v glavnem tržaški bolnišnici. 1955 je bil imenovan za apostolskega delegata za jugoslovanski del tržaško-koprsko škofije, ki je bil pod upravo ljubljanskega škofa. Imenovan je bil za prelata in prejel je vse škofovsko pravice. Njegovo škofovsko geslo je bilo: *Pax – vita et salus perpetua*. 1961 je bil imenovan za apostolskega administratorja slovenskega dela tržaško-koprsko škofije in slovenskega dela reške škofije. V nasprotju s splošnim prepričanjem, da bo imenovan za naslovnega škofa, je Sveta stolica 1964 združila solkansko in tržaško administraturo in predala to funkcijo monsignorju Janezu Jenku. Kjuder je za opravljeno delo prejel naziv apostolskega protonotarja ad interim. Umrl je v bolnišnici v Sežani leta 1967 (PSBL, 1982).

Zaradi mogočne župnijske cerkve in samostana šolskih sester vrh vasi se je Tomaja oprijelo tudi ime “Kraški Vatikan”. Del tedanje tomajske dekanije je predstavljal nje-gova rojstna vas Dutovlje nekaj kilometrov vstran, tako da je Kjuder naslednjih 43 let opravljal svoje duhovniško delo v domačem okolju. Leta po nastopu njegove službe so potekala v znamenju vse večje represije italijanskega državnega aparata nad slovenskim jezikom na Primorskem. Kjuder je bil eden izmed vodilnih primorskih duhovnikov, ki so se temu procesu upirali. V zgodovino se je zapisal tudi kot knjižničar, kmalu po nastopu službe v Tomaju je namreč v časopisu *Zbor svečenikov svetega Pavla* objavil članka O urejanju knjižnic in Razprava o cerkvenih arhivih. V Tomaju je uredil veliko knjižnico, ki je obsegala več kot 12.000 knjižnih enot in bogato zbirko periodike in arhivskih virov in se sedaj nahaja v Škofijski gimnaziji Vipava. Iz te knjižnice in arhiva je črpal tudi pri pisanju svojih del, ki pa so večinoma ostala neobjavljena, z izjemo nekaj člankov v časopisu. Poleg že omenjenega, 600 strani obsegajočega dela Zgodovinski mozaik Primorske, je v njegovi zapuščini ostala tudi obsežna Zgodovina Tomaja in okolice od 1600 do 1960 in deli Anekdot, zabavne in originalne domislice iz Tomaja ter Življenjepis 43 duhovnikov. Vsa dela so ohranjena kot tipkopisi. Večina del je nastala v času od konca druge svetovne vojne do leta 1960, v času, ko je poleg svojega osnovnega dela opravljal tudi funkcijo apostolskega delegata za jugoslovanski del tržaško-koprsko škofije (Tavčar, 2005).

Zapisi v Zgodovinskem mozaiku Primorske so kronološko neurejeni, kar predstavlja svojevrstno posebnost med Kjudrovimi deli, ki so veliko bolj sistematicna, nudijo pa dobro sliko socialnega, cerkvenega in političnega življenja na Krasu med letoma 1850 in 1950. Ravno ti kronološki in tematski preskoki, ki se včasih odvijejo na nekaj straneh, dajejo slutiti, da je delo nastajalo spontano, po avtorjevem trenutnem navdihu, in je marsikdaj ravno najdeno “*zgodovinsko zrno*”, kot ga poimenuje, prelil na papir. V uvodu Kjuder omenja, da je delo nastajalo v prostem času, ki ga ni imel na pretek, zato je moral pisanje večkrat prekiniti, in večkrat naletimo na ponavljanje že prej omenjenih dejstev.

Zgodovinski mozaik Primorske je označil za “*skromno in zelo nepopolno delce*”, ki pa naj ostane njegovim naslednikom v pomoč in ostalim bralcem ohrani njegovo znanje (Kjuder, 1956–1960, 1–2).

Glede na to, da je večina gradiva, ki ga je zbral Kjuder, ostala neizdana, je zanimivo ime izdajatelja kronike, to je Skupščina Občine Sežana. Za več podatkov o sami izdaji tipkopisa sem zaprosil Aleksandra Peršolja, ki je zanjo leta 1972 poskrbel. Albin Kjuder je očitno želel poskrbeti za izdajo tega dela, saj obstaja nekaj nevezanih ciklostiranih izvodov, ki jih je že sam razdelil okoliškim šolam. Sam sem tako pregledoval primerik iz OŠ Dutovlje, ki jim ga je izročil Kjuder. V istem času je bila sklenjena tudi pogodba med Kjudrom in občino Sežana, s katero se je občina zavezala razmnožiti delo v 200 izvodih. To delo pa očitno ni bilo nikoli izvršeno, saj je Aleksander Peršolja našel nekaj manj kot 30 nevezanih primerkov na podstrešju občinske zgradbe. Te je nato samoiniciativno dal vezati in s prodajo nekaj izvodov ta strošek pokril, ostali primerki pa se nahajajo v različnih knjižnicah (Peršolja, A., 2009). Po besedah lokalne zgodovinarke Jasne Majde Peršolja je bilo delo sicer s podatki zelo bogato, a se ga je v tem času pojmovalo kot nekako neresno, neprimerno za zgodovinski vir (Peršolja, J., 2009). K temu je poleg relativno kratke časovne distance od samega izida verjetno najbolj pripomoglo dejstvo, da je njegov avtor bil visoko na cerkveni hierarhični lestvici in prominentna figura v domačem okolju. Kroniko je sicer uporabljalo veliko avtorjev, sam pa sem jo kot vir zasledil predvsem v primerih, ko se je iz nje izpisovalo podatke iz cerkvenih listin, predvsem o gradnji cerkva.

Zanimivejša je druga plat te kronike, saj v njej mrgoli različnih zgodb, anekdot in govoric. Kjuder je kot župnik bil nenehno v stiku z ljudmi, tako da je dobro poznal čenče, ki so krožile naokrog. Izpostavljeni so tako kraški veljaki, ki jim je posvečal posebne pasuse, kot tudi najnižji socialni sloji s sežanskimi reveži vred. V teh zgodbah se velikokrat zrcali človeška neumnost, avtor občasno tudi moralizira. Posega v njihovo zasebno življenje, saj izpostavlja nepošteno bogatenje, samomoriliske primere in podobno. Vasi, ki so bile pod njegovim dušnim pastirstvom, so tako še posebej dobro obdelane, saj bralec z malo poznavanja hišnih in ledinskih imen lahko sledi pripovedim tako rekoč od hiše do hiše. Opisuje marsikakšen dogodek, ki bi brez tega šel v pozabovo in je v času nastanka kronike lahko bil za imenovanega ali njegove potomce tudi žaljiv. Glede na razširjenost in poznavanje dela med prebivalstvom in seveda tudi zgodovinopisci pa preseneča, kako malokrat je kronika v tem pogledu omenjena. Ostaja vprašanje, kako bi te drobce osebnih opažanj okvalificirali. Govorica je precej negativno zaznamovan pojem, ki zajema široko polje težko preverljivih informacij. Določene informacije, ki jih lahko dojemamo kot govorice, sodijo tudi v sestavljanje socialne mreže ali rodbinskih dreves. S tem, ko avtor popiše različne družinske vezi, se že ustvari ugodno okolje, v katerem govorice zapolnijo praznino med golimi naštevanji dejstev. Na tak primer sem naletel že na prvih straneh dela, ko Kjuder pri kratkem opisu naselja Senožeče daljši odstavek posveti družini Garzarolli. “*Senožeče so povezane z imenom Garzarolli. Ti so bili komorniki pri knezih Porzia. Izhajajo iz Bergama v Italiji. Porzia so jih zelo cenili, ker so se v vojskah zelo izkazali,*

ter so nekoč knezu celo življenje rešili. Iz hvaležnosti jih je poplemenil in tako so dobili naziv De Turnlack [...] Sedanji župnik Janez Vilhar je sestavil njihovo rodbinsko drevo. V senožeški cerkvi imajo grobnice, na pokopališču pa kapelico. Polagoma so se razšli. Eden izmed njih je direktor dunajskega muzeja. Od tam je naprosil zavod za spomeniško varstvo v Ljubljani, da mu kapelico slika. Delo je izvršil dr. Stele. Garzarollji v Senožečah so izumrli. Zadnja hči se je poročila v letih 1910–1915 v Trst. Ta ima v Senožečah še dve svoji hiši. Eden izmed Garzarollijevih potomcev je v Razdrtem, rojen je okoli 1905. Drugi, ki ima tri sinove, ima v Postojni gostilno. Teh sinov eden je bil tajnik na postojnskem okraju, tudi drugi so po službah. Izmed hčera je ena poročena na Vipavskem. Neki bivši senožeški sodnik po imenu Picek je tudi poročil eno Garzarolko. En Garzaroll je bil župnik v Senožečah, tudi v Tomaju je župnikoval neki Elija Garzaroll od leta 1640–1662. Grbi so v cerkvah (v Tomaju, v Britofu). Garzarollji so imeli svojo hišo blizu Porzijeve graščine. Stoji še danes. Pri ljudeh so veljali za bogate. Župniki so imeli z njimi nemajhne krize, ker so jim vedno nagajali” (Kjuder, 1956–1960, 7–8).

Posebno težavo predstavlja razlaga pojma govorica, saj v slovenskem jeziku ni jasno vidna razlika med govorico (rumor ali hearsay) in čenčo (gossip). Govorica je tako v Slovarju slovenskega knjižnega jezika formulirana kot to, “*kar se širi navadno s pripovedovanjem, kroži med ljudmi*”. Čenča naj bi po istem viru predstavlja neresnično vest, celo izmišljotino (SSKJ, 1980), pridajalo pa se ji je tudi pridevnik “babja”, saj naj bi čenčale oziroma opravljal le ženske, s tem pa se je čenčam kot pomembnemu delu družabnega življenja in izmenjave informacij zmanjševalo pomen. To razlikovanje pa je problematično zaradi tega, ker je govorici navadno pripisan podton škodoželjnosti. Zaradi tega Aaron Ben-Ze'ev opozarja na potrebo po razlikovanju med čenčami in širjenjem neutemeljenih govoric. Kadar nekdo poroča o osebnih zadevah, ki jim je bil priča, prenaša čenče, toda prenesena informacija je navadno utemeljena. Glede na to, da čenče pogosto izvirajo iz osebnih informacij iz ozadja, je navadno težko preverljiva in zato daje vtis neutemeljenosti. Pomanjkanje utemeljitev pa ni sestavni del čenče, temveč posledica zaupnosti predane informacije. Neutemeljenost je bolj povezana s samimi govoricami, ki navadno odražajo škodoželjnost, ki je zaradi sorodnosti obeh pojmov navadno pripisana čenčam (Ben Ze'ev, 1994, 11–15). Čenča navadno zadeva zasebnost drugih in predstavlja enega najstarejših načinov širjenja težko preverljivih dejstev, ki se lahko v procesu kroženja spremenijo in postanejo napačna. Resnično dobra čenča ni le osamljen podatek, temveč je predstavljena kot anekdota. Zanimiva je lahko tudi ljudem, ki niso povezani z družbenim okoljem, iz katerega čenča izhaja. Navadno razkriva zanimive podatke, ki so povezani s spolnostjo, nasiljem ali denarnimi zadevami; se pravi grehi, vrlinami in slabostmi (Ben Ze'ev, 1994, 16). Velja pravilo, da čenča navadno obravnava nove podatke o ljudeh, ki so še vedno prisotni. Vseeno pa lahko na primeru Kjudrovih zapisov trdimo, da večinoma naletimo na zapise o že pokojnih, vendar to ne predstavlja splošnega pravila.

V delu je zapisanih kar nekaj anekdot, ki mnogokrat predstavljajo zakamuflirane čenče. Večina se jih dotika dveh sežanskih veljakov s preloma 19. in 20. stoletja, odvetnika dr. Jožefa Ostertaga in župana Rajmunda Mohorčiča. Oba sta velikokrat omenjena ob različnih dogodkih iz tistega časa, posebej pogosto pa se omenja ravno odvetnik Ostertag. Kjuder ob vsaki omembi tega imena opiše njegov izvor, ki je precej nenavaden. Njegov

oče je prišel v Sežano kot reven čevljар, ki so ga „*po izročilu*“ kot dojenčka našli na velikonočno jutro odvrženega v grmu pri Mirnu pri Gorici. Zaradi tega je dobil priimek Ostertag, ki se je po Kjudrovem mnenju skladal z družinskim mišljenjem, saj naj bi bili vedno nemškega prepričanja. To pripisuje tedanji modi med „*inteligenco*“ in poudari, da niso bili nasprotni porajajoči se slovenski narodni zavesti. Ostertagovi se naj ne bi nikoli prav vključili v sežansko družbo, dr. Jožefa Ostertaga pa naj bi imeli za čudaka, ki ni imel nobenih družabnih stikov in se je izogibal „*celo*“ žensk. Rajmund Mohorčič je izhajal iz Brkinov, kar so mu občasno, kot zapiše tudi Kjuder, metali v obraz. Znal je nemško in ljudje so mu baje ob prvem obisku cesarja Franca Jožefa 1882 zamerili, da ga je sprejel v nemščini (Kjuder, 1956–1960, 136–137; 400–402; 410). Te napake ni ponovil ob drugem cesarjevem obisku leta 1900, ki tudi ni minil popolnoma brez ljudskega natolcevanja, saj je nekaj ur po njegovem odhodu Sežano opustošilo neurje s točo (Kjuder, 1956–1960, 199). Oba nastopata v naslednji anekdoti: „*Župan Mohorčič je bil s poštarico Evfemijo sprt. Ostertag je držal z Mohorčičem. Takratna postava je določala, da je pri razpravi tožitelj moral biti do minute točno navzoč. Ostertag je tedaj skrivaj dal uro v zvoniku za 15 minut nazaj. Pred razpravo je tožiteljico čakal pred sodnijo in ji je hitel nekaj 'važnega' poročati. Tako jo je motil, da je ona kot tožiteljica prišla na sodnijo prekasno in je tako zapadla*“ (Kjuder, 1956–1960, 137). Bila sta tarči različnih sežanskih postopačev. Glavnina anekdot opisuje podvige Janeza Kocjana, ki sta mu „*roko držala neki Cek in Janez Meze, doma iz Postojne.*“ Kocjan naj bi tako nekega dne opazil, da na sodnijski stavbi visi bela zastava, ki oznanja, da v sežanskem zaporu ni nobenega kaznjence. Ker ga je to motilo, se je usedel na stol pred sodiščem in vsakemu uradniku, ki je prišel mimo, s svetilko posvetil v obraz. Ko pa je prišel sodnik, ga je s taisto svetilko udaril po hrbtu in si prislužil enodnevni zapor. Mohorčič je nekoč Kocjanu prepovedal, da bi še kdaj stopil na njegovo dvorišče, zato sta ga njegova prijatelja na dvorišče pripeljala v vozičku. Kocjan naj bi med tem kričal: „*Brkin, čuj Brkin, na tvoj borjač nisem stopil, sem se pripeljal!*“ Mohorčiča so izzivali tudi ob drugih priložnostih, ob cerkvenih procesijah naj bi tako vsi trije stopali za njim in s tem zabavali mimočoče. Meze naj bi tako nekoč stopil za Mohorčičem v sežansko trafiko in počakal, da si je kupil „*viržinko za 24 krajcarjev*“. Sam je nato zelo glasno kupil viržinko za 36 krajcarjev, ker „*pravijo, da so boljše.*“ Ko je župan Mezeta poslal v hudi zimi pobrat zmrzlega mrtveca v Drenje na koncu Sežane, ga je ta baje prenašal po vseh „*oštarijah*“, dokler mu niso povsod plačali litra vina. Dr. Jožefa Ostertaga naj bi spravil ob suknjo, ko ga je poslal proti Komnu kot kurirja. Toliko časa je baje tožil nad mrazom, da se ga je Ostertag naveličal in mu posodil svoj plašč. Meze se je z njim toliko časa valjal po tleh, dokler ga ni popolnoma ogulil, Ostertagu pa dejal, da je bila pot tako ledena, da je sproti padal. Odvetnik se je seveda zgrozil in plašč vrgel v Mezeta, „*vzemi ga in pojdi, da ti ne razbijem glave.*“ Kjuder omeni, da je zgodb o treh sežanskih postopačih ohranjenih še več, nekatere so celo objavljene v tržaškem časopisu Literarne vaje, a jim je avtorica Sonja Štolfa nadela ime Veseljak Matevž in njegove dogodivščine, „*ker je kdo iz Mezetove žlahte še živ*“ (Kjuder, 1956–1960, 138–140). Očitno pa je bilo takih, ki jim je bil Mohorčič iz takšnega ali drugačnega vzroka v želodcu, še več, saj Kjuder opisuje tudi podvige sežanskega tatiča Jerneja Pirjevca – Foka in Jakoba Brarja – Futa. Ta naj bi večkrat klevetal župana in je zaradi tega nekoč dobil nekajdnevno

zaporno kazen. V zaporu je zbiral uši in jih natlačil v prazno vžigalično škatlo, po preteku kazni pa jih spustil po Mohorčičevi gostilni. Mohorčič je baje dobro vedel, kdo mu je to zakuhal, a je iz previdnosti molčal (Kjuder, 1956–1960, 403–404).

Nekako v isti čas sodi tudi zapis o kontraadmiralu Karlu Schaefferju (1831–1904), ki je bil po rodu iz Sežane. V pokoju v Sežani naj bi živel čudaško, odtujeno življenje. V hišo ni hotel sprejeti niti duhovnika, celo oblast naj se ne bi vtikala vanj. O njem je krožila zgodba, da je bil skupaj z Maksmiljanom Habsburškim v Mehiki kot njegov tajnik. Po polomu v Mehiki se naj bi vrnil v Evropo s pomočjo svoje mehiške soproge, ki ga je pretihotapila v sodu. S seboj sta po navedbah pripeljala tudi majhnega zamorca, ki ga je podaril dvoru na Dunaju. Kot posebno čudaštvo Kjuder opiše Schaefferjevo željo, da bi ga pokopali kar pod hruško na vrtu. To se seveda ni zgodilo in je bil pokopan na sežanskem pokopališču z vsemi vojaškimi častmi (Kjuder, 1956–1960, 137, 358–359). Njegov dober prijatelj je bil inženir Josip Pegan iz Avberja, ki se je tudi umaknil v pokoj po karieri v vojaški mornarici. Zgradil si je še danes mogočno hišo in prirejal lov za prijatelje. 1896 ga je po Kjudrovih navedbah zadela kap in je ohromel. Za pomoč so mu najeli Toneta Pegana iz Tomaja, ki je poleg tega *“nosil pošto in pridno pil”* (Kjuder, 1956–1960, 359). Najbogatejša prebivalca Sežane sta najverjetneje bila barona Scaramanga in Economo. Baron Economo je bil lastnik sežanskega Starega gradu, nekdanje rezidence grofov Petačev, baron Scaramanga, tržaški ladjar grškega porekla, pa je v Sežani odkupil večje razpadajoče posestvo. Na posestvu je uredil eksotičen park in postavil svojo poletno rezidenco Villo Mirassi, na drugi strani ceste pa zgradil hotel Alle tre corone. Pri gradnji Scaramangovih posesti so Sežanci dobro zaslužili, baron naj bi nameraval tudi zgraditi novo cerkev. Edini pogoj, ki ga je postavil, naj bi bili njegovi začetnici, izklesani nad vhodom. *“Pravijo, da so se nekateri z župnikom g. Komanom uprli, češ, da je Scaramanga druge vere in da je s tem ponudba padla v vodo”*. Zanimiv detalj pri vseh zapisih, ki se tičejo obeh baronov, pa so Kjudrove nenehne omembe njihovega po ljudskem glasu nekoliko sumljivega porekla. Prvič lahko njuni imeni zasledimo pri opisu morskih roparjev, ki naj bi se po Krasu potikali vse do leta 1860. *“Te zadnje grške roparje so razpodili blizu Pule. Pravijo, da je tudi sežanski rod Scaramanga iz te družbe, tako tudi Economo. Ti so postali baroni, ker so to čast kupili. Dati je bilo treba za baronat 80000 goldinarjev”* (Kjuder, 1956–1960, 148–149, 401–402, 407).

Kjudrove pozornosti niso bili deležni samo sežanski velmožje, saj v delu podrobno opisuje različne krčmarje, zakotne pisarje in oba sežanska oderuha s preloma stoletij. Večina jih je v Sežano prišla skupaj z železnico, vendar pa so si hitro opomogli in večkrat omenjena trgovka in krčmarica Urša Jamnik – Drotarca naj bi v nekaj letih postala lastnica 99 različnih parcel. Podjeten trgovec je bil tudi Ivan Rožič, ki je bil prvak liberalne struje v Sežani in se je hvalil, da si dopisuje z ljubljanskim županom Hribarjem, *“za časa fašizma je pa tudi ata Rožič oblekel črno srajco”*. Sledi še opis družinske tragedije, saj je njegovo hčerko Justo skupaj z otrokom ubil njen mož, nek Arsetti iz Furlanije, nato pa še sam storil samomor. Poleg teh lahko zvemo tudi čenčo o trgovcu Andreju Goljevščku, ki je naredil nenavaden samomor *“po načinu harakiri”*. Po Sežani naj bi se šušljalo, da je bila vzrok za tragedijo ženska (Kjuder, 1956–1960, 410–411). Pozabil ni niti na sežansko ubožnico oziroma Petlerkomando, v kateri je leta 1929 zmrznila *“občinska reva Ančka*

Plešetova”. V hudi zimi so jo našli na postelji oblečeno v poročno obleko in z vencem na glavi (Kjuder, 1956–1960, 402). Ob opisovanju raznih manjših tatvin, ki so navadno pripisane znamenitostim, sežanskim zajčarjem in kokošarjem, kot je bil že prej omenjeni Fut, naletimo na še eno čenčo. Ta pove, da je vodja zemljiške knjige kradel denar iz sodniške blagajne. Ko so ga ujeli, je samo zaradi milosti svojega nadrejenega bil na tihu upokojen in primer nikoli ni prišel pred sodišče (Kjuder, 1956–1960, 407). Ob omembi imena nadučitelja Antona Kosovela, očeta pesnika Srečka Kosovela, ki ga je tudi Kjuder imel v čislih, pa samo omeni nekakšen škandal oziroma “*neljubo občinsko afero, medtem ko je on pri občini tajnikoval*” (Kjuder, 1956–1960, 417), ki je privedla, da je bil nadučitelj premeščen iz Sežane v zakotno Pliskovico.

Neizčrpna tema govoric so tudi politični škandali, vendar se v svojem delu Kjuder tako dotakne le enega politika, poslanca Antona Černeta (1813–1891) iz Tomaja.¹ O njem ljudski glas ni imel povedati veliko dobrega. “*Černetova hiša je dala poslanca Černe Antona. Izvoljen je bil v državni zbor na Dunaju. Kakorkoli, ljudje so bili zelo zoper njega, da je zakrivil obdavčenje Krasa čez mero.*” Do tega naj bi prišlo zaradi pretiranega Černetovega hvalisanja z njegovo zemljo in vinom na Dunaju, tja naj bi tudi odnesel sliko tomajske trte, bila naj bi “*debela 13 unc in je dala 12 kvinčev vina.*”² Dunajski vladi naj bi opisoval tudi neko češnjo iz okolice, ki je imela čez meter premera. Račune za svoje delo na Dunaju je polagal pred zbrano množico na volilnem zborovanju v Sežani 1871. “*Černe je videl pred seboj samo sovražne obraze, opravičil se je, da mora za par minut ven, nazaj ga pa več ni bilo. Skočili so za njim in ga z vilami iskali po vsej stavbi. Nekdo jim je povedal, da je skočil skozi okno in tako ušel domov. Baje so ljudje bili tako razjarjeni, da bi ga bili ubili.*” Poslanec je imel veliko posestva, ki ga je tudi močno razširil z dokupovanjem zemlje. Černetova hiša je še danes ena največjih domačij na Krasu. Vir tega bogastva, s katerim je Černe razpolagal, pa je bil po pričevanju nekega Macarola sporen. Ko je poleti 1867 prišlo do vprašanja, kako naj si Avstrija in Ogrska razdelita stroške za vojsko, pošto in ostale zadeve v skupni domeni novonastale dvojne monarhije, je bil Černe izvoljen v posebno desetčlansko parlamentarno delegacijo. Ta je na pogajanjih z delegacijo ogrskega parlamenta odločala o tem (RGB, 1867–1868, 1867, XXXVIII, 204–205; 1868, II, 306/3–306/4). Po avstrijskem predlogu naj bi si stroške državi delili v enakem deležu, ogrska stran pa je bila pripravljena plačati le 30 odstotkov. Černe naj bi glasoval proti avstrijskemu predlogu, za to potezo pa naj bi se odločil zaradi ogrske podkupnine v znesku 60000 goldinarjev. “*Ko se je vrnil z Dunaja, se je baje hvalil nekemu Žiberni iz Tomaja in mu pokazal tudi tisto ogromno vsoto.*” (Kjuder, 1956–1960, 149–150).

Elemente, ki bi jih lahko prepoznali kot govorice, lahko najdemo tudi v opisu Kjudrovih mnogoštevilnih težav s fašistično oblastjo. Leta 1929 je Kjuder skupaj z Virgilom Ščekom prisostvoval procesiji v Štorjah, ki je sovpadla s slovesnim vklopom sežanskega

1 Prvič izvoljen v avstrijski parlament 1848, v parlamentu zagovarjal odpravo fevdalnih obveznosti brez plačila odškodnine. Od 1861 do 1876 deželni poslanec v Gorici in od 1861 do 1873 državni poslanec. Politično je sodil h konzervativcem, sredi sedemdesetih let je opustil politično delovanje (ES, 1988, 111).

2 Kvinč je na Vipavskem in Primorskem poznana prostorninska mera in drži 84,86 litra. Unčo oziroma po latinsko je potreben razumeti kot palec. Trta naj bi torej dajala več kot 10 hektolitrov vina, premer njenega debla pa naj bi znašal dobrih 34 cm (Vilfan, 1954, 57, 65).

električnega omrežja. Elektriko je vklopil general Emilio de Bono, eden izmed fašističnih kvadrumvirov. Procesijo v Štorjah je zaradi tega nasilno prekinil sam “*sežanski factotum fašistovski poglavar*” Emilio Grazioli z izgovorom, da so duhovniki s procesijo poskušali preprečiti odhod faranov na proslavo v Sežano. Nekaj dni kasneje je na račun procesije v tržaškem časopisu *Era Nuova* izšel članek, ki je napadal tri protiitalijanske duhovnike, poleg Kjudra in Ščeka tudi povirskega župnika Mihaela Barbiča. Šček, ki je bil nekoliko bolj burnega karakterja, je v imenu vseh treh v protestnem pismu zahteval preklic navedb. To je bilo poslano tržaškemu prefektu, Grazioliju, Mussoliniju, tržaškemu škofu Fogarju in drugim. Pismo je povzročilo razburjenje pri oblasteh, ki so “[O]nemele, posebno Grazioli in tržaški kvestor. Ta je vrgel brž vso krivdo na sežanskega komisarja javne varnosti. Tega je zgrabilo, nemudoma je odšel v Trst h kvestorju, tam je prišlo do burnega nastopa, pri katerem je komisarju zavrela kri in je kvestorja ustrelil kar pri pisalni mizi. Kvestor je bil v hipu mrtev. Agenti so komisarja pobili na tla in ga za noge vlekli po stopnicah, da je komisarjeva glava kar padala s stopnice na stopnico [...]” Uradno pa so izjavili, da se je sežanskemu komisarju javne varnosti v uradu tržaškega kvestorja nenadoma zmešalo.” (Kjuder, 1956–1960, 93–99) Velikokrat Kjuder omenja tudi lokalne politike iz časa fašistične Italije. Posebej pogoste so omembe dutovskega župana oz. podestata Božidarja Kompareta. Pri opisu Komparetove domačije v bližnjih Krepljah se mu tako ne izogne. Po Kjudrovem spominu z ženo Amalijo “*ni zadel*”, saj nista imela potomcev in naj bi se sploh bolj slabo razumela. V času fašizma se je pričel močno politično izpostavljeni in je spremenil priimek v Compare. Za svoje zasluge je bil odlikovan s častnim nazivom cavaliere, kar ga je po Kjudrovem mnenju “*še bolj zmešalo*”. Po preteku županske funkcije je postal politični tajnik občine in je s tem pridobil še večjo politično moč, ki naj bi mu stopila v glavo. Kjuder pravi, da ni bil nasilen kot nekateri drugi fašistični veljaki, vendar pa: “*Ne vem, če je res, Tone Tišlarjev mi je pravil, da se je nekoč v svoji zmedenosti izrazil, da mora tomajskemu župniku Kjudru glavo odrezati, samostanske [...] pa zapoditi*”. Na več mestih je omenil tudi njegovo nasilno smrt 10. septembra 1943, ko so ga po kapitulaciji Italije odpeljali partizani in ustreljenega vrgli v jamo v okolici Gabrovice. “*Ko je žena Amalija potem divjala in grozila in preveč govorila, so odpeljali še njo. Tudi ona se ni več vrnila. Pravijo, da sta storila konec nekje tam blizu Komna. Več ljudje nočejo govoriti*” (Kjuder, 1956–1960, 194, 285–286, 388).

Veliko zapisov govori o Kjudrovih predhodnikih na mestu tomajskega dekana in duhovnikih iz bližnje okolice. Večinoma se v teh zapisih dotika njihovih prispevkov h gradnji cerkva in razvoju cerkvenega življenja, vendar pa na nekaj mestih zaide v popisovanje podrobnosti in pripeljajev, ki bi jih lahko okvalificirali kot govorice. Poleg pričevanj, ki so tedaj predstavljalna že nekoliko oddaljeno preteklost, je zapisal tudi čenčo o skopeljskem župniku Antonu Kranjcu (tam je deloval med letoma 1908 in 1927) in njegovi nemarni kuharici. Župnik je bil baje zelo inteligenten, vendar zanemarjen. Njegova gospodinja je bila neka Marija s Tolminskega, ki je svoje delo opravljala bolj slabo in držala župnika v šahu. “*V kuhinji je bilo grozno umazano in polno smeti; tam je imela tudi kokoski [...] Zadnja leta je imela na sebi vojaško bluzo avstrijsko in vojaško čepico na glavi.*” Kjuder jo je baje večkrat svaril, a svarila niso zaledla. Občinske oblasti so jo pregnale nazaj na Tolminsko, a se je vseeno ponoči vrnila v Skopo. Šele ko je dobila

ukaz, da mora zapustiti Skopo, je prišla v Tomaj h Kjudru po pomoč, vendar ji ni mogel oziroma hotel pomagati. Kuharica ni marala niti škofa in baje je ob škofovih obiskih glasno bentila. Ko je novoimenovani tržaški škof Alojz Fogar 1924 birmoval v Skopem, je ni bilo nikjer videti. Kjuder zapiše, da je sobo, kjer je postavila okrepčilo za škofa, celo nekoliko prezračila in pometla, postregla pa kar na nepognjeni mizi. Škof je baje dejal samo „*spassig*“ in namignil Kjudru, naj odneseta mizo na dvorišče, ven iz „*dišeče sobe*“. Kuharice ves čas ni bilo na spregled in so jo opazili le med podpisovanjem matic, ko je kukala skozi okno (Kjuder, 1956–1960, 322–323).

Kjuder je zapisal tudi pripovedi o koprivskih župnikih, ki mu jih je opisoval vaški starešina. Posebej slikovito je opisan župnik Colja iz Sežane, ki je bil po pripovedi razvajen od otroštva in je v Koprivo prišel s Socerba, kjer je zbolel za tuberkulozo. Zraven pa sodi še pripis, da je rad pil (Kjuder, 1956–1960, 309). V zelo dobrih odnosih je bil Kjuder tudi z župnikom Antonom Požarjem, ki mu je zapustil obsežno knjižnico. Po njegovi smrti je opravljjal tudi duhovniške obveznosti v Koprivi. Iz tega časa je zapisal tudi anekdoto z naslovom Babilonija na praznik sv. Jožefa 1935. Koprivski otroci so namreč pod župnikom Požarjem, ki je bil močno naglušen, postali nekoliko preveč razposajeni. Med mašo so bili tako glasni, da jo je moral Kjuder kar štirikrat prekiniti. Po maši je vse zadržal v cerkvi in

Sl. 1: Župnijska cerkev sv. Petra in Pavla v Tomaju (foto: Jurij Hadalin).

Fig. 1: Peter and Paul Parish Church in Tomaj (photo: Jurij Hadalin).

poiskal grešnike. Za kazen so morali vsi po tristokrat napisati „*Bog mi grehe odpusti*”, če so se sami javili, pa po stopetdesetkrat. Vsi so morali ostati še pol ure v zakristiji in odnesti domov potrdilo očetu v podpis, da jim ta dan ne bodo dali kosila. Podpisano so vsi prinesli tudi nazaj, razen Vrabčevega hlapčka. Ta je imel dopisano, da je na ta dan imel hišni gospodar god in je zato kosilo dobil, bo pa zagotovo ostal brez njega naslednji dan (Kjuder, 1956–1960, 111). Posebno omembo so si zaslužili tudi koprivski mežnarji. Dolga leta so to službo opravljali Brundulovi, vendar pa je zadnji mežnar iz te hiše, Franc Brundula, to leta 1947 opustil. „*Takratni razburkani časi so ga cerkvi odtujili, zato je mežnarijo pustil. Zadnji koprivski kaplan g. Brezavšček se je med partizansko borbo večkrat pritoževal, da je mežnarjevo mišljenje vse prej kakor cerkveno. Danes je France Brundula še živ, postal je že bolj prijazen in resen, pa cerkvi je še odtuyen. Uživa dobro pokojnino*” (Kjuder, 1956–1960, 379). Podoben zapis lahko zasledimo tudi ob omembi nekdanjega organista Lojzeta Šonca, ki je umrl leta 1956 in se je „*zadnje čase mešal*”. Kmalu za njim je umrl tudi njegov sin Vladko, star blizu 50 let, „*pa še čisto otrok*”. Nesreča v hiši s tem ni bila dokončna, saj je po organistovi smrti prišel v Koprivo njegov drugi sin Viktor in tudi psihično obolel. „*Je še mlad, pa živčno tako oslabel, da je sebi in vsem v okolici v breme*” (Kjuder, 1956–1960, 314). Pri popisu štanjelskih duhovnikov v času fašizma in po drugi svetovni vojni pa se glede na podrobnosti, ki jih drugod našteva, Kjuder izogne opisu manjšega škandala iz časa tik po vojni. Tedanji štanjelski župnik Ladislav Gorkič je namreč leta 1949 „*ušel čez mejo in se potem izgubil nekam v Avstralijo*” (Kjuder, 1956–1960, 330). Pri tem pa je zamolčal v okolici dobro znano dejstvo, da je ob njegovem pobegu zmanjkala še ena ovčica in da je Gorkič duhovniški poklic v tujini opustil. O pobegu sem velikokrat slišal pripovedovati v Štanjelu, zgodba pa je povezana tudi z mojo družinsko zgodovino.

Velik greh je predstavljalo bogokletje, ki je bilo vir govorice, zapisane v Krepljah. Kjudru jo je povedal Anton Žvab – Tišlerjev. „*Prvikrat po laško je v Krepljah zaklel Boga Anton Gomizel dne 1. januarja 1902. Ta človek je bil rojen v Krepljah dne 7. junija 1854. Bival je na številki 22 [...] Ta primer bogokletstva se je zgodil pri seji vinogradskega društva v Krepljah omenjenega dne.*” Navzoč je bil tudi dutovski kaplan, ki je sejo protestno zapustil, ob odhodu pa grešniku zažugal: „*Vi ste grozno onečastil Boga. Ko boste umiral, ga boste želel, pa ga ne boste prejel.*” Ob smrti leta 1917 poslednjih zakramentov ni prejel. Kjuder 1959 trdi, da se je petdeset let pred tem veliko več preklinjalo in ponovno navaja isti primer bogokletja iz Krepelj, omenja pa tudi Aleksandra Tavčarja – Tomaževega iz Dutovelj, ki je pri Tišlerjevih v prisotnosti otrok kar triindvajsetkrat „*zaklel Bogca*” (Kjuder, 1956–1960, 283–284, 389). V zvezi s Krepljami je zapisana še ena govorica oziroma ustno izročilo o cerkvi sv. Notburge. Zgrajena je bila leta 1740 na pobudo dutovskega župnika Pavla Frančiška Klapšeta, ki si jo je prvotno zamislil v Dobravljah, ki še danes nimajo lastne cerkve. Tam pa ni bila nikoli postavljena, ker naj bi bili „*Grmki (št. 3 in bržkone tudi na št. 1)*” proti zidavi cerkve in so baje ščivali tudi druge vaščane proti njej. Ta dogodek je sicer že precej oddaljen od časa nastanka Kjudrovega zapisa, vendar je v ostal spominu, saj je tomajski dekan Matija Sila ob blagoslovu kapelice v Dobravljah 1910 v govoru dejal, da bi Dobravlje lahko imele tudi cerkev in „*da so bili krivi Grmki, da je ni*” (Kjuder, 1956–1960, 276). Taista družina je bila na zelo slabem glasu. Druga žena Janeza Grmeka, ki je umrla leta 1862, naj bi pričela živeti grešno, k njej naj bi zahajal

nekdo iz spodnjega konca. Njene hčerke so jo zaradi tega pretepale, ona pa je dajala potuho in denar starejšemu sinu Janezu, ki je v vrnitev iz lemenata prepričal tudi mlajšega brata Lojzeta. Ves čas naj bi z vozom pijana razgrajala okrog, šla naj bi celo do Benetk, kjer sta „*nekoga iz objestnosti za kratek čas vrgla v morje*”, dokler ni prišlo do pretepa, v katerem je Lojze izgubil življenje. Zapis je svojevrsten moralni nauk, saj je „*Lojze šel v grob namesto k oltarju*”, Janez pa je „*dokončal, česar ni dokončala uboga njegova mati*.“ Pri hiši naj bi polomil vse svete podobe, zapravil vse premoženje in na stara leta „*hodil po kolenih in včasih celo po vseh štirih*“ (Kjuder, 1956–1960, 157).

Ena izmed tem, ki je značilna za govorice, je tudi denar, še posebej če je bil pridobljen na neobičajen način. Najbolj očitno govorico sem že omenil v delu članka, ki je posvečen poslancu Černetu. Poleg njega pa Kjuder opisuje tudi druge domačije, ki so po različnih poteh obogatele. Značilno je, da so si hitro opomogli različni trgovci in gostilničarji, v delu pa je popisan tudi primer ponarejevalca denarja. Med krčmarji je posebej omenjena Urša Drotarca, ki je bila zaradi nenavadnega zapisovanja dolgov klicana pred sodišče, tudi trgovec Rožič naj ne bi bil izjema (Kjuder, 1956–1960, 138, 410–411). Avtor občasno moralizira, saj naj bi se Pekovi iz Skopega hitro dvignili kot trgovci, prvi na Krasu naj bi imeli tudi čekovni račun, a so jim večino premoženja po drugi svetovni vojni zaplenili (Kjuder, 1956–1960, 320). Podobno so obogateli tudi Pekovi iz sosednjih Dutovelj, ki so imeli navadno goljufati, ali kot zapiše Kjuder: „*O njem kot trgovcu ni bilo hvale. Bil je zelo brezvesten, da je rad kaj računom pripisoval. Moj pokojni oče nam je večkrat z gnjusom pripovedoval zelo umazane primere. On sam se je nekoč komaj rešil rubeža zaradi krivično pripisane nicle k računu 30 goldinarjev*“ (Kjuder, 1956–1960, 272). Pred njimi so imeli v tisti hiši trgovino Kakolčevi, ki naj tudi ne bi imeli čiste vesti in so do denarja prišli s prevaro. Podobno zapiše tudi za trgovino v Dutovljah, ki jo je imel v najemu Italijan Micheli, od njega jo je po smrti prevzel nek Zlobec iz Kazelj, ki so mu rekli Žalost. Trgovina mu ni šla, zato jo je dal naprej v najem, sam pa je najemniku kradel blago in si s tem prisluzil pet let zapora. Kjudru ni bilo ljubo, da so na Kras prihajali italijanski trgovci, poleg Michelija omenja še Puppisa iz Tomaja in Gasparija iz Štanjela, „*ki so razumeli položaj in ubogi trpini so jim pa denar znašali*“ (Kjuder, 1956–1960, 166–167). Nekateri zapisi so bolj podobni legendam kot pa govoricam, tako naj bi Kakolčevi ukradli neznanemu tujcu zaklad, zakopan pri treh brestih, zaklad pa naj bi našla tudi Povhovka s sežanskega Gradišča. Denar naj bi pri kapelici na Fernetičih izgubil vojak, ki ga je prenašal, Povhovka pa naj bi najdbo zamolčala in s tem obsodila nesrečnega vojaka na smrt. „*Baje so jo za ta greh črvi živo jedli*.“ Zraven pa doda čenčo, da je pod pragom te kapelice leta 1957 ali 1958 neka ženska našla 30000 lir (Kjuder, 1956–1960, 406). Posebej predrzen tat naj bi bil Ivan Tavčar – Bandljev iz Dutovelj, ki si je s tem prisluzil kar dva zapisa. V tomajski cerkvi je ukradel monštranco iz tabernaklja in splezal na oltar Matere božje, da bi ukradel zlatnino. Tatvino so mu dokazali tako, da je moral ponovno splezati na oltar, da so dognali, če je dovolj visok, pri njem pa so našli tudi ukradene stvari. Tudi on je umrl brez poslednjih zakramentov, ko je bil na parah, pa naj ne bi hotela goreti niti sveča (Kjuder, 1956–1960, 151, 271).

Predvsem po vaseh, kjer je Kjuder deloval kot duhovnik, lahko sledimo njegovim zapisom, s katerimi nas vodi od hiše do hiše, čeprav so tudi ti razneseni po celotnem delu. Nekateri zapisi so precej nedolžni, a mogoče za omenjeno hišo nekoliko žaljivi. Na enem

koncu imamo tako zapis o verjetnem nastanku hišnega imena Kugni. Ta naj bi nastal, ko se je v omenjeno hišo priženila nevesta iz Križa, ki je bila zelo nesnažna. Da so umazani kot kuga, je baje pričelo veljati, ko so nekoč delavci v ječmenu, ki so ga dobili za kosilo, našli umazano cunjo. Nekoliko manj prijeten je zapis, ki Marijani Lojzni pripisuje, da je v kalu najprej prala umazane plenice, nato pa na istem mestu zajemala vodo za kuho (Kjuder, 1956–1960, 191). Bolj konkretni so zapisi o Živcovich iz Skopega in njihovem propadu. Ker sinu doma niso pustili, da se poroči z nevesto po svojem izboru, se je hotel ustreliti. Poskus samomora ni bil uspešen, a je kmalu po svoji poroki v gozdu umrl in niso mogli ugotoviti, ali zaradi nesreče ali mu je samomor uspel. Kjuder pravi, da je “*sedanja gospodinja njegova žena*.” Drugemu sinu je oče izročil žago, ki jo je zaigral v eni sami noči (Kjuder, 1956–1960, 319). Včasih pripoved seže tudi v čas po drugi svetovni vojni, torej v čas nastajanja dela. Popisano je dogajanje pri Gadinovih v Krepljah, kjer se je hči Elvira želeta poročiti s kretnikom na železnici, ki je bil iz Prekmurja in ločenec. Kljub očetovi prepovedi se je z njim vseeno civilno poročila, vendar ga je njen oče odgnal od hiše. Elvira je umrla nekaj let kasneje zaradi raka na dojki, tik pred smrtno se je skesala in šele po pismenem obžalovanju prejela odvezo. Njen brat Dušan naj bi zaradi te hišne sramote pobegnil v Nemčijo, tako da sta ostala v hiši starša sama (Kjuder, 1956–1960, 284–285).

Reprezentativna zgodba, ki v sebi zajema vse pregrehe, zaradi katerih govorice lahko sploh nastanejo, je zajeta v opisu dogajanja pri Makočevih v Raši v času od leta 1940 naprej. Zgodbo je Kjuder slišal v Kazljah leta 1952. Zadnji gospodar na kmetiji je bil Polde, ki je bil po opisu podivjan, neporočen lump. Ljudski glas je trdil, da je zlorabljal tako sestro kot mater. Vsako nedeljo so imeli pri hiši “*ples in norenje, poleg plesa pa še druge ogabnosti*.” Ko se mu je oče nekoč uprl, naj bi ga v jezi postavil na razbeljen štedilnik. V tem času je bil zapleten tudi v hud pretep na plesu ob prazniku sv. Štefana v bližnjih Stomažih. Na veliko je tudi kradel in našteti jih je nekaj prasičev, ki jih je odtujil, a mu nihče ni mogel do živega, ker so se ga ljudje preveč bali. Poldeta so ubili njegova mati, sestra in mlajši brat z udarcem s sekiro po glavi. Kazeljski mežnar je pravil, da je kri curljala vsepovsod. Zločin so zelo slabo prikriili in so bili zanj obsojeni, a le na leto dni zapora, ker so Poldetovo ravnanje upoštevali kot olajševalne okoliščine. Hišo so popolnoma zapustili in se razselili po Goriškem (Kjuder, 1956–1960, 199–200).

Vprašanje, ki se poraja ob kritičnem branju, je torej: kako ta del kronike pravzaprav oceniti in kakšno veljavno mu lahko pripišemo za poznavanje tedanjih razmer na Krasu. Lastnost govoric je kroženje, eden izmed manjkajočih odgovorov pa je, koliko ust jih je preneslo do avtorja kronike in kakšna je s tem njihova verodostojnost oziroma uporabnost za rekonstrukcijo zgodovinskega dogajanja. Veliko drobnih osebnih podatkov in čenč, ki so krožili po Krasu in jih je Kjuder zabeležil, navadno ni bilo posebej skrivenostnih in so bili večini prebivalstva še dobro znani. Kjuder jih je s tem zgolj rešil pozabe. Problem pa predstavlja ugotovitev, da ti zapiski niso imeli zgolj zasebnega značaja, saj si je Kjuder prizadeval za njihovo objavo. Ko sem prvič izvedel za obstoj tega dela, mi je bilo priporočeno kot zbirka “*kvant*”, čeprav v besedilu ne prevladuje tovrstna vsebina, ampak večino-

ma popolnoma verodostojni prepisi iz različnih virov in spomini, ki nimajo dvoumnega značaja. Kljub temu pa delež zapisanih čenč in govoric ni zanemarljiv, saj lahko po teh zapisih ne le veliko bolj živo rekonstruiramo sliko socialnega življenja na Krasu, temveč lahko tudi z malo poznavanja lokalne problematike ugotovimo, čigav ded ali praded je bil v delu omenjeni grešnik. Veliko pričevanj, ki to rekonstrukcijo omogočajo, je v delu zapisanih najverjetneje zaradi na začetku omenjene nesistematičnosti in dolžine nastajanja dela. Izbor v prispevku predstavljenih zgodb, ki sem jih odbral kot primere čenč ali govoric, je subjektiven in sem se pri njem mnogokrat ravnal po zamišljenem občutku, kako bi na zapis reagiral v njem imenovani. Brez dvoma pa večina odbranih zapisov ustrezava uvodoma navedeni definiciji, da čenča razkriva podatke, ki so zasebne narave in navadno povezani s spolnostjo in moralo, nasiljem, denarnimi zadevami in podobno tematiko. Pridružil sem jim še nekaj zapisov, ki bi jih lažje okvalificiral kot govorico, ker je v njih zaslutiti nekoliko škodoželjnosti, taki zapisi so povezani s političnimi zadevami, sumljivim družinskim izvorom in v primeru tega dela tudi v ne tako nedolžnih zapisih o tem, kakšen odnos je posameznik gojil do cerkvenih zadev.

HEARSAY AND GOSSIP IN ALBIN KJUDER'S "ZGODOVINSKI MOZAIK PRIMORSKE": AN IMPORTANT TILE IN THE MOSAIC OF TESTIMONIES OR MERELY A MARGINAL PIECE OF INFORMATION?

Jurij HADALIN

The Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: jurij.hadalin@inz.si

SUMMARY

The following contribution is an analysis of records made by Tomaj priest Albin Kjuder in his work "Zgodovinski mozaik Primorske". This comprehensive typescript, written in 1960, represents a collection of Kjuder's memories and testimonies of various informers, enriched by transcriptions of data from church and municipal chronicles, various letters and newspapers. The latter represents the majority of this work, for they were oftentimes used as a source in historiography. Another even more interesting aspect of this work are the various rumours and gossip that the typescript is swarmed with. The question arising from a critical reading of the work is, therefore, how to assess this part of the typescript and its validity in order to comprehend the then current situation in the Karst. What is characteristics of rumours is that they circulate, while one of the unanswered questions is also how many mouth has repeated them before their reaching the author of this work, consequently also calling into question their credibility or usefulness for the reconstruction of historical events. The majority of inconsequential personal information and the rumours circulating in the Karst, recorded by Kjuder were usually not of a very secretive nature. These were

things known to most of the inhabitants of that area and publishing them did not disseminate new knowledge but merely rescued commonly known information from oblivion. The problem arises from the ascertainment that these records did not only have a personal character, for Kjuder sought to publish them. Despite this, what is prevalent throughout the text is not the aforementioned content, but rather the entirely credible transcripts from various sources. Still, a portion of these recorded rumours and bits of hearsay is not negligible and, on the other hand, they also provide the possibility to better reconstruct social life in the Karst. With a bit of familiarity regarding social issues, we can quickly ascertain whose grandfather or great-grandfather was the sinner mentioned in these documents. Many testimonies enabling this reconstruction are probably recorded in the text due to the lack of a symptomatic approach and the lengthy formation of the work. The collection of testimony in this paper is based on the definition of gossip, stating that gossiping is revealing information of a personal nature, and usually connected with sexuality and morality, monetary issues, violence, etc. Apart from gossip, also a few testimonies were extracted, which could easier qualify as rumours, for in them some spitefulness, usually related to this concept, can be detected. These records relate to political topics and also deal with family origin and, in case of this work, not very innocent records on an individual's attitude towards church matters.

Key words: gossip, Albin Kjuder, Karst, Tomaj, chronicles, history

VIRI IN LITERATURA

Kjuder, A. (1956–1960): Zgodovinski mozaik Primorske. Tipkopis. Dutovlje, knjižnični fond OŠ Dutovlje.

RGB (1867–1868): Reichsgesetzblatt 1849–1918. Österreichische Nationalbibliothek. ALEX – Historische Rechts- und Gesetzestexte Online. [Http://alex.onb.ac.at/alex.htm](http://alex.onb.ac.at/alex.htm) (12. 5. 2009).

Peršolja, A. (2009): Aleksander Peršolja, kulturni delavec, Križ pri Sežani, ustno pričevanje. Zapis se nahaja pri avtorju

Peršolja, J. (2009): Jasna Majda Peršolja, kulturna delavka, Križ pri Sežani, ustno pričevanje. Zapis se nahaja pri avtorju.

Ben Ze'ev, A. (1994): The vindication of gossip. V: Goodman, R. F., Ben Ze'ev, A.: Good gossip. Lawrence, University press of Kansas, 11–15.

ES (1988): Enciklopedija Slovenije. Drugi zvezek. Ljubljana, Mladinska knjiga.

PSBL (1982): Primorski slovenski biografski leksikon. 8. zvezek. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 50–51.

SSKJ (1980): Slovar slovenskega knjižnega jezika. A–H. Ljubljana, DZS.

Tavčar, I. (2005): Albin Kjuder Tomajski. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

Vilfan, S. (1954): Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na Ljubljansko mesto. Zgodovinski časopis, 8, 27–86.

ANALIZA VERODOSTOJNOSTI ZAPISOV V MATIČNIH KNJIGAH:
METODOLOŠKI VIDIKI

Irena ROŽMAN

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: irena.rozman@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Razumljivo je, da so v preteklih obdobjih bile matične knjige slabše vodene kakor danes, da vsebujejo manj podatkov, saj še tako natančno vodene matične knjige vsebujejo napake, nedoslednosti in pomanjkljivosti. Te okoliščine otežujejo identifikacijo posameznikov in njihovih demografskih zgodovin in posledično rekonstrukcijo demografske zgodovine izbranega območja – župnije. V pričujočem članku bom v luči metode družinske rekonstrukcije na primeru analize vpisov v rojstnih matičnih knjigah osvetlila nekatere izbrane okoliščine, ki otežujejo identifikacijo posameznikov in njihove demografske zgodovine od rojstva do smrti.

Ključne besede: matične knjige, rojstna matična knjiga, metoda družinske rekonstrukcije

ANALISI DELLA VERIDICITÀ DELLE ISCRIZIONI NEI REGISTRI
PARROCCHIALI: ASPETTI METODOLOGICI

SINTESI

In passato, per comprensibili ragioni, i registri parrocchiali – oltre a essere tenuti in modo meno accurato di quanto si faccia oggi – riportavano un minor numero di dati e presentavano errori, incongruenze e lacune. Tutto ciò ostacola l'identificazione degli individui e, di conseguenza, anche la ricostruzione delle loro storie demografiche e quella dell'intero ambito parrocchiale in questione. Nell'articolo, che si riferisce ad un caso di registri parrocchiali dei battesimi, esaminerò, alla luce del metodo della ricostruzione nominativa delle famiglie, le circostanze che ostacolano l'identificazione degli individui e delle loro storie demografiche dalla nascita alla morte.

Parole chiave: registri parrocchiali, registro parrocchiale dei battesimi, ricostruzione nominativa delle famiglie

UVOD

Pri proučevanju prebivalstvene zgodovine, ki ga raziskovalci za t. i. predstatistično obdobje lahko opravimo izključno s podatki, pridobljenimi iz matičnih knjig, statusov animarum in drugih serijskih virov¹, najpogosteje naletimo na težave, ki so povezane z njihovo razpoložljivostjo in kontinuiteto, enovitostjo in še posebej s kvaliteto zapisov.² Te objektivne okoliščine so odsev več dejavnikov. Med pomembnejše uvrščamo spremembe na področju upravno-pravne zakonodaje, ki določa kriterije za zbiranje in zapisovanje podatkov o spremembah osebnih stanj posameznika; spremnjanje mej cerkvenoupravnih teritorialnih enot (župnij); uničenje matičnih knjig zaradi naravnih nesreč, požarov in malomarnega ravnjanja in njihovega pomanjkljivega vodenja. Zaradi navedenih okoliščin podatkov bodisi nimamo bodisi je zmanjšana njihova verodostojnost (reprezentativnost in povednost); oboje do neke mere razrešimo z izbranimi raziskovalnimi tehnikami historične demografije (Kalc, 2006, 370). Zahtevnejše demografske analize lahko opravimo le v omejenem obsegu. Med slednje uvrščamo metodo družinske rekonstrukcije (Fleury, Henry, 1985; Hollingsworth, 1969, 156–160; Henry, 1980; Imhof, 1977, 97–106; Pfister, 1994, 66–67; Wrigley et al., 1997).³

Ta metoda se sestoji iz več časovno zelo zamudnih delovnih faz; prepisovanja, urejanja, združevanja (postopek identifikacije posameznikov in sprememb njihovih osebnih

- 1 Historiat izraza navajam po Kalcu, 2006, 376, op. 15, ki pravi: "Izraz povzemamo po francoškem *source sérielle*, ki je uveljavljen tudi v drugih jezikih (it. *fonte seriale*, ang. *serial source*) in se veže s pojmom *serijska* (po nekaterih avtorjih *serialna*) zgodovina. S tem je mišljena francoška *historie sérielle*, ki so jo razvili v povezavi s kvantitativnim zgodovinopisjem in perspektivo *dolgega trajanja* (*longer durée*) v sklopu *annalesove* historiografske šole (Furet, 1981; Chaunu, 1995; Luthar, 1993, 78–80)".
- 2 Vitalna statistika, statistika rojstev, porok in smrti, ter popisi prebivalstva so se v Avstriji po letu 1857, ki velja za mejnik med staro in moderno avstrijsko prebivalstveno statistiko, šejasoma poenotile in postale zanesljivejše (Kalc, 2006, 365).
- 3 Tudi metoda družinske rekonstrukcije je omejena zaradi okrnjenih zapisov v matičnih knjigah in statusih animarum. To je seveda uvidel že Louis Henry (1965), ki velja za izumitelja metode, ko je glede na kakovost in razpoložljivost vitalnih podatkov, razločeval več tipov družinskih kartonov. Prva klasifikacija družinskih kartonov: kartoni tipa F (tj. *fiches fermées*) in kartoni tipa O (tj. *fiches ouvertes*). Pri kartonu tipa F je znan datum "konca opazovanja" (tj. *fin d'observation*) družine, medtem ko pri kartonu tipa O ta datum ni znan. To pomeni, da nekateri družinski kartoni niso uporabni za demografsko analizo oziroma le izjemoma. "Konec opazovanja" določajo datumi naslednjih dogodkov: smrt zakonca, ločitev oziroma razveza in daljša odsotnost, npr. zaradi migracije. Druga klasifikacija družinskih kartonov: kartoni tipa M in kartonu tipa E. Karton z oznako M pomeni, da je datum poroke znan, medtem ko to ne velja za karton z oznako E. Tako imamo že štiri skupine družinskih kartonov, to so: MF, MO, EF, EO. Pri tem je treba izpostaviti dejstvo, da niso vsi enaki meri uporabni. Tako na primer za preučevanje rodnosti potrebujemo čim bolj popolne družinske kartone; v ta namen so uporabni le kartoni z oznako MF in MO. Henry jih je razdelil še na sedem podkategorij: M I = tip MF, ki vsebuje natančen podatek o starosti ženske (znan je torej letnica rojstva ženske), M Ia = tip MF, ki vsebuje dokaj natančen podatek o starosti ženske (letnico rojstva izračunamo na podlagi v poročni knjigi zabeležene starosti ob poroki), M IIb = tip MF, ki vsebuje približno natančen podatek o starosti ženske (letnico rojstva izračunamo na podlagi v mrljiški knjigi zabeležen starosti ob smrti), M III = tip MF, nimamo podatka o starosti ženske, M IV = tip MO, ki vsebuje natančen podatek o starosti ženske (znan je torej letnica rojstva ženske), M V = tip MO, ki vsebuje dokaj natančen podatek o starosti ženske (letnico rojstva izračunamo na podlagi v poročni knjigi zabeležene starosti ob poroki), M VI = tip MO; nimamo podatka o starosti ženske.

stanj na podlagi podatkov iz matičnih knjig) in analize podatkov.⁴ Podatki o vitalnih dogodkih (rojstvu, poroki, smrti) seveda niso zbrani na enem mestu. To dejstvo narekuje tudi značaj te metode; namreč njen bistvo je povezovanje podatkov o zabeleženih spremembah osebnega stanja posameznika, ki jih pridobimo iz rojstnih, poročnih in mrliških matičnih knjig, statusov animarum pa tudi iz drugih serijskih virov, npr. knjige birmancev, knjige oklicev, grobne knjige itn. Pri tem matične knjige dajejo podatke o datumih rojstev, porok in smrti, medtem ko statusi animarum dajejo predvsem podatke o številu prebivalstva, njegovi starostni in spolni sestavi na dan popisa, tj. na dan, ko so nastali.⁵

Z metodo družinske rekonstrukcije torej na podlagi podatkov iz omenjenih virov tudi za obdobje pred popisi prebivalstva lahko izračunamo demografske kazalnike, katerih cilj je izločiti vpliv števila, starostne in spolne sestave prebivalstva, npr. starostne-specifične stopnje zakonske, nezakonske in splošne rodnosti, prvorodni in medporodni intervali, rodnost žensk glede na njihov socialni status itn. Izpeljava te metode pa je možna le, če razpolagamo s potrebnimi podatki in njihovimi verodostojnimi zapisi, tj. z natančno vodenimi matičnimi knjigami in statusi animarum.

V pričujočem članku bom zato opozorila na pomanjkljivosti in napake, ki so nastale pri njihovem vodenju, in osvetlila njihov pomen za izvedbo metode družinske rekonstrukcije.

NAPAKE IN POMANJKLJIVOSTI PRI VODENJU MATIČNIH KNJIG

Že med prepisovanjem zapisov iz matičnih knjig v računalniške podatkovne baze lahko v nekaterih rubrikah zasledimo napake in pomankljivosti, ki jih je Henry opredelil kot naključne, sistematične in selektivne (Henry, 1967, 37–41). Teh je več v matičnih knjigah iz starejšega, predpopisnega obdobja.

4 Čeprav so nekateri avtorji že pred 1. 1956 uporabljali metodo družinske rekonstrukcije predvsem za ugotavljanje stopnje rodnosti, veljata za izumitelja metode francoza M. Fleury in L. Henry, ki sta l. 1956 objavila delo, v katerem sta jo sistematično opisala (Hollingsworth, 1969, 156). Metodo družinske rekonstrukcije so do neke mere uporabljali že drugi avtorji pred Henryjem. L. 1915 je Edin izdelal študijo o starostno-specifičnih kazalnikih rodnosti v dvanajstih švedskih župnijah v Västmannlandu. L. 1942 je Hyrenius objavil študijo v knjižni izdaji, ki temelji na podatkih iz statusov animarum šestih župnij v Estoniji, naseljenih s švedskim prebivalstvom, za čas med letoma 1840 in 1937; vsebuje izsledke o rodnosti, starosti ob prvi poroki in otroški umrljivosti. Naslov Edinove študije je *Studier i Svensk fruktsamhetsstatistik*, naslov Hyreniusovega dela je *Estlandssvenskarna*. Henry je poznal Hyreniosovo delo, ne pa tudi Edinovega (Wrigley et al., 1997, 3).

5 Seveda so župniki vodili status animarum tudi še po njegovem nastanku. Iz tega gledišča status animarum združuje lastnosti popisne in vitalne statistike. To pomeni, da so z novimi podatki župniki sproti dopolnjevali status animarum. Zato včasih ni mogoče ugotoviti, kateri posamezniki so bili vpisani v času popisa in kateri so bili vpisani naknadno. To velja tudi za status animarum župnije Velike Brusnice z letnico 1900, ko podatek o številu prebivalstva in njegovi spolni in starostni sestavi za to popisno leto lahko le rekonstruirano, in sicer z analizo vpisov v matičnih knjigah in s povezovanjem le-teh z vpisi iz statusa animarum (ŽUVB-SA, 1900). Po naključju isti vir daje podatek o številu ter spolni in starostni sestavi prisotnega prebivalstva za popisno leto 1910; tega leta je takratni župnik z rdečo barvico obkljukal vse v župniji živeče župljane in župljanke, medtem ko je pri izseljenih ta podatek tudi dopisal, npr. v Ameriki.

Naključne napake oziroma pomanjkljivosti so najpogosteje nastale kot posledica župnikove bolezni, starosti, pozabljivosti in nepoznavanja dekretov, zaradi česar so napačno ali nedosledno zapisovali osebna imena in priimke, starost, zakonski stan, socialni status oziroma poklic posameznikov.

Sistematične pomanjkljivosti so bile najpogosteje povezane z vpisi smrti otrok, ki jih v 18. stoletju in še celo v 19. stoletju niso dosledno vpisovali niti v mrliske niti v rojstne matične knjige. Med druge pogostejše sistematične pomanjkljivosti Henry omenja še odsočnost beleženja starosti mladoporočencev in njune morebitne sorodstvene zveze.

Pri tem je treba opozoriti tudi na to, da je kvaliteta matičnih knjig zaradi površnega vodenja “od župnije do župnije in znotraj istih župnij v posameznih obdobjih zelo različna” (Kalc, 2006, 370). To se je dogajalo zaradi lokalnih uradniških praks, ki so na eni strani bile rezultat osebnih stališč, vrednot in drugih subjektivnih in objektivnih okoliščin življenja in dela župnikov-matičarjev, na drugi strani pa so bile odsev načina življenja ljudi. Zapisi v matičnih knjigah nikakor ne odsevajo zgolj pravila upravne zakonodaje; slednje je potrdila tudi analiza rubrike “Die beistehende Hebamme” v rojstnih matičnih knjigah župnije Velike Brusnice in kaplanije Gradin. Župniki oziroma kaplani so jo namreč selektivno izpolnjevali. To preseneča, saj iz gledišča določb za prijavo rojstva to ni bila nepomembna rubrika; vanjo so vpisovali ime in priimek babice, ki je pomagala pri porodu (dekret dvorne pisarne 2. julija 1825, PGS, zv. 53, str. 114),⁶ če pa je bila pri porodu navzoča druga oseba so to morali posebej zabeležiti (odlok notranjega ministrstva 22. junij 1886, št. 9934). Ta rubrika sicer ni pomemba za rekonstrukcijo demografske zgodovine posameznikov in župnij, je pa ključnega pomena za razumevanje zgodovine porodništva in babištva ter porodne kulture. Analiza te rubrike je dala v metodološkem pogledu povedne rezultate, ker odkriva družbeno ozadje okoliščin, ki so povzročile njen “pomanjkljivo” izpolnjevanje. Predvsem selektivno zapisovanje imen neizprašanih babic, potruje dejstvo, da je bilo t. i. babiško mazaštvo prepovedano in kaznivo. Pri “zatiranju pojava” so oblasti za pomoč prosile župnike in župane, a večinoma brez uspeha.⁷ Pravilo: “kar ni zapisano, ne obstaja”, se je v tem primeru potrdilo; v uničenih rubrikah si lahko le zamišljamo imena neizprašanih babic, ki so ženskam pomagale pri porodu.⁸

Rekonstrukcijo demografske zgodovine poleg nedoslednega zapisovanja osebnih imen, priimkov in dekliških priimkov, hišnih številk otežujejo ali onemogočajo nevidentirane spremembe osebnih stanj posameznikov. Za številnimi posamezniki se je, če sodimo po zapisih v matičnih knjigah, že po njihovem rojstvu izgubila vsaka sled. Ničesar ne vemo o njihovih porokah, ločitvah, vdovstvih, smrti. Te podatkovne “bele lise” so posledica načina življenja najrevnejših plasti prebivalstva, ki je bilo zaznamovano s selitvami (Čeč, 2006, 339–362; 2007, 415–440; 2009, 559–586).

6 Vsi podatki v zvezi vodenjem matičnih knjig (datumi izidov cesarskih patentov, odlokov in dekretov in njihovo vsebino) so povzeti po Umek, Kos, 1972, XVIII–LXXI.

7 Mentalita podježelskih oblastnikov (županov, župnikov) je bila kljub njihovemu boljšemu družbenemu položaju še vedno ruralna. Zato je razumljivo, da neizprašanih babic niso prijavljali, čeprav je bila to njihova dolžnost (Rožman, 2004, 56–57).

8 Več o verodostojnosti zapisov v rubriki “Die beistehende Hebamme” v rojstnih matičnih knjigah župnije Velike Brusnice in izsledki natančne analize te rubrike, glej v Rožman, 1997, 265–269.

Zaradi selitev kmečkega prebivalstva, ki že v predindustrijski dobi ni bilo nemobilno, kot je dolgo časa prevladovalo mišlenje tudi med zgodovinarji, so se pokazale šibkosti metode družinske rekonstrukcije. Njeno izvedbo otežujejo manjkajoči vitalni podatki izselencev in priseljencev, kot sta na primeru raziskave o mobilnosti kmečkega prebivalstva v francoski dolini Valserine pokazala Bideau in Brunet (1993, 111–123).

Tudi usoda Jerneja Škrbca je nazoren primer življenjske poti številnih ‐odvečnih‐⁹ bratov in sester naslednikov kmetij, ki so se poročili ‐na roke‐ in odšli zdoma ‐s trebuhom za kruhom. O Jerneju Škrbcu, tretjemu od devetih otrok tretjine zemljaka, sem iz serijskih virov župnije Velike Brusnice lahko izvedela samo to, da se je rodil 1854 v vasi in župniji Velike Brusnice, iz katere se je v 80. letih 19. stoletja izselil na Hrvaško. Več podatkov o njegovi nadaljnji usodi smo slučajno odkrili šele leta 2004¹⁰ v okviru bilateralnega slovensko-hrvaškega projekta *Populacijska dinamika ob slovensko-hrvaški meji: primer širšega obkolpskega prostora/Populacijska dinamika slovenskoj-hrvatskoj granici: primjer širšega pokupskog područja* (BI-HR/04-05-002; 2004–2005). Duška Knežević Hočevar, vodja slovenske projektne skupine (več o vsebini in poteku projekta glej Knežević Hočevar, 2006, 35–54), ga je ‐odkrila‐ med pregledovanjem poročnih matičnih knjig hrvaške župnije Radatovići, ki meji na župnijo Velike Brusnice.¹¹ Iz zapisa v poročni matični knjigi izhaja, da je Jernej služil v vasi Buliči, kjer je domnevno spoznal bodočo ženo triindvajsetletno Andjo P., služkinjo grkokatoliške veroizpovedi, s katero se je leta 1894 oženil, star že štirideset let (MUO-MV, II, 1889–1942).

Iz povedanega izhaja, da lahko rekonstruiramo demografske zgodovine le tistega dela prebivalstva, ki je glede na svoj premoženski status imelo možnost, da je ‐ostalo doma‐.

RUBRIKE IN VPISI V ROJSTNI MATIČNI KNJIGI

Kljub temu, da je metoda družinske rekonstrukcije možna le, če imamo podatke iz vseh treh matičnih knjig, je rojstna matična knjiga ‐najpomembnejša‐, saj jo vsaj že od druge polovice 19. stoletja lahko opredelimo kot dokument z osnovno evidenco o osebnem statusu posameznika, ker o njem vsebuje ‐vse‐ podatke od rojstva do smrti. Obravnavane rojstne matične knjige župnije Velike Brusnice¹² imajo rubrike, ki vsebujejo podatke o novorojencu/krščencu: zaporedna številka, datum rojstva in krsta, kraj rojstva, hišna številka, ime, priimek, veroizpoved, spol, zakonski stan; o starših: ime, priimek,

9 Pojem je uporabil James C. Davis. Z njim v širšem pomenu označuje problem poljedelske prenaseljenosti v 19. stoletju, ki se je pojavila zaradi hitre rasti prebivalstva (Davis, 1989).

10 V statusu animarum iz leta 1882 je župnik v rubriko opombe s svinčnikom zabeležil ‐Hrvaško‐, iz česar sem lahko sklepala le, da se tja izselil (ZUVB-SA, 1882). Domnevno že pred letom 1882, saj je bil tega leta star že osemindvajset let, torej več kot dovolj, da bi si ‐kruh služil‐ sam. ‐Odvečni‐ otroci so po pripovedovanju domačinov in podatkih iz statusov animarum šli pogosto zdoma še pred dopolnjenjem desetim letom starosti.

11 Iz zapisa v poročni matični knjigi razberemo, da je Jernej služil (v rubriki poklic je zapisano *sluga*).

12 Analizirala sem naslednje rojstne matične knjige: Rojstna matična knjiga Velike Brusnice III 1840–1874; Rojstna matična knjiga Velike Brusnice IV 1875–1901; Rojstna matična knjiga Velike Brusnice V 1902–1946 in Rojstna matična knjiga Stopiče 1843–1881. Skupaj 28.352 vnosov; en vnos šteje 24 polj oziroma spremenljivk.

socialni status in veroizpoved, pri materi tudi dekliški priimek; o botrih: ime, priimek in poklic; sledijo ime in priimek babice, njena izobrazba in podpis krstitelja. Poleg teh navedenih temeljnih podatkov, t. i. temeljni vpis, o samem rojstvu so v rojstno matično knjigo beležili še t. i. poznejše vpise, tj. podatke o spremembah osebnih stanj posameznika, kot so priznanje, ugotovitev in izpodbijanje očetovstva in materinstva; pozakonitev, posvojitev, prenehanje in razveljavitev zakonske zveze, sprememba osebnega ali rodbinskega imena otroka in staršev oziroma posvojiteljev, sprememba veroizpovedi, smrt, razglasitev za mrtvega in sodna ugotovitev smrti ter druge spremembe dejstev in podatkov, ki so vpisani v matično knjigo.

V nadaljevanju bom analizirala pomen le nekaterih izbranih podatkov, ki so nujni, da rekonstruiramo demografsko zgodovino posameznikov.

NATANČNA EVIDENCA VITALNIH DOGODKOV

Natančna evidenca o rojstvih je prvi pogoj za verodostojno analizo rodnosti. Zato je v drugi polovici 19. stoletja izšlo več odlokov (odlok notranjega ministra 1. aprila 1870, št. 3731; 2. julija 1886, št. 7245; nota notranjega ministrstva 7. oktobra 1892, št. 12711), iz katerih sklepamo, da župniki v rojstno matično knjigo niso vpisali vseh v župniji rojenih otrok.¹³

Prvič zato, ker ni bilo posebej določeno, da je treba prijaviti vse v župniji rojene otroke ne glede na to, kje in če so bili krščeni, ali so se rodili mrtvi, ali so bili to najdenčki, otroci potepuhov, beračev, krošnjarjev in ciganov.¹⁴ Tako so na primer v brusniški župniji mrtvorojene vpisovali nedosledno; nekaj časa samo v rojstno knjigo (od leta 1856), nekaj časa samo v mrlisko (med letoma 1842 in 1855) in od leta 1881 v obe knjigi.¹⁵ Ker so zabeležili samo njihovo smrt ali rojstvo je napaka dvojna (Kalc, 2006, 369).¹⁶

13 Vpis vseh rojstev so dodatno podkrepile odredbe o prijavi rojstva. Od l. 1881 je bila to dolžnost babice in po posebnih odredbah tudi dolžnost zakonskega očeta. O prijavi rojstev, gl. Umek, Kos, 1972, LVI–LVII.

14 Že v sredini 19. stoletja so župniki fare Velike Brusnice beležili rojstva otrok iz marginalnih socialnih skupin. Navajam nekaj zgledov, ki posredno pričajo tudi o mobilnosti revnih žensk, ki so se preživljale z beračenjem. Razumljivo je torej, da same niso mogle preživljati otroka. Svojega otroka so zato ali oddale ali pa so jim ga oblasti odvzele. Kot na primer Margarithi Perz, leta 1855, samski beračici iz Kočevskega („ledige Bettlerinen von Kerndorf 23 Pfarr Mittendorf in Göttschen“), ali Marii Golobič, leta 1861, beračici iz okraja in okolice Gorice („Bettlerin aus den Bezirke Umgebung Görz“) ali Marii Osvald, leta 1858, potovki („durchreisedes mensch von Binklje Pfarr Eüber in Kroatien“) iz Hrvaške (NŠAL-RMK, Velike Brusnice, III, 1840–1874).

15 Količniki (v promilih) mrtvorojenosti za župnijo Velike Brusnice po desetletjih: 1843–1852 (12,8), 1853–1862 (22,1), 1863–1872 (50,8), 1873–1882 (31,4), 1883–1892 (27,7), 1893–1902 (28,8), 1903–1912 (24,0), 1913–1922 (14,9), 1923–1932 (12,8), 1933–1942 (12,0). Iz podatkov lahko sklepamo, da so od druge polovice 19. stoletje dosledneje prijavljali mrtvorojene otroke. Stopnja mrtvorojenosti je bila izjemno visoka v obdobju 1863–1872, ko se je zaradi splošne gospodarske krize, ki je povzročila množično izseljevanje tukajšnjega prebivalstva v Ameriko, povečala tudi splošna umrljivost prebivalstva (Rožman, 2001, 379–389).

16 V predstatističnem obdobju je bilo v mnogih evropskih državah ali v nekaterih evropskih provincah, kjer je bila umrljivost dojenčkov visoka, število smrti dojenčkov podcenjeno, ker jih starši niso prijavili ali pa jih župniki niso vpisali. Na to dejstvo so postali demografi pozorni takrat, ko so ugotovili, da v se teh državah dvig stopnje umrljivosti dojenčkov ujema z vestnim vodenjem matičnih knjig (prim. Kalc, 2006, 7; van de Walle, 1986, 208–209).

Leta 1784 je izšel prvi patent, ki je zahteval, da morajo župniki vpisati tudi datum rojstva, isto določbo pa je ponovil patent dvorne pisarne 27. aprila 1812, in sicer, da morajo posebej vpisati datum rojstva, in to pred datumom krsta. Pred izidom prvega patentata so župniki vpisali le datum krsta, ki pa se ni nujno ujemal z datumom rojstva, kljub navadi, da so otroke nesli h krstu na dan rojstva. Takšna “uradniška” praksa je imela za posledico, da v primerih, ko je otrok umrl takoj po rojstvu, če je bil mrtvorjen, ali krščen v drugi župniji, rojstev sploh niso vpisali. Iz povedanega sledi, da nimamo podatkov o vseh rojenih, temveč predvsem v župniji rojenih in krščenih živorojenih otrok, kar še posebej velja za starejše rojstne matične knjige.

Verodostojnost evidence o številu rojstev se poveča z odlokom Notranjega ministrstva 10. avgusta 1886, ki je odrejala, da se izpis iz rojstne matične knjige izda samo tam, kjer je oseba vpisana z zaporedno številko.¹⁷ Otroke, ki jih ni krstil pristojni duhovnik, je vpisal z zaporedno številko duhovnik na območju, kjer so bili rojeni.¹⁸ Duhovnik, ki je otroka krstil, pa ga je vpisal v rojstno knjigo brez zaporedne številke in v opombi navedel, kje je otrok vpisan pod zaporedno številko. Velikokrat rojstva niso vpisana zato, ker so otroke nesli h krstu v drugo, bližnjo sosednjo župnijo, kjer so jih župniki vpisali v rojstno knjigo (prim. Kalc, 2006, 369).¹⁹ Pri metodi družinske rekonstrukcije pa upoštevamo le rojstva otrok, katerih starši so živelji v preučevani župniji. Če so njihovi otroci bili rojeni ali krščeni drugje in niso vpisani v rojstni matični knjigi domače župnije, bomo njihove rojstne podatke našli v drugih virih. V statusu animarum, v poročni in mrliski matični knjigi, če se družina pred župnikovim popisom ni izselila – takih družin je namreč v 2. polovici 19. stoletja bilo veliko,²⁰ če so se poročili ali umrli v domači župniji, če so župniki poleg datuma poroke oziroma smrti vpisali še datum rojstva ali vsaj starost.

Sledenje posameznikov poleg manjkajočih podatkov precej otežujejo nedosledno zapisana osebna in rodbinska imena.²¹ Do izdaje patenta 20. februarja 1784 so matice pisali v latinskom jeziku, poslej so jih začeli pisati v nemškem jeziku, v 2. polovici 19. stoletja

17 Rojstni matični knjigi številka III (1840–1874) in številka IV (1875–1901) se razlikujeta po tem, da prva še nima rubrike “zaporedna številka”. Do 1. 1881 so župniki iz Velikih Brusnic vpisovali rojstva z ali brez zaporedne številke, odvisno od osebne presoje (NŠAL-RMK, Velike Brusnice, III, 1840–1874; Velike Brusnice, IV, 1875–1901).

18 Otroci so bili rojeni večkrat v drugi, bližnji župniji, ker je matere porod preseenetil, ko so se mudile na obisku pri sorodnikih, opravljale dnino ali bile na poti na semenj, žegnanje idr.

19 Med letoma 1840 in 1945 je bilo v rojstne matične knjige župnije Velike Brusnice vpisanih 127 rojstev iz sosednjih župnij (Šmihel, Šentjernej, Stopiče, Šempeter) in prav toliko rojstev iz vasi Gabrie je bilo vpisanih v rojstno knjigo župnije Stopiče. Slednje smo odkrili s pomočjo podatkov iz statusov animarum Velike Brusnice in rojstnih matičnih knjig župnije Velike Brusnice in Stopiče (ŽUVB-SA, 1882; 1900; NŠAL-RMK, Velike Brusnice, III, 1840–1874; Velike Brusnice, IV, 1875–1901; Stopiče, 1843–1881; UENM-RMK, Velike Brusnice, V, 1902–1945). V tem primeru je slučajno prišlo do številčne izravnave rojstev, kar v statističnem pogledu ni zmanjšalo verodostojnosti izračunane vrednosti natalitete.

20 V brusniški župniji se je v tretji četrtini 19. stoletja količnik izseljevanja gibal okoli kranjskega povprečja (4,7 %). Na podlagi količnikov feminite in izseljenih v vrednosti indeksa poročnosti (Im) med letoma 1890 in 1910 sklepamo, da je bil vpliv izseljevanja na povprečno število otrok na žensko večji kakor na Kranjskem. L. 1910 je količnik izseljevanja znašal kar 10,3 %.

21 O pravilnem vpisovanju imen in priimkov, o pravilih, kdaj oseba sme spremeniti svoje ime ali priimek, gl. Umek, Kos, 1972, XL–XLIII.

je nemščino zamenjala pogovorna slovenščina. Ko prek matičnih knjig sledimo osebi skozi življenje, ugotovimo, da se je rodil na naslovu *Gross Wrusnitz 13* kot *Bartholomaeus Wrulz* in umrl na naslovu *Velike Brusnice 55* kot *Jarnej Brulec* (NŠAL-MMK, Velike Brusnice, 1841–1892). Da bi si olajšali delo različice imen in priimkov retrogradno poenotimo; moško ime *Barth.*, *Barthel.*, *Barthl.*, *Bartholom.*, *Barthelm.*, *Barthelmae*, *Bartholma*, *Bartholom*, *Bartholomaus* in *Bartholomaeus*, *Jarnej* spremenimo v sodobno slovensko knjižno obliko *Jernej*. Enako postopamo s priimki. S tem ne zabrišemo identitete posameznika, saj jo poleg imena določajo še rojstni podatki staršev, dekliški priimek mater idr.

Dalje, odsotnost poročnih podatkov prav tako onemogoča oziroma otežuje rekonstrukcijo zgodovine rodnostnega vedenja. Registraciji so uše zlasti poroke med domačimi ženini in primoženimi nevestami (prim. Kalc, 2006, 369), saj so po takratni navadi zakonske zveze sklepali v nevestini župniji, kjer so poroko tudi vpisali. Pri demografski rekonstrukciji olajša delo navada, da so si vaški fantje in dekleta še v 20. stoletju večinoma izbrali zakonca v domači župniji.²²

V primeru, ko se je nevesta primožila, so njeni rojstni in poročni podatki zapisani v statusu *animarum* ali v mrlški knjigi (če se je status ohranil in če je umrla v domači župniji). Če se status *animarum* ni ohranil ali ga sploh ni bilo, lahko rojstni datum (leto rojstva) v župnijo primoženih nevest ocenimo na podlagi podatka o starosti ob smrti, zapisanega v mrlški matični knjigi. Identifikacijo primoženih nevest – zavedati se moramo namreč, da je več oseb imelo enak ime in priimek – olajša okoliščina, da so župniki v rubriko “Ime, priimek in stan mrličev” zabeležili njihov dekliški priimek, ime in priimek moža ter njegov socialni status (primer: *Marija, roj. Kostrevec, žena ¾ zemljaka, Anton Rajk*).²³

Na prelomu stoletja pa so določene rubrike v rojstni, poročni in mrlški knjigi župniki opremili z dodatnimi podatki, ki jih rubrike sploh niso zahtevale, vendar pa ti podatki znato olajšajo identifikacijo oseb in njihovo sledenje. Med temi podatki so najpomembnejši rojstni in poročni podatki staršev, ki so jih obvezno vpisovati šele po 2. svetovni vojni. Brusniški župniki so jih od 1911 do 1945 vpisovali v rojstno matično knjigo, in sicer v rubriko “Starši” ali pa na skrajni rob, za rubriko “Podpis krstnika”. Od leta 1915 so namesto starosti mladoporočencev, kot je to predvidevala rubrika “Krstno in rodbinsko ime, stan, bivališče, starost”, zapisali njihove rojstne podatke. Identifikacijo otežuje ali onemogoča tudi način zapisovanja umrlih. Spet je rubrika zahtevala zgolj “Ime, priimek

22 Število oziroma delež porok sklenjenih med župljani in župljankami po desetletjih: 1843–1852: 60 (54 %); 1853–1862: 59 (60,2 %); 1863–1872: 77 (68,8 %); 1873–1882: 72 (66,7 %); 1883–1892: 73 (58,4 %); 1893–1902: 62 (56,9 %); 1903–1912: 65 (59,1 %); 1913–1922: 63 (49,6 %); 1923–1932: 115 (66,5 %); 1933–1942: 58 (46,4 %). Polovica in več porok je bilo v preučevanem obdobju sklenjenih med prebivalstvom domače župnije; delež tujih ženinov se je gibal okoli 35 % (UENM-PMK, Velike Brusnice, III, 1848–1914; Velike Brusnice, IV, 1915–1946).

23 V 30. letih 20. stoletja je opaziti med prebivalstvom župnije Velike Brusnice modo sklepanja zakonskih zvez na Brezju na Gorenjskem. Poroke so vpisane v poročni matični knjigi Velike Brusnice brez zaporedne številke. Pri rekonstrukciji družine upoštevamo tudi tiste poroke, ki jih je župnik vpisal v poročno knjigo brez zaporedne številke, toda le v primeru, ko gre za pare, ki so po poroki, sklenjeni drugje, živeli v župniji Velike Brusnice (UENM-PMK, Velike Brusnice, IV, 1915–1946).

in stan mrličev”, vendar so župniki zapisali tudi ime in priimek vdovca/vdove ali staršev, če je umrl mladoletni otrok (izbrana primera: *Marija, rojena Božič, žena + Jakopa Gazvoda bivšega ½ zemljaka; Marija, zakonska hči Franceta Ban, osebenka in Marjetе, rojene Medle*). Vpisovali so dopolnjena leta pokojnikov, in sicer zelo natančno, na primer 1 ¼ leta, od maja 1900 pa so poleg starosti vpisali tudi rojstni datum umrlega (UENM-MMK, Velike Brusnice, IV, 1893–1944).

Metoda družinske rekonstrukcije je kljub določenim pomanjkljivostim (npr. pogosto nimamo datuma o selitvah) za 19. in 20. stoletje lažje izvedljiva tudi zaradi t. i. dodatnih vpisov v matičnih knjigah. V rojstnih matičnih knjigah od druge polovice 19. stoletja zasledimo vse več t. i. dodatnih vpisov. Ti vpisi pričajo o spremembah osebnih stanj posameznika – poroki, ločitvi, spremembi imena in priimka, državljanstva, smrti, pozakonitvi, razveljavitvi očetovstva, posvojitvi idr., ki so bile praviloma zabeležene naknadno, tj. po 2. svetovni vojni (9. maj 1946 oziroma 16. september 1947), ko je bil sprejet nov zakon o državnih matičnih knjigah, ki je predpisoval, da se v rojstno matično knjigo vpišejo vse spremembe osebnih stanj posameznikov. Ti podatki pa omogočajo boljši vpogled v življenske usode ljudi in njihove “socialne” in “teritorialne” premike.²⁴

REGISTRACIJA SOCIALNEGA STATUSA POSAMEZNIKA

Natančno vodene matične knjige in statusi animarum omogočajo, da rekonstruiramo rodnost, umrljivost in poročnost prebivalstva glede na njihov socialni status. Kljub temu moramo biti previdni; poglobiti se moramo v logiko zapisovanja podatkov, da bi odkrili njihov pomen in verodostojnost. Povedano bom ponazorila s primerom iz poročne matične knjige.

Najspornejša je verodostojnost podatkov o socialnem statusu ženina in njegovega očeta. Verodostojnost vpisov je vprašljiva, ko je župnik zapisal, da sta ženin in njegov še živeči oče 1/2 zemljak. Prav tako je nepravilen zapis, če je župnik zapisal socialni status očeta, ki je bil ob sinovi poroki že pokojni (pod ime očeta je zapisal *todt* ali pa je pred imenom naredil križec). V takem primeru vemo, da oče ni bil več lastnik posestva, vendar si naznamek lahko razložimo kot natančno izpolnjevanje rubrike, ki zahteva podatek o socialnem statusu. Nekateri župniki so bili natančnejši, ko so vpisali *bivši polovice zemljak*. Če je oče še živel in je zapisano, da je bivši polovice zemljak, domnevam, da je že izročil posestvo svojemu nasledniku. Pri tem ne smemo spregledati dejstva, da takšen zapis ne pove, kateremu otroku je pravzaprav izročil posestvo. Zaradi navedenih dejstev je analiza socialnega statusa omejena le na primerjavo med socialnim statusom ženina in socialnim statusom neveste, čeprav bi bil podatek, ali so očetje izročili posestvo že ob poroki z izročilno-darilno pogodbo ali šele pred smrtjo z oporoko, pomemben za preučevanje dedovanjskih navad. Z njimi so uravnnavali starost ob prvi poroki, in tako vplivali na število rojenih otrok in na družinske odnose. Kljub omejitvam, ki jih narekuje narava vpisov o

24 Primer: oseba Marija, roj. 1933, se je, kot je razvidno iz zapisa v rojstni matični knjigi, poročila leta 1956 v Murski Soboti, leta 1965 je bila na sodišču v Mariboru razvezana (UENM-RMK, Velike Brusnice, V, 1902–1945). Na osnovi teh podatkov sklepamo, da vsaj od leta 1956 ni živila več v brusniški župniji.

socialnem statusu, je mogoče ugotoviti vsaj to, kakšen je bil socialni status staršev mlado-poročencev. Vpisi socialnega statusa neveste povedo, da so bile do poroke hišno-pravno odvisne od očeta ali kmeta, pri katerem so služile. Izjema so vdove, lastnice hiše ali celo posestva, tudi preužitkarice in starejše samske neveste, ki so bile največkrat hišarice.

Stan staršev (pokojni, vdovec, poročen, samski) je podatek, ki ga rubrika ni zahtevala. Vseeno je na podlagi zapisov mogoče ugotoviti, ali so bili starši ob poroki otroka živi ali ne. Ne vemo pa, kakšen je bil stan še živeče/-ga starša. Obstajata dve možnosti: da se je ponovno poročil/-la ali pa je ostal oz. ostala vdovec oz. vdova.

Iz navedenega lahko sklepamo, da so podatki o socialnem položaju posameznika izjemno pomembni, ker omogočajo preučevanje demografskih procesov glede na socialni položaj posameznikov oziroma skupine posameznikov (npr. rodnost žen kajžarjev v primerjavi z rodnostjo žen velikih kmetov).²⁵ Ti procesi pa so povednejši, če jih lahko umestimo v socioekonomski kontekst. To spoznanje je med drugim v začetku 90. let spodbudilo antropologe, da so začeli preučevati rodnostno vedenje v družbeno zgodovinskem kontekstu, pri čemer pa so poudarjali pomen združevanja kvantitativnega in kvalitativnega raziskovanja in mikro študij, in sicer slednje v povezavi s političnimi, družbenimi, gospodarskimi in drugimi družbenimi procesi (Kertzer, 1995; Greenhalgh, 1995). Nujnost mikroštudij je med drugim potrdila historično-antropološka-demografska raziskava o rodnostnem vedenju v italijanskem mestu Casalsecchio; izsledki so pokazali, da družbene in ekonomske spremembe na državnini (makro) ravni različno vplivajo na akterje iz iste skupnosti (npr. vasi), zlasti če slednji izvirajo iz različnih socialnih plasti (Kertzer, Hogan, 1989, nav. po Kertzer, 1995).

SKLEP

V pričujočem članku sem na primeru matičnih knjig župnije Velike Brusnice na Dolenjskem opozorila na pomanjkljivosti in napake, ki so nastale pri njihovem vodenju, in osvetlila njihov pomen za izvedbo metode družinske rekonstrukcije.

Rekonstrukcijo demografske zgodovine poleg razpoložljivosti in kontinuitete virov otežuje tudi kvaliteta zapisov. Kvaliteta zapisov v matičnih knjigah se od župnije do župnije in znotraj istih župnij v posameznih obdobjih zelo razlikujejo zaradi lokalnih uradniških praks. Na eni so bile rezultat osebnih stališč, vrednot in drugih subjektivnih in objektivnih okoliščin življenja in dela župnikov-matičarjev, na drugi strani pa so bile odsev načina življenja revnih ljudi, ki so zaradi migracij “ušli” registraciji. Dalje, ugotovljajam, da zapisi v matičnih knjigah nikakor ne odsevajo zgolj pravil upravne zakonodaje; ampak tudi družbeno ozadje registriranih dogodkov. Analiza rubrike “Die beistehende Hebamme” v rojstnih matičnih knjigah župnije Velike Brusnice in kaplanije Gradin je v

25 Tovrstna analiza je mogoča le, če so župniki natančno zapisovali podatke o socialnem statusu. Župnije Velike Brusnice so v obdobju med letoma 1840 in 1945 v matičnih knjigah in statusih animarum natančno zapisovali podatek o socialnem položaju posameznikov, npr. $\frac{3}{4}$ zemljak, hišar, žena $\frac{1}{2}$ zemljaka in mlinarja, brat gospodarja $\frac{1}{2}$ zemljaka ipd. V kaplaniji Gradin so bili zapisovalci manj natančni; v rojstni matični knjigi kaplanije Gradin (ŽUS-RMK, Gradin, III, 1863–1912) so župniki in kaplani pod socialni status posameznikov zapisali zgolj kmet (*agricolae oz. agr.*), žena kmeta ipd.

metodološkem pogledu dala povedne rezultate, saj je razkrila družbeno ozadje okoliščin, ki so povzročile njen “pomanjkljivo” izpolnjevanje. Ugotovila sem, da župniki niso zapisovali imen neizprašanih babic, ker so jih ščitili pred “zakonom”, saj je bila njihova dejavnost prepovedana in kazniva.

Na splošno ugotavljam, da so bile matične knjige župnije Velike Brusnice vestno vodene. Kljub temu sledenju oseb skozi matične knjige otežujejo napake in nedoslednosti, ki so nastale pri registraciji priseljenih, izseljenih, mrtvorojenih, druge krščenih otrok in pri zapisovanju osebnih, rodbinskih in krajevnih imen, socialnega statusa posameznika.

Tako napačno zapisane kot manjkajoče osebne podatke, npr. za primožene neveste, druge rojene in/ali krščene otroke, je mogoče odkriti v drugih virih, najpogosteje v statusu animarum.

Na prelomu 19. in 20. stoletja so začeli župniki natančneje voditi matične knjige. Svoje uradniško delo so si olajšali z t. i. dodatnimi vpisi, ki so jim in raziskovalcem omogočili hitrejšo in zanesljivejšo identifikacijo posameznikov. Med temi podatki so najpomembnejši rojstni in poročni podatki staršev, zapisani ob rojstvu, poroki ali smrti otroka, ki so jih v skladu z novim zakonom o vodenju matičnih knjig obvezno začeli vpisovati še po 2. svetovni vojni. Identifikacijo posameznikov omogoča tudi način zapisovanja umrlih in starosti ob smrti; čeprav je rubrika zahtevala zgolj “Ime, priimek in stan mrljev”, so župniki zapisali tudi ime in priimek vdovca/vdove ali staršev, če je umrl mladoletni otrok, od maja 1900 pa so poleg starosti vpisali tudi rojstni datum umrlega.

Zaradi t. i. dodatnih vpisov v matičnih knjigah in dejstva, da so župniki vodili status animarum, kamor so vpisali datume vitalnih dogodkov vseh župljanov, je metoda družinske rekonstrukcije kljub določenim pomanjkljivostim (npr. pogosto nimamo datuma o selitvah) za 19. in 20. stoletje izvedljiva.

ZAHVALA

Kolegici dr. Duški Knežević Hočevr se zahvaljujem za posredovane podatke iz poročne matične knjige župnije Radatovići. Za vpogled v prepis rojstne matične knjige kaj planije Gradin se zahvaljujem kolegici dr. Mojci Ravnik.

AN ANALYSIS OF THE RELIABILITY OF RECORDS IN REGISTER BOOKS: METHODOLOGICAL ASPECTS

Irena ROŽMAN

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: irena.rozman@guest.arnes.si

SUMMARY

The structural-genetic study of demographic processes is limited by the availability and quality of register books, as those from previous periods were generally poorly preserved and managed. An analysis of the records in the parish birth register books in Velike Brusnice (1840–1945) offers an insight into their “language”. These records reflect the spirit of the times; not solely in terms of administrative law, but also those of local official practices, which were often the result of personal attitudes, values and other subjective and objective circumstances of registrars, i.e. priests. The methods and characteristics of the records in the register books have both substantive and methodological value. A “substantive” reading of the records highlights their social background; for example, the attitude of local authorities to midwives is reflected in the way of recording their names and family names; while a “methodological” reading enables an assessment of the records’ quality. These readings form a basis for deciding whether the register books of a particular parish are appropriate, i.e. reliable, for the method of family reconstruction. But even the most carefully kept record books contain errors, inconsistencies and shortcomings, which sometimes render the family reconstruction method impossible. This article, based on the case of birth register books from the parish of Velike Brusnice (1840–1945), outlines the circumstances which hinder the identification of individuals, i.e. the reconstruction of their cradle-to-grave demographic history, on which the method of family reconstruction depends.

In general, I note that in the 19th and 20th centuries, the Velike Brusnice parish register books were very diligently managed. Nevertheless, there are still inconsistencies, most of them relating to the registering of births of children (including stillborn), personal, genealogical and local names, the social status of individuals and the names and surnames of the midwives. Missing personal data for brides that came from another village and children born and baptised elsewhere were found either in the Status Animarum and/or in the marriage and death registers.

However, at the turn of the century, the identification of individuals was facilitated by the so-called additional entries; entries that were not even required by any of the particular rubrics. Among them, the most important are the birth and wedding data of parents, recorded in birth register books, and the date of birth of deceased individuals, recorded in death registers. All these data were, in accordance with the new law on the management of registers, required to be included only after the Second World War. Due to these additional entries in registers, and the fact that the priests kept the Status Animarum, in which they entered the dates of the vital events of all parishioners, the method of family

reconstruction is nevertheless, despite the poor management of registers for the 19th and 20th centuries, feasible.

Key words: register books, birth register book, family reconstitution

VIRI IN LITERATURA

MUO-MV – Matični ured Ozalj, Matica vjenčanih župe Radatovići.

NŠAL-MMK – Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Mrliške matične knjige.

NŠAL-RMK – NŠAL, Rojstne matične knjige.

UENM-MMK – Upravna enota Novo mesto (UENM), Mrliške matične knjige.

UENM-PMK – UENM, Poročne matične knjige.

UENM-RMK – UENM, Rojstne matične knjige.

ŽUS-RMK – Župnijski urad Sočerga, Rojstne matične knjige.

ŽUVB-SA – Župnijski urad Velike Brusnice, Status animarum Velike Brusnice.

Bestard-Camps, J. (1991): What is in a relative? Household and Familiy in Formentera. New York - Oxford, Berg.

Bideau, A., Brunet, G. (1993): The construction of individual life histories: Application to the study of geographical mobility in the Valeserine Valley in the nineteenth and twentieth centuries. V: Reher, D., Schofield, R. (ur.): Old and New Methods in Historical Demography. Oxford, Clarendon Press, 111–125.

Chaunu, P. (1995): Histoire quantitative, histoire sérielle. Paris, SEDES.

Ceč, D. (2006): “Zapustil me je bog, ko sem se ga nehala bati”. Mikrozgodovinska analiza izseka družbe starega reda. *Acta Histriae*, 14, 2, 339–362.

Ceč, D. (2007): Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. *Acta Histriae*, 15, 2, 415–440.

Ceč, D. (2009): Roparska vlačuga. Samopredstavitev in interpretacija predstavnikov revščine med kranjskimi elitami. *Acta Histriae*, 17, 3, 559–586.

Davis, J. C. (1989): Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev. Ljubljana, Slovenska matica.

Fleury, M., Henry, L. (1985): Nouveau manuel de dépouillement et d' exploitation de l' etat civil ancien. Paris, Institut National d'Études Démographiques.

Furet, F. (1981): Il quantitativo in storia. V: Le Goff, J., Nora, P. (ur.): Fare storia. Torino, Einaudi, 3–23.

Greenhalgh, S. (1995): Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, political economic, and feminist perspectives. V: Greenhalgh, S. (ur.): Situating Fertility. Anthropology and demographic inquiry. Cambridge, Cambridge University Press, 3–28.

Henry, L. (1958): La population de Crulai, paroisse normande. Etude historique. Paris, Presses universitaires de France.

Henry, L. (1980): Tehniques d' analyse en démographie historique. Paris, Editions de l'Institut National d'Etudes Demographiques.

Hollinsworth, T. H. (1969): Historical Demography. The Sources of History. Studies in the Uses of Historical Evidence. Ithaca (N.Y.), Cornell University Press.

Imhof, E. A. (1977): Einführung in die Historische Demographie. München, Beck.

Kalc, A. (2006): O preučevanju demografije mest pred moderno statistiko, s posebnim poudarkom na 18. stoletju in vprašanju urbanskega priseljevanja. *Acta Histriae*, 14, 2, 363–392.

Kertzer, D. I. (1995): Political-economic and cultural explanations of demographic behavior. V: Greenhalgh, S. (ur.): *Situating Fertility. Anthropology and demographic inquiry*. Cambridge, Cambridge University Press, 29–52.

Kertzer, D. I., Fricke, T. (ur.) (1997): *Antropological Demography. Toward a New synthesis*. Chicago - London, University of Chicago Press.

Kertzer, D. I., Hogan, D. P. (1989): Family, Political Economy, and Demographic Change. Madison, University of Wisconsin Press.

Knežević Hočevar, D. (2006): Prebivalstveno gibanje ob slovensko-hrvaški meji: primer širšega obkolpskega prostora. V: Černelič Krošelj, A. et al. (ur.): *Mesto in trg na meji / Grad i trg na granici*. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 35–54.

Laslett, P., Wall, R. (ur.) (1972): Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over three countries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe. Cambridge, Cambridge University Press.

Luthar, O. (1993): Med kronologijo in fikcijo. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Mitterauer, M. (1975): Familiengröße-Familientypen-Familienzyklus. Probleme quantitativer Auswertung von österreichischem Quellenmaterial. *Geschichte und Gesellschaft*, 1, 226–255.

Pfister, C. (1994): Bevölkerungs-Geschichte und Historische Demographie 1500–1800. München, Oldenbourg.

Rožman, I. (1997): Zgodovinski oris babištva na Slovenskem in porodna pomoč v fari Velike Brusnice na Dolenjskem od 1840 do 1945. *Etnolog*, 7, 265–269.

Rožman, I. (2001): Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani.

Rožman, I. (2004): Peč se je podrla! Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo.

Umek, E., Kos, J. (ur.) (1972): Vodnik po matičnih knjigah I. Ljubljana, Skupnost arhivov Slovenije.

van de Walle, F. (1986): Infant Mortality and the European Demographic Transition. V: Coale, A. J., Watkins, S. C. (ur.): *The Fertility Decline in Europe*. New Jersey, Princeton University Press, 201–203.

Wrigley, E. A. et al. (1997): English Population History from Family Reconstitution 1580–1837. Cambridge, Cambridge University Press.

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

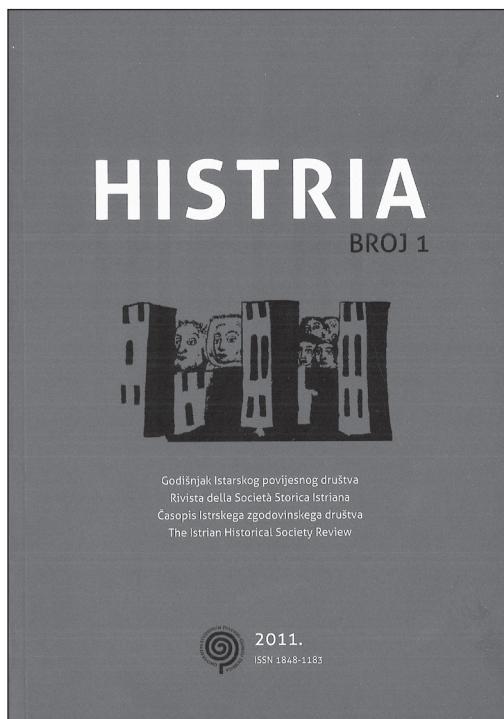
HISTRIA: godišnjak Istarskog povijesnog društva,
broj 1, Pula, Istarsko povijesno društvo, 2011, 335 str.

Godišnjak Istarskoga povijesnog društva u svome prvom broju na impresivnih 335 stranica donosi šest izvornih znanstvenih radova i jedan stručni, a u dijelu "Prikazi, ocjene, izvješća" pregled recentnije izdavačke djelatnosti u Istri i o Istri te izvješća sa znanstvenih i stručnih skupova održanih u Istri. Obuhvaćajući u cjelini razdoblje od srednjega vijeka do dvadesetoga stoljeća, teme radova zadiru u kulturnu, crkvenu, pravnu, političku i socijalnu povijest Istre i susjednih područja. Svaki je znanstveni i stručni rad upotpunjen sažetcima na hrvatskom, talijanskom i engleskom jeziku. U predgovoru glavni urednik Maurizio Levak između ostalog ističe i razlog pokretanja znanstveno-stručnog časopisa kao godišnjeg glasila Istarskog povijesnog društva – potrebu sve većeg broja istarskih povjesničara za objavljivanjem rezultata svojih istraživanja.

Prvi je rad Nikoline Maraković, "Crkva sv. Martina u Svetom Lovreču Pazeničkom – privatna crkva porečkih biskupa ili istarskih (mark)grofova?" (13–36), u kojem autorica novom interpretacijom poznatih dokumenata preispituje dosadašnje spoznaje o izgradnji crkve sv. Martina kao i o povijesti samoga grada Svetog Lovreča Pazeničkog gdje je crkva smještena. U prvom je planu pitanje stvarnog naručitelja gradnje crkve i njena izvorna namjena. Rad je obogaćen fotografijama crkve, kao i tlocrtom Svetog Lovreča.

Slijedi rad Darje Mihelič "Sporazumi o mejah srednjeveških mestnih teritorijev (Piran in njegovi sosedje)" (37–59) u kojem se na temelju rukopisa piranske podružnice Pokrajinskog arhiva u Kopru opisuje rješavanje zemljjišnih sporova i određivanje granica srednjovjekovnoga Pirana sa susjednim mjestima – Izolom, Bujašima i Umagom. Autorica navodi postojanje pregovaračkih tijela (u obliku sudaca-posrednika, vanjskih arbitara i mjesnih poglavara) koji su trebali nepristrano odlučivati o pripadnosti spornoga područja.

Mihovil Dabo predstavlja rad "Stvarni problemi i popularna predodžba: postavljanje Josipa Velikanje za kapelana u Juršićima" (61–78) u kojem osvjetljuje postavljanje mladog slovenskog svećenika Josipa Velikanje, tzv. *hajdučkog popa*, za kapelana u Juršićima te uz obrazloženje legende o povezanosti Velikanje i oružja

donosi prilog poznavanju prilika u kojima su izgrađeni crkva i župni stan, kao i problema koji su stajali na putu uključivanja istarskog hrvatskog puka u modernizacijske procese.

Rad Darka Dukovskog "Povijesna ekspertiza tragedije na pulskoj Vargaroli (*Vergarolla*) 18. kolovoza 1946." (79–112) daje na uvid pojedinosti oko eksplozije na Vargaroli u nedjeljno poslijepodne 18. kolovoza 1946. Na temelju arhivske građe iz fondova *The National Archives Kew Gardens* i ostalih izvora i literature, autor sam događaj eksplozije proučava u širem kontekstu događaja u razdoblju od svibnja 1945. do veljače 1947. da bi, između ostalog, proširio ili otklonio jednoznačna historiografska obrazloženja o eksploziji kao povodu egzodusa talijanskog stanovništva ili njene bliske povezanosti s *sojbama*. Rad je obogaćen slikovnim prilozima i vojnim dokumentima.

Slijedi rad Marka Medveda "Historiografske podjele oko biskupa Antonija Santina" (113–135) u kojem se donosi pregled talijanske, slovenske i hrvatske svjetovne i crkvene historiografije, a u žarište postavlja znamenita osoba istarske crkvene povijesti 20. stoljeća Antonio Santin i osvjetljuje njegovo djelovanje za vrijeme fašističke vlasti. Autor upozorava da je nakon otvaranja Vatikanskog arhiva za pontifikat Pija XI. (2006.) historiografija o odnosu Crkve i fašizma obogaćena za brojna nova i vrijedna djela, ali i da ona u hrvatskoj i slovenskoj historiografiji nije izazvala dužno zanimanje. Medved zaključuje da katolička hijerarhija u doba fašizma nije zahtjevala, a još manje poticala, državnu vlast na nepravedne postupke prema slavenskom stanovništvu.

U posljednjem izvornom znanstvenom radu "Nacionalnopreporodni rad mons. Bože Milanovića u tršćanskom razdoblju 1922.–1945." (137–173) autor Stipan Trogrlić opisuje tršćansko razdoblje nacionalno-političkog i kulturno-prosvjetnog djelovanja mons. Bože Milanovića, i to prvotno kroz istarski Pododbor slovenskog političkog društva Edinost, zatim kroz Društvo sv. Mohora za Istru te napoljetku kroz suradnju s vodstvom NOP-a. Trogrlić zaključuje da je Milanović spoznao kako je NOP jedina relevantna vojno-politička snaga koja je sposobna ostvariti ujedinjenje Istre s Hrvatskom te da je zbog toga od prvotno kritičkog stava prema njemu prešao na suradnju. Tu je suradnji i formalizirao potpisivanjem sporazuma u srpnju 1945., ali tek nakon što mu je zajamčeno poštivanje njegovih traženja – dodjele Đačkog doma za potrebe sjemeništa, dopuštenja za pokretanje vjerskog lista i osnivanja svećeničkog staleškog društva.

Stručni rad autora Branka Marušića "Hrvatski korespondenti dr. Henrika Tume" (175–184) prikazuje korespondenciju slovenskog odvjetnika, zavičajnog pisca, političara, publicista i alpinista Henrika Tume uglavnom dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća sa znamenitim hrvatskim ličnostima te s određenim hrvatskim društvima. Uvid u razmjenu pisama s Rikardom Katalinićem Jeretovim, Matkom Laginjom, Matkom Mandićem, Petrom Skokom, Vjekoslavom Spinčićem i ostalim ličnostima, društvom "Prijatelj prirode", Hrvatskim planinarskim društvom, Hrvatskom društvom planinara "Runolist" i ostalima prilog je proučavanju povijesti radničkog i nacionalnog pokreta u Hrvatskoj, kao i povijesti hrvatskog alpinizma.

U bogatoj cjelini "Prikazi, ocjene, izvješća" (185–335) nalazi se tridesetak osvrta na recentnije knjige s tematikom iz istarske povijesti ili povijesti šireg područja, zbornike radova te nekoliko izvješća o održanim znanstvenim i stručnim skupovima na području Istre. Davor Bulić prikazao je knjigu Roberta Matijašića *Povijest hrvatskih zemalja u*

antici do cara Dioklecijana (Zagreb 2009.), a David Orlović djelo Ivana Milotića *Rim-ska vojnička diploma iz Umaga* (Umag 2009.). Danijela Doblanović iscrpno je prikazala knjigu Egidia Ivetića *L'Istria moderna 1500–1797, una regione confine* (Verona 2010.), a Martina Batel potpisuje dva prikaza: onaj knjige Bartolomea Giorginia *Povijesni pregled Labina i okolice* (Labin 2010.) i djela Branka Perovića *Austrougarske vile i kuće u Puli – vraćanje memorije gradu* (Pula 2010.). Raul Marsetić prikazao je knjigu *Pulska kruna. Pomorska tvrđava Pula. Fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja* autora Attilia Krizmanića (Pula 2009.), a Milan Radošević knjigu u koautorstvu Andreja Badera i Ivana Miškovića *Zaboravljeni egzodus 1915.–1918.* (s. l., 2009.), kao i djelo Franka Dote *Zaraćeno poraće: konfliktini i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb 2010.). Prikaz knjige Nevia Šetića *Istra za talijanske uprave: o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.–1941.* (Zagreb 2008.) napisao je Mihovil Dabo, a knjige istog autora *Staleška društva i časopisi hrvatskog učiteljstva u Istri 1891.–1914.* (Zagreb 2010.) Željko Cetina. Darko Dukovski autor je opsežnog osvrta na knjigu Rober-ta Spazzalija *Pola operaia (1856–1947): I Dorigo a Pola. Una storia familiare tra soci-alismo mazziniano e austro marxismo* (Trieste 2010.). Bojan Horvat prikazao je knjigu Milana Klobasa *Borbeni put Operativnog štaba za Istru: svjedočanstva generala Milana Klobasa* (Pula 2010.). Igor Duda prikazao je knjige tekstova i fotografija Toše Dapca u uredništvu Marine Benazić i Jerice Ziherl *Istarski dnevnik / Diario istriano* (Novigrad 2008.) i *Riječki dnevnik / Rijeka Chronicles* (Rijeka 2009.), a Luka Tidić knjigu Josipa Orbanića *Pula u cvijeću pod različitim zastavama* (Pula 2010.). Marina Zgrabić prikazu-je knjigu u uredništvu Nikoline Radić Štivić i Luke Bekića *Tarsatički principij. Kasno-antičko vojno zapovjedništvo* (Rijeka 2009.), a Jasenko Zekić knjigu prevedenih radova Antona Gnirsa *Arheološki tekstovi* (Pula 2009.). Hana Žerić autorica je prikaza kataloga Vojke Cestnik *Željeznodobna nekropola Kaštel kod Buja: analiza pokopa željeznodobne Istre* (Pula 2009.), a Iva Milovan kataloga autorice Lane Skuljan *Fotografija u Istri do 1918.: iz fundusa Zbirke fotografija, negativa i fotografске opreme* (Pula 2009.).

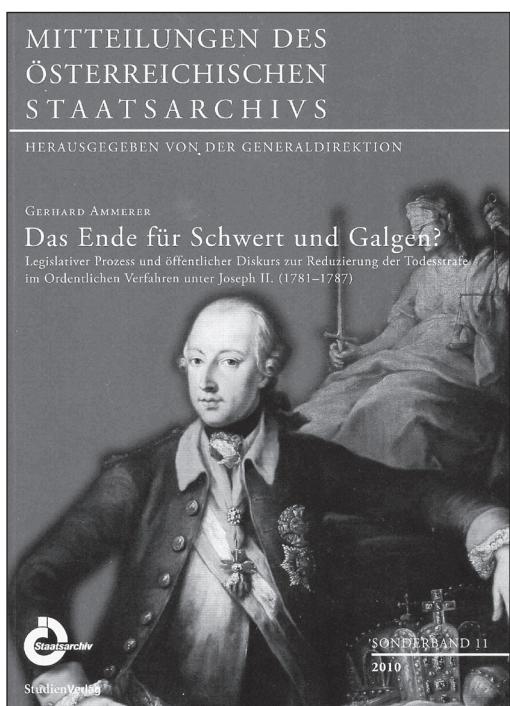
Slijede prikazi zbornika i časopisa, te izvješća o znanstvenim i stručnim skupovima. Posljednja dva članka, autora Igora Jovanovića vezana su upravo uz povijest u nastavi, što je u predgovoru najavio i urednik, obrazlažući kako se časopis ne želi zadržavati u uskim okvirima znanstvene djelatnosti. Milan Radošević i Mihovil Dabo zaključuju go-dišnjak izvješćem o aktivnosti Istarskog povjesnog društva u 2010. godini.

Uz spomenutog glavnog i odgovornog urednika ovoga izdanja, kao članovi Urednič-ko-g odbora navedeni su Mihovil Dabo, Bruno Dobrić, Javier Grossutti, Gracijano Kešac, Dean Krmac, Raul Marsetić, Elvis Orbanić, Milan Radošević, Alojz Štoković i Stipan Trogrić. Suizdavač je časopisa Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.

Iva Milovan

Gerhard Ammerer: DAS ENDE FÜR SCHWERT UND GALGEN?: Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787), Innsbruck [etc.], Studienverlag, 2010, 633 str.

Najnovejša knjiga G. Ammererja, priznanega raziskovalca 18. stoletja v Habsburški monarhiji, je plod večletnega dela. Avtor nadgrajuje sicer že znane in objavljene podatke o procesu sprejemanja nove kazenske zakonodaje, pri nastajanju katere je sodelovala posebna dvorna komisija, ki je zasedala več let. Raziskava temelji na gradivu splošnega upravnega arhiva (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*), ki je žal ohranjen le delno, saj ga je veliko pogorelo v požaru v 20-ih letih 20. stoletja. Povod za delovanje komisije je bila cesarska odredba, ki je bila izdana 2. februarja 1781, dvorni svetniki, ki so sestavljali mnenja, pa so bili premišljeno izbrani. Šlo je namreč za predstavnike treh generacij pravnih šol v monarhiji, kar avtor metodološko najbolj primerno argumentira s predstavljivo njihovih življenjepisov: najstarejši Joseph Ferdinand von Holger je bil pomemben avtor pri kompilaciji civilnega prava v monarhiji in član kompilacijske komisije za pripravo Terezijane, Karl Anton Martini je bil kot glavni predstavnik ideje naravnega prava tudi svetovalec pri pripravi Leopoldine, dvorni svetnik Fraz Georg Ritter von Keeß je predlog kot predstavnik najmlajše generacije pravnikov in že učenec Josepha von Sonnenfelsa predstavil kot zadnji 21. 8. 1781, kar avtor v zadnjem času bolj poudarja, kot v omenjenem delu. Ta pomembna komisija pri vrhovnem pravosodnem organu (Oberste Justizstelle) in pod vodstvom Sinzendorfove kompilacijske komisije je imela nalogu, da ugotovi in določi, pri katerih zločinih naj se obdrži smrtna kazen in pri katerih ne. V njenem področju dejavnosti je bila priprava novega kazenskega reda in pretresa 42-ih vrst zločinov, za katere je *Constitutio criminalis Theresiana* predvidela smrtno kazen, ponovno pa je morala pretresti tudi "paket" zločinov, za katere smrtna kazen ni bila predvidena. Skladno s tem je morala predlagati alternativne kazni, ki bi bile tudi ekonomične, kar je ena od glavnih karakteristik omenjene reforme kazenskega prava, ki se je usmerila na tri področja: spremembe kazenskega materialnega prava in ločitev od procesnega prava, kjer je bila glavna pozornost usmerjena v postopke in načine kaznovanja. Tretji pomemben element reforme je bila centralizacija ustanov in ustano-

vitev posebnih kazenskih sodišč. Tako se je začelo večletno razglašljjanje o kazenskem materialnem pravu, novem načinu vodenja kazenskih procesov in o vprašanjih samih institucij, ki bi bile zadolžene za izvajanje kazenskega sodstva. Študija je pomembna, saj prinaša komentarje in natančne večletne zapiske člana te komisije, Franza Georga Ritterja von Keeša, kar je bila do sedaj v zgodovinopisu in pravni zgodovini popolnoma prezrta tema. Po prvih referatih je bil prvi osnutek kazenskega reda pripravljen že leta 1783. V uvodnem delu avtor bralcu prek navajanja glavnih tendenc razvoja kazenskega prava in pomena smrtne kazni predstavi splošne intelektualne okvirje, v katerih se odvija reforma kazenskega prava v 2. polovici 18. stoletja. Povzema zlasti avstrijske avtorje in glavne politične teoretične in filozofe. Iz natančne razprave je razvidno, da so vsi člani komisije poznali politične in pravne teoretične naravnega prava – Huga Grotiusa, Charlesa Louisa de Montesquieuja, Thomasa Hobbesa, Samuela Puffendorfa in Christiana Wolffa. Upoštevali so recimo tudi Voltairja, poseben vpliv na omenjene avtorje je imel francoski razsvetljenc Rousseau, poznali in cenili so C. Beccario. Zlasti velik vpliv pa so imeli dvorni politični teoretični, na katere so seveda vplivali tudi omenjeni avtorji, to sta bila Joseph von Sonnenfels in Karl Anton Martini. Delo postavi in potrdi kar nekaj tez v zvezi s sovplivom različnih razsvetljenskih mislecev, četudi pogosto zelo faktografsko niza podatke, kar sicer ni odlika omenjenega avtorja v drugih delih. Do določene meje pa je na delo komisije vplivala tudi Leopoldina, kazenski red Toskane velikega vojvode in poznejšega cesarja Leopolda II., ki je bil v urejanju zadev v Toskani še bolj razsvetljenski kot cesar in dunajski kabinet pravnih teoretičnikov. V knjigi se kaže močan vpliv in izmenjava mnenj med različnimi razsvetljenskimi krožki, kar je sploh ena od temeljnih značilnosti razsvetljjenstva. V marsičem pa nadgrajuje tudi klasične politično-zgodovinske preglede razsvetljjenstva, kot so bili recimo sicer v znanstveni javnosti zaradi teoretičnih nastavkov zelo dobro sprejeti zborniki pod uredniško taktirko Reinalterja. Avtor predstavi vse pomembne okoliščine, ki so spodbujale delovanje omenjene komisije in zlasti težnjo po spremembah kazenske zakonodaje. Skozi analizo sprememb v različnih zapisnikih dokaže, na katerih področjih in na kakšen način je Jožef II. zelo aktivno udejanjal “prvo in najvažnejšo med vsemi pravicami, pravico do izdajanja zakonov”, kot pravi zelo pomenljiv naslov razstave, ki so jo pripravili ob svetovnem kongresu raziskovalcev 18. stoletja v Gradcu.

Pogrešamo pa zlasti analizo kazenske prakse in problemov pri izrekanju sodb, ki so bile glavni argument pri zelo hitri spremembah kazenske zakonodaje, ki je temu zakonu sledila že leta 1803 in začela veljati z začetkom leta 1804 in je tudi predmet avtorjeve študije. Slednji, “popravljeni” kazenski zakon, opirajoč se tudi na probleme v praksi, je nato veljal skoraj 50 let, do leta 1853.

Druga pomembna hipoteza je nova percepcija odprave smrtne kazni kot procesa modernizacije ali splošnega napredka ali če hočete humanizacije kazenskega sistema, kar avtor upravičeno zavrže, posebej pa se neenakost (četudi na ravni analize, ne deklarativnih predpostavk) pred zakonom pokaže pri sprejemu kazenskega procesnega reda leta kasneje. Argument proti humanizaciji kaznovanja pa je izjemno močan: prostostne kazni, zlasti vlečenje ladij po Donavi je bilo izredno nehuman in je terjalo več življenj, kot je bilo izrečenih smrtnih kazni zlasti po odpravi torture leta 1776 in mnoge na smrt obsojene

delinkvente, katerih sodbe so prišle do *Obeserste Justizstelle*, je Marija Terezija pomilostila. Tako je v analizo kazenske zakonodaje vpeljal argument, ki je popolnoma obrnil temeljno značilnost kazenskega reda iz leta 1787.

Prvemu delu predstavitev temeljnih okoliščin v času sprejemanja nove kazenske zakonodaje sledi natančna študija posameznih referentov in njihovega odnosa do posameznih deliktov. Nekoliko pričakovano in skladno s podobo in vlogo vladarja kot vrhovnega zakonodajalca je bil največji razkorak med odločitvami komisije in monarha ravno pri vprašanju kazni, ki naj bi bile naložene državnim izdajalcem. In pričakovano so se ravno pri tem vprašanju mnenja komisije in monarha precej razlikovala. Pričujoča študija vsekakor temeljito dokaže predpostavko, da je Jožef II. kot izredno razgledan monarh bistveno vplival na podobo kazenskega reda, ki je začel veljati leta 1787. Četudi se mu je zdela komisija, ki jo je imenoval, pomembna za samo sprejemanje nove kazenske zakonodaje, pa je vendarle v vprašanjih, o katerih je menil, da ve dovolj kot najvišji zakonodajalec, dosledno uveljavljal svojo avtoriteto, tudi v primerih, ko je komisija enoglasno zagovarjala drugačno odločitev od njegove. Na drugi strani pa je komisija v določenem trenutku bistveno vplivala na spremembo odločitve monarha, ko je sprva zgolj zastopal stališče, da je Terezijana dovolj dober kazenski red, ki potrebuje samo dodelavo.

Druga odlika, ki kaže na zelo dobro poznavanje razvoja kazenskega prava, je, da se študija ne zaključi z letom 1787 in večmesečnim čakanjem na uveljavitev novega kazenskega reda, ampak se ozre tudi po času, ki je sledil vse do novega kazenskega reda, ki ga je izdal Franc I.

Skozi akte najvišjega sodnega organa pa avtor spretno predstavi tudi težave, s katerimi so se soočala sodišča, ko so udejanjala princip novega kazenskega reda: *nula poena sine lege* in se na koncu posveti celo razblinjanju ideje o kazenski ustanovi mešanega tipa: prisilni in delovni hiši, ki jo je propagirala Marija Terezija, a zanjo ni zagotovila dovolj denarja. Študija se zaključi z reakcionarnim diskurzom novega kazenskega zakonika iz leta 1803.

Čeprav avtor meni, da je povezava med javnim mnenjem in njegovim vplivom na oblikovanje in izvajanje novega kazenskega reda tematika, ki je blizu špekulacijam, je kljub že objavljenim študijam vseeno dobrodošla in kaže na neke mentalitetne vzorce razsvetljenske dunajske družbe. Tako kot že med procesom pripravljanja nove kazenske zakonodaje tudi v tem delu avtor posebno poglavje posveti javnemu mnenju o novem kazenskem redu, zlasti ker je izšel v obdobju, ko je družbena kritika zaradi ugodnih političnih okoliščin svobode govora cvetela in se bohotila. Do novega kazenskega reda je bil zlasti kritičen Joseph Richter, katerega znan pamflet "Zakaj cesar Jožef ni priljubljen pri ljudstvu" je Mirabeau prevedel v francoščino.

V obsežnih prilogah so objavljeni natančni prepisi vseh treh referentov, šestih referatov s konkretnimi predlogi glede kazenskega reda s komentarji različnih revizorjev, ki so bili shranjeni v gradivu vrhovnega pravosodnega organa, vsakemu so dodane tudi razlagalne opombe, ki včasih opozarjajo tudi na določene ugotovitve, do katerih je prišel avtor z analizo in primerjavo z različnimi drugimi kazenskimi zakoni. Referati so natančno pripravljeni, saj med drugim z uradniško natančnostjo prilagajo tudi predloge normiranja delovnega dne zapornikov, urejenosti zaporov, dodani so celo izračuni stroškov oskrbe zapornikov, ki bi bili obsojeni na dosmrtno ječo.

Na koncu moramo povedano strniti v spoznanje, da je pričajoče delo najprej poglobljena študija, edicija virov pa zgolj pripomoček zlasti za visokošolsko izobraževanje, saj pomeni kazenski red Jožefa II. pomembno prelomnico, ki sodi v splošne pravno-zgodovinske preglede. Četudi bi na določenih mestih, zlasti pri dojemaju smisla določenih kazni, pri avtorjevem izvrstnem poznavanju tako teoretičnih del kot kazenske prakse pričakovali nekoliko bolj kritično distanco do znanstvenih ugotovitev na eni strani in bolj poglobljeno analizo mnaj posameznih članov komisije, so to zgolj obrobne opazke, ki ne zmanjšujejo poglobljene študije omenjenega gradiva in suverenega poznavanja tako starejše kot najnovejše strokovne literature, ki se ukvarja s tem področjem, kar dokazuje kar 44 strani dolg seznam literature in virov. Od temeljnih študij kazenske zakonodaje in prakse, med katerimi moramo izpostaviti F. Hartla, H. Stekla in H. Valentinitzcha, ki so utrli pot drugemu valu avstrijskih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s sodnim gradivom, je omenjena študija tudi verodostojen pregled študij o kazenski zakonodaji in kriminaliteti v zadnjih dvajsetih letih.

Dragica Čeč

Rolf Wörsdörfer: IL CONFINE ORIENTALE. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955.
Bologna, Il Mulino, 2009, 454 str.

Knjiga Rolfa Wörsdörferja, napisana v italijanščini, “*Il confine orientale: Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*”, je izšla leta 2009 in predstavlja krajšo izdajo nemške knjige z naslovom “*Krisenherd Adria: 1915–1955: Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*”, ki je izšla leta 2004. Avtor, ki se je med drugim posebej izobraževal na področju germanskih in italijanskih študij, je zaposlen na Inštitutu za zgodovino “*Technische Universität Darmstadt*”, v okviru katerega predava in opravlja predstavitev na številnih tujih univerzah, predvsem nemških in švicarskih. Poleg razvoja narodne ideje, migracij in položaja etničnih manjšin na italijansko-jugoslovanski meji, ki so glavne tematike te knjige, se avtor, ki je izdal tudi številne izvirne znanstvene članke, ukvarja tudi s socialno zgodovino in družbenimi gibanji. Pri slednjem velja izpostaviti knjigo, ki jo je izdal leta 2009 skupaj s Sabine Rutar, v nemškem in angleškem jeziku, z naslovom: “*Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien = Social history and social movements in Slovenia*”.

V slovenskem in italijanskem prostoru je nastalo že veliko del, ki obravnavajo problematiko meje med Italijo in Jugoslavijo ter položaj obeh manjšin. Avtor uvodoma ugotavlja, da so bili že vse od 19. stoletja dalje sosedski odnosi na območju Jadrana pod vtirom domnevnega “*nacionalnega konflikta*” med Italijani in Slovani. Pod tem vplivom so nastala tudi nekatera zgodovinska dela, ki pa s takim pristopom pozabljajo na vpliv Nemcev v tem prostoru. Predvsem v delih, ki obravnavajo meje na Jadranu po koncu prve svetovne vojne in t. i. tržaško vprašanje po koncu druge svetovne vojne, je moč zaznati preveliko politično konotacijo. Hkrati ta dela niso izkoristila vseh možnosti, ki jih ponuja predvsem primerjalna zgodovina. Wörsdörfer pa pri obravnavi območja Jadran

ne temelji zgolj na uporabi tega metodološkega pristopa, ampak upošteva tudi t. i. "makro perspektivo obmejnega območja", predvsem na osnovi sklicevanja na zgodovino srednje in vzhodne Evrope ter dognanj Jürgena Kocke (Wörsdörfer, 2009, 8, 17–18).

V svoji pripovedi avtor sledi krotnološkemu sosledju dogajanj, čeprav v prvih dveh poglavjih za lažji prikaz in boljše razumevanje posameznih dogodkov večkrat posega tudi v 19. stolje. V prvem poglavju, ki nosi naslov Nacionalizacija obmejnega območja, se avtor ne posveti samo predstaviti poteka prve svetovne vojne. Ta je mnogim Italijanom pomenila zadnji stadij združitve oz. "risorgimenta", medtem ko je predvsem Slovencem pomenila "boj za preživetje" (Wörsdörfer, 2009, 38). Avtor se raje bolj ukvarja z obravnavo različnih "svetih krajev" in simbolov ter razlaganjem

pomena le-teh za oba naroda. Tako npr. omenja simbol italijanskega poraza pri Kobaridu, ki se ga na splošno italijanska javnost ne spominja rada, obenem pa ga je Mussolini izrabil za mobilizacijo širše množice in opravičevanje italijanskih mejnih zahtev. Razlaga tudi pomen določenih krajev, kjer so potekali boji v času prve svetovne vojne (Krn, Doberdob itd.). Nato se posveti obravnavi italijanskih in jugoslovanskih nacionalističnih prizadevanj za pridobitev krajev ob meji. Posebej sta problematizirana dva simbolna dogodka. V juliju 1920 je regent Aleksander prvič obiskal nekdanja habsburška območja Hrvaške in Slovenije. Kot protiutež pa je izpostavljen obisk Vittoria Emanueleja III. v obmejnih krajih Julijanske krajine (sprva načrtovan v prvi polovici novembra 1921) in Trsta (v maju 1922). Avtor obravnavata odzive na oba obiska z različnih zornih kotov: italijanske in jugoslovanske javnosti, različnih političnih krogov (npr. italijanskih ireditistov, tržaške Edinosti) in nemškega konzula v Trstu. Izpostaviti velja tudi obravnavo o oblikovanju prvih fašističnih organizacij na splošno v Italiji in s posebnim poudarkom na obmejnem območju, pri katerem pa so ponovno v ospredju zanimanja predvsem simboli, ki so jih uporabljali. 3. aprila 1919 je bilo ustanovljeno tržaško fašistično gibanje, katerega člani tudi prvi oblečejo črne srajce, ki kasneje postanejo simbol fašistov. Jeseni 1920 podobne organizacije fašistov nastanejo še v Vidmu, Pordenonu, Gorici, Puli. Poleg pomena nekaterih simbolov za faštiste (npr. razvoj zastave, pesmi) avtor problematizira pomen dveh fotografij za obe strani, in sicer Hotela Balkan in požiga Narodnega doma v Trstu (13. julij 1920). V medvojnem obdobju je izpostavljen predvsem dogajanje na območju Trsta

in Reke, kjer je še posebej prišlo do izražanja slovanskega in italijanskega nacionalizma. Zanimiva je predvsem obravnava na primeru Dalmacije, kjer je fašistična oblast skušala spremeniti njeno nekdanjo habsburško podobo s pomočjo rušenja starih in z gradnjo novih simbolov (zgradb, arhitekture). Na ta način so skušali dokazovati upravičenost svoje prisotnosti v tem prostoru. Obravnava zajema tudi nekatere posamezni oz. *“junake in mučenike”* na obeh straneh. Fašisti so predvsem iredentiste začeli poveličevati kot zgledne branitelje *“italjanstva”*, avtor pa izpostavi zlasti simbol Nazaria Saura (pa tudi Cesara Battista, Guglielma Oberdanidra). Na slovanski strani opiše predvsem upornike proti fašizmu, v prvi vrsti Vladimirja Gortana in žrtve t. i. prvega tržaškega procesa. Na mejnem območju (Trst, Gorica, Reka, Kras) razлага tudi simboliko nekaterih izmed številnih spomenikov, skulptur, pokopališč, kapel, nastalih v 30. letih 20. stoletja, ki so bili sicer posvečeni padlim v prvi svetovni vojni, vendar jih je fašistična oblast izrabila za propagando. Nekateri izmed njih so postali pravi romarski kraji oz. t. i. *“varuhi spomina”*.

20. in 30. leta 20. stoletja so v ospredju obravnave tudi v drugem poglavju, kjer se avtor ukvarja predvsem z različnimi vrstami organizacij, ki so skrbele za agitacijo in mobilizacijo ljudskih množic z namenom obrambe narodnih interesov na narodnostno mešanem območju območju. Kot avtor pokaže na posameznih primerih, so te *“domoljubne”* organizacije oz. društva med drugim skrbela za razširjanje različnih predstav in stereotipov takratnega časa. Na italijanski strani izpostavi delovanje nacionalističnega združenja Dante Alighieri, ki je delovalo predvsem na področju šolstva na tujezježičnih in narodnostno mešanih območjih. V 30. letih pa se je nato to združenje pod vplivom fašističnega režima spremenilo v agencijo za italijanizacijo kraških vasi in drugih *“tujerodnih”* območij. Prav tako opiše delovanje poglavitne fašistične organizacije *“Opera nazionale dopolavoro”*, ki je bila ustanovljena 1. maja 1925 in je pokrivala vse socialne plasti človekovega življenja oz. zapolnjevala njegov prosti čas. Za slovansko stran na šolskem področju izpostavi Družbo sv. Cirila in Metoda, ki je bila protiutež združenju Dante Alighieri, med katerima se je največji obračun odvил v Trstu. Izpostavi tudi delovanje nekaterih drugih organizacij, kot so bile: Jugoslovanska matica, Narodna odbrana, Orjuna in Manjšinski inštitut v Ljubljani.

Avtor naslednja tri poglavja nameni primerjavi med italijansko politiko v Julijski krajini med letoma 1920 in 1941 ter med jugoslovansko politiko na Reki in v Istri med letoma 1945 in 1954. Primerja pa tudi izgnanstvo Slovencev in Hrvatov med letoma 1918 in 1941 ter množično izseljevanje Istranov in Rečanov med letoma 1946 in 1954.

V uvodu tretjega poglavja je podan premislek o pomenu nekaterih terminov, ki se uporablja v zgodovinopisu, ki obravnava obmejni prostor. Izpostavi predvsem termina: asimilacija oz. *“assimilazione”* in raznarodovanje oz. *“snazionalizzazione”* ter s pomočjo pregleda, kako se je od 19. stoletja dalje spremenjal njun pomen, pokaže, kako je lahko uporaba teh pojmov hitro napačna. Nato obravnava *“etnično bonifikacijo”* oz. italijanizacijo krajevnih ter osebnih imen in pri tem ugotavlja, da so glede te problematike dostopna poročila Kongresa evropskih narodov (v arhivu v Ženevi) in poročila nemškega konzulata v Trstu, katerim bi bilo dobro nameniti večjo pozornost. Prav tako primerja italijanizacijo območja južne Tirolske oz. t. i. *“Alto Adige”* in Julijiske Krajine ter obenem umesti to problematiko v evropski kontekst, predvsem s poročili Kongresa evropskih narodov, kjer se odraža tudi videnje problematike manjšin v 20. in 30. letih 20. stoletja.

Osrednji problem četrtega poglavja je raziskava razvoja Italije in Jugoslavije na severovzhodnem Jadranu med letoma 1941 in 1945, pri čemer je upoštevan tudi t. i. „*tretji dejavnik*“ oz. prisotnost nemškega rajha v tem prostoru (Wörsdörfer, 2009, 157). Ta tema je umeščena v širši evropski kontekst s predstavljivo razumevanja oz. pogleda nemških vojaških sil na dogajanje na obmejnem območju. Poudarek je na preučitvi dogodkov, pomembnih z vidika njihovega pomena za ponovno nacionalizacijo obmejnega območja in „konfliktnosti“ med Italijani in južnimi Slovani. Obravnavna napad sil osi na Jugoslavijo, razdelitev okupiranega ozemlja, s poudarkom na italijanski okupaciji in ustanovitvi t. i. Ljubljanske pokrajine. Opiše organiziranje Osvobodilne fronte in začetke partizanskega odpora v osrednji Sloveniji in na obmejnem območju, s poudarkom na poteku bojev na Goriškem, Krasu, v Furlaniji in Istri. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 in nastanku nemške okupacijske cone „*Adriatisches Küstenland*“ opozarja na nedoslednosti in nedorečenosti znotraj naraščajočega komunističnega gibanja in izpostavi predvsem odnos med italijansko komunistično stranko in KP Slovenije do tržaškega vprašanja.

V zadnjem poglavju obravnavna potek oblikovanja jugoslovanske države in kako se je osvoboditev izpod nacizma pretvorila v zasedbo Julisce krajine s strani oboroženih partizanskih sil ter njihovih policijskih organov. Analizira zgodovino nastanka, organizacijo in naloge jugoslovanske tajne policije na območju Hrvaške, Slovenije, Istre in v Trstu, ki temelji na dokumentih, ki se hranijo v slovenskih arhivih, in na zadnjih objavljenih monografijah na temo fojb in deportacij. Pozornost pa nameni tudi fenomenu t. i. „*infojbirancev*“, ki so pretresli območje v septembru–oktobru 1943 in maju–juniju 1945, ko so na tem območju partizani obračunali s svojimi političnimi, socialnimi in etnično-nacionalnimi nasprotniki (Wörsdörfer, 2009, 223). Za problematiko fojb avtor pravi, da je zgodovinopisje po skoraj pol stoletja pisanja o tej temi napisalo praktično vse bistveno. Pri obravnavi te problematike se zato bolj posveti t. i. „*problematiki spomina*“ in izpostavi različna izhodišča posameznih zgodovinarjev, večplastnost tega pojava, in pravilno ugotavlja, da se pre malo pozornosti namenja predvsem raziskovanju vzrokov, zakaj je do takoj nasilnih dejanj sploh prišlo. Zgodovinopisje je, kar se tiče prave zgodovinske obravnavne problematike fojbe, še na začetku, saj je bilo do sedaj preveč podvrženo različnim manipulacijam (Wörsdörfer, 2009, 254).

Zanimiva je tudi avtorjeva obravnavna t. i. „*eksodus*“, za katerega uvodoma pravi, da bi bilo najprej potrebno napisati kratko zgodovino uporabe te besede, s čimer ponovno opozori na problematiko uporabe pravilne terminologije. Poda svoj pogled na izseljevanje Italijanov pred koncem druge svetovne vojne, problematizira dogajanje v času obiska zavezniške komisije za razmejitev leta 1946, izpostavi vlogo italijanskih iridentističnih organizacij in možnost opcije pri izseljevanju Italijanov iz Pulja (malo pred podpisom mirovne pogodbe in po njem med Italijo in Jugoslavijo leta 1947), izseljevanje Italijanov iz cone B STO (po podpisu Londonskega memoranduma leta 1954) in prikaže problematiko t. i. „ezulov“ v coni A STO, probleme v zvezi z njihovo naselitvijo in zaposlitvijo na območju Trsta ter njihov vpliv na slovensko manjšino v Trstu. Predstavi tudi pestrost motivov za italijansko izseljevanje iz krajev severovzhodnega Jadranu ter različnost tega pojava glede na posamezna območja in čas.

Presežek knjige se kaže predvsem v nenehni težnji po natančnem definiranju pojmov oz. po uporabi prave terminologije. Stalno je v ospredju primerjalna metoda, ne samo z željo po iskanju enakosti med pojavi, ampak tudi za prikazovanje razlik oz. pestrosti. Prav tako avtor časovno večkrat prehaja v 19. stoletje, s čimer ponudi uvid v razvoj obmejnega prostora pred letom 1915.

Deloma na kratko sintetizira tudi najpomembnejše dogodke po obravnavanem letu 1955 in prikaže predvsem politične razmere v obeh državah (oblikovanje regij in avtonomnih pokrajin v Italiji, spremembe ustave Socialistične federativne republike Jugoslavije leta 1974, podpis Osimskeh sporazumov 10. novembra 1975 med Italijo in Jugoslavijo, zaključi pa z razpadom Jugoslavije). Območje obravnave sicer zajema predvsem obmejni prostor, ampak zaradi boljšega razumevanja avtor s pomočjo primerjave večkrat prehaja na prikaz razvoja dogodkov v celotni Italiji ali pa Jugoslaviji oz. umešča posamezne dogodke v širši evropski kontekst. Pri tem si pomaga tudi s pestrim izborom arhivskega gradiva. V prvih dveh poglavijih knjige je zanimivo predvsem gradivo Arhiva društva narodov v Ženevi, v drugem delu knjige pa gradiva Političnega Arhiva zunanjega ministrstva Bonna oz. Berlina („*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, ora Berlino*“), Centralnega državnega arhiva v Rimu („*Archivio Centrale dello Stato Roma*“), Arhiva Republike Slovenije in Državnega arhiva v Reki. Kot dodaten vir avtor poleg posameznih monografij uporabi nekatere Zbirke objavljenih arhivskih dokumentov in statistik ter besedila, ki imajo značaj spominov ali dnevnikov.

Miha Kosmač

Mateja Režek (ur.): CENZURIRANO. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana, Nova revija, 2010, 348 str.

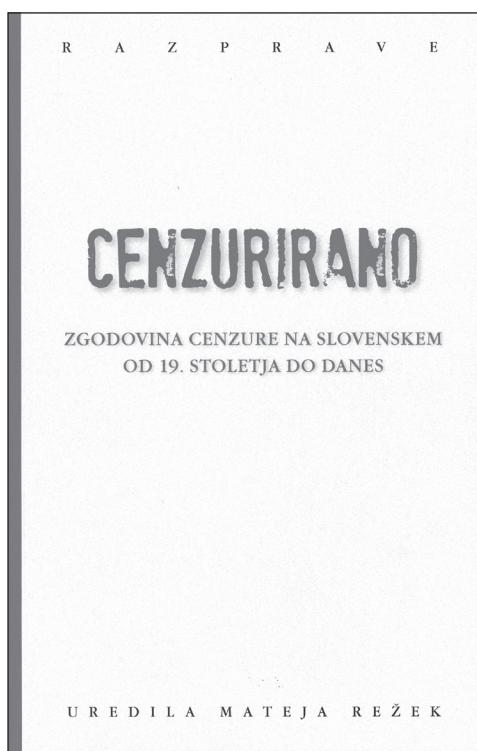
Čeprav spada beseda cenzura med pogosteje rabljene tako v zgodovinopisu kot tudi, ko je govora o aktualni problematiki svobode izražanja, naletimo pri definiciji njenega pomena na veliko težavo, ki jo je (vsaj začasno) možno odpraviti s široko opredelitvijo kot nadzor nad pretokom idej s strani nosilcev oblasti in družbene moči. Začasno namreč zato, ker se pojavnost in mehanizmi enega najstarejših družbenih fenomenov, ki je konstanta vsake kulture, spreminjajo skladno z družbenimi sistemi in vztrajajo vse do danes. Kompleksno vprašanje, kako je bil/je fenomen cenzure umeščen v zgodovinski in aktualni slovenski okvir, si je postavilo dvajset raziskovalcev z različnih humanističnih in družboslovnih področij, ki so v zborniku *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* skušali čim bolj celovito prikazati vzroke, mehanizme in posledice formalne in neformalne, eksplicitne in implicitne, preventivne in suspenzivne ter drugih oblik cenzure od srede 19. stoletja do danes.

Mehanizmi cenzure so se v obravnavanem času spreminjali in postajali vse bolj zapleteni ter zunanjemu opazovalcu vse težje določljivi. Cenzurni mehanizmi so bili na

Slovenskem vse do konca druge svetovne vojne formalno opredeljeni. Z razliko obdobja marčne revolucije 1848, ki je povzročila poplavo političnega tiska kratkega veka, je v Habsburški monarhiji veljala formalna tiskovna cenzura, ki se je predvsem opirala na zakonske določbe tiskovnega reda (1852) s prevladujočimi suspenzivnimi ukrepi (sukcesivna odgovornost), hkrati pa je bil do sprejetja malce bolj liberalnega zakona o tisku leta 1862 v veljavi tudi sistem predcenzure in opozoril. Tudi po sprejetju ustavnega zakona leta 1867 in dopolnitvi zakona o tisku je tiskovna svoboda ostala v primežu vsakokratnih vladnih garnitur, ki so omejitve svobode tiska vse bolj uporabljale kot sredstvo boja proti (nacionalnim) političnim nasprotnikom. Z začetkom prve svetovne vojne oz. po italijanski vojni napovedi maja 1915 je za slovenske dežele kot neposredno zaledje fronte nastopil čas t. i. vojnega absolutizma pod budnim očesom Vojnonadzornega urada v sestavi vojnega ministrstva, ki je vojaškemu osebju omogočil korenite posege v civilno sfero z namenom nevtralizacije vseh dejavnosti, ki bi lahko ogrozile vojne napore. K temu je štela tudi cenzura, segajoča od pisemske korespondence do stroge cenzure tiska, ki pa vzporedno s politično-vojaškim razkrajanjem države vendarle ni uspela blokirati kroženja kritičnih informacij in razrasta nacionalnih nenemških gibanj.

Poleg pojavov formalne cenzure pa se v obdobju pred prvo svetovno vojno srečujemo tudi z oblikovanjem ideoloških izhodišč (predvsem implicitne) cenzure političnega

katolicizma, ki so potem najbolj prišli do izraza zlasti na kulturnem področju v obdobju med obema vojnoma. *“Cenzura [namreč] nikakor ni lastna samo totalitarizmom ali celo izum totalitarizmov, vprašanje je celo, ali je bila večja t. i. nevidna cenzura”*, se sprašuje Egon Pelikan v svojem prispevku, ko razbira vrednostne ocene modernih političnih ideoloških tokov s strani glavnih nosilcev ideologije političnega katolicizma na Slovenskem od konca 19. stoletja. Poleg “nevidnih” cenzurnih posledic ideološkega razkola v slovenski politiki pa je bil slovenski prostor v času med obema vojnoma še vedno deležen tudi formalnih cenzorskih posegov iz centra, Beograda, ki so se z represivnimi ukrepi stopnjevali zlasti po uvedbi šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929, medtem ko so cenzurni ukrepi proti prepovedani komunistični partiji veljali že vse od leta 1920. Ob formalni cenzuri tiska preko mreže javnih tožilcev je jugoslovanski avtoritarni režim posegel tudi po sodob-

nejših propagandno-nadzorno-usmerjevalnih prijemih preko Centralnega presbiroja in tiskovne agencije Avala.

Italijanska fašistična cenzurna politika je na Slovence pod svojo oblastjo v Julijski krajini in po zasedbi v Ljubljanski pokrajini delovala nekoliko različno, a z istim ciljem – nacionalno asimilacijo. Medtem ko je bila v prvem primeru le podaljšek represivnih ukrepov, je bila v primeru medvojne zasedbe sredstvo t. i. kulturnosne politike, ki pa se je zopet osredinila na odstranjevanje slovenskega nacionalnega vidika iz javnega življenja. Po italijanski kapitulaciji in nemški ustanovitvi operativne cone Jadransko primorje je general Leon Rupnik sicer izoblikoval svoj tiskovni urad, vendar pa je bila vsa kontrola v rokah nemškega nadzorno-propagandnega urada pri njegovih nacističnih svetovalcih Dujaku in Rösenerju, katerega nadzora se ni uspel znebiti niti sam Rupnik. Na drugi strani je posebno zanimiv fenomen cenzure znotraj odporniškega gibanja, ki ni bil pogojen le z običajnimi principi podtalnega delovanja pod okupacijo, ampak tudi z revolucionarnimi vzgibi (in protirevolucijo), zaradi česar ne preseneča, da je komunistična partija držala v svojih rokah vse vzvode propagande (agitprop) in ilegalnega tiska znotraj OF ter hkrati bdela tudi nad izrazi notranje neenotnosti v KPS.

V obdobju socialistične Jugoslavije cenzura formalno ni obstajala, zato pa so na drugi strani oblastni in ideoološki organi razpredli široko mrežo formalnih in neformalnih mehanizmov, ki so učinkovali cenzurno in so preko posebnih prijemov segali tudi onkraj državnih meja v zamejstvo. Zaradi tega avtorji, ki obravnavajo povojno obdobje, upoštevajo širši kontekst in habitus delovanja posameznikov, katerih ustvarjalnost je bila pogojena z represivnimi ukrepi, še večkrat pa s "prijateljskimi" oz. "zastraševalnimi" nasveti ter sistemom kaznovanja in nagrajevanja ter ujeta v, za raziskovalca zelo težko določljiv moment neizrečenega/nezapisanega, torej samocenzuro. Kljub opustitvi nekaterih najbolj očitnih mehanizmov ideoološkega nadzora, npr. ukinitvi agitpropa po sporu z informbirojem, je bil nadzor vzdrževan preko upravnih odborov, fakultetnih svetov in uredništv, kjer so imeli večino predstavniki ustanovitelja – družbenopolitičnih organizacij, ki so imele v kulturnih in založniških ustanovah tudi svoje partijske celice. S tem se je nekako vzdrževal videz avtonomnosti posameznika in kulturnih institucij. To je prišlo zlasti do izraza v obdobju poznega socializma, ko je po ugotovitvah Gregorja Tomca prišlo do aluzije svobode: oblastniki so si zamišljali, da ne cenzurirajo, ustvarjalci pa, da niso cenzurirani, kar je vsekakor pripomoglo k liberalnemu imidžu jugoslovanskega socializma na Zahodu. V samoupravnem legalnem okviru, kjer je bila cenzura celo uradno prepovedana, je bila omejitve javne besede dosežena z različnimi zakonskimi akti, predvsem v zvezi z omejitvami "zlorabe tiska", "neresničnega prikazovanja družbenih razmer", "verbalnega delikta" itd. Čeprav je bilo formalnih prekrškov sorazmerno malo, so se v sistemu vztrajno perpetuirale kolektivne reprezentacije (povezane predvsem z NOB) in ideoološki postulati jugoslovanske izvedbe marksizma, katerih relativizacija je bila nemogoča. Znotraj tega pa je vseeno obstajal nekakšen manevrski prostor, ko je (implicitna) cenzura parodksno zahtevala dodajanje in ne odvzemanje besedila, npr. v obliki marksističnih obrazcev v uvodih in zaključkih, med katerimi je bila lahko zakamuflirana denimo filozofska ali zgodovinopisno nevtralnejša vsebina.

Z zlomom komunizma pa v Sloveniji (kot tudi sicer v bolj etabliranih liberalnih demokracijah) ni prišlo tudi do odprave cenzure, saj ta fenomen v bolj kompleksnejši, manj formalizirani in bolj prikriti obliki vztraja vse do danes. "Demokratična" transformacija cenzorskih praks se kaže denimo v korporativni in oglaševalski cenzuri, spregi politike in ekonomije, politično motiviranih nastavkih raziskovalnega dela, institutu varovanja pravice do dobrega imena in še bi lahko naštevali. Skratka, v posttotalitarni družbi cenzura, kot ugotavlja Marjan Dovič, ni več v izključno domeni političnega oz. državnega, kar nam vsekakor odpira povsem novo perspektive in cenzurne mehanizme dela še bolj nevidne kot kdajkoli prej. Ali pa ti v ozračju "senzur", Noëlovega koncepta "gledati in izvedeti vedno več, ne da bi bilo karkoli potrebno videti in vedeti", morda niti niso več potrebni? Tudi če pustimo ob strani ta dvom sodobne kritične misli, lahko v historični in aktualni perspektivi pritrdomo Marxovi ugotovitvi, da cenzura ne more preprečiti niti ene nevarnosti, ki bi bila večja od nje same.

Jure Ramšak

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

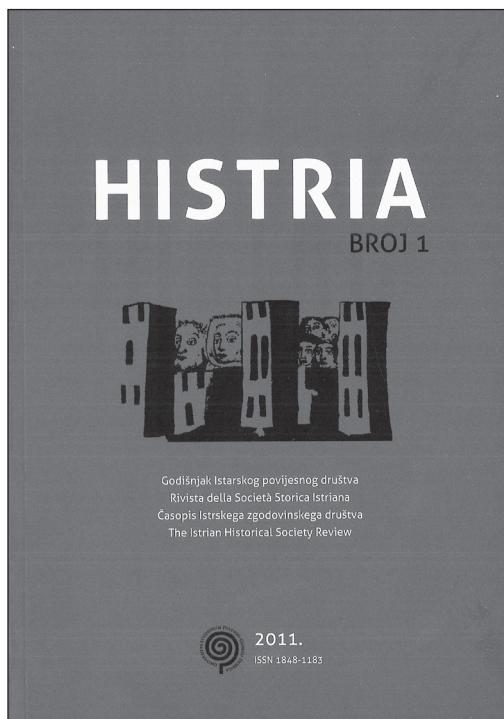
HISTRIA: godišnjak Istarskog povijesnog društva,
broj 1, Pula, Istarsko povijesno društvo, 2011, 335 str.

Godišnjak Istarskoga povijesnog društva u svome prvom broju na impresivnih 335 stranica donosi šest izvornih znanstvenih radova i jedan stručni, a u dijelu "Prikazi, ocjene, izvješća" pregled recentnije izdavačke djelatnosti u Istri i o Istri te izvješća sa znanstvenih i stručnih skupova održanih u Istri. Obuhvaćajući u cjelini razdoblje od srednjega vijeka do dvadesetoga stoljeća, teme radova zadiru u kulturnu, crkvenu, pravnu, političku i socijalnu povijest Istre i susjednih područja. Svaki je znanstveni i stručni rad upotpunjen sažetcima na hrvatskom, talijanskom i engleskom jeziku. U predgovoru glavni urednik Maurizio Levak između ostalog ističe i razlog pokretanja znanstveno-stručnog časopisa kao godišnjeg glasila Istarskog povijesnog društva – potrebu sve većeg broja istarskih povjesničara za objavljivanjem rezultata svojih istraživanja.

Prvi je rad Nikoline Maraković, "Crkva sv. Martina u Svetom Lovreču Pazeničkom – privatna crkva porečkih biskupa ili istarskih (mark)grofova?" (13–36), u kojem autorica novom interpretacijom poznatih dokumenata preispituje dosadašnje spoznaje o izgradnji crkve sv. Martina kao i o povijesti samoga grada Svetog Lovreča Pazeničkog gdje je crkva smještena. U prvom je planu pitanje stvarnog naručitelja gradnje crkve i njena izvorna namjena. Rad je obogaćen fotografijama crkve, kao i tlocrtom Svetog Lovreča.

Slijedi rad Darje Mihelič "Sporazumi o mejah srednjeveških mestnih teritorijev (Piran in njegovi sosedje)" (37–59) u kojem se na temelju rukopisa piranske podružnice Pokrajinskog arhiva u Kopru opisuje rješavanje zemljjišnih sporova i određivanje granica srednjovjekovnoga Pirana sa susjednim mjestima – Izolom, Bujašima i Umagom. Autorica navodi postojanje pregovaračkih tijela (u obliku sudaca-posrednika, vanjskih arbitara i mjesnih poglavara) koji su trebali nepristrano odlučivati o pripadnosti spornoga područja.

Mihovil Dabo predstavlja rad "Stvarni problemi i popularna predodžba: postavljanje Josipa Velikanje za kapelana u Juršićima" (61–78) u kojem osvjetljuje postavljanje mladog slovenskog svećenika Josipa Velikanje, tzv. *hajdučkog popa*, za kapelana u Juršićima te uz obrazloženje legende o povezanosti Velikanje i oružja

donosi prilog poznavanju prilika u kojima su izgrađeni crkva i župni stan, kao i problema koji su stajali na putu uključivanja istarskog hrvatskog puka u modernizacijske procese.

Rad Darka Dukovskog "Povijesna ekspertiza tragedije na pulskoj Vargaroli (*Vergarolla*) 18. kolovoza 1946." (79–112) daje na uvid pojedinosti oko eksplozije na Vargaroli u nedjeljno poslijepodne 18. kolovoza 1946. Na temelju arhivske građe iz fondova *The National Archives Kew Gardens* i ostalih izvora i literature, autor sam događaj eksplozije proučava u širem kontekstu događaja u razdoblju od svibnja 1945. do veljače 1947. da bi, između ostalog, proširio ili otklonio jednoznačna historiografska obrazloženja o eksploziji kao povodu egzodusa talijanskog stanovništva ili njene bliske povezanosti s *sojbama*. Rad je obogaćen slikovnim prilozima i vojnim dokumentima.

Slijedi rad Marka Medveda "Historiografske podjele oko biskupa Antonija Santina" (113–135) u kojem se donosi pregled talijanske, slovenske i hrvatske svjetovne i crkvene historiografije, a u žarište postavlja znamenita osoba istarske crkvene povijesti 20. stoljeća Antonio Santin i osvjetljuje njegovo djelovanje za vrijeme fašističke vlasti. Autor upozorava da je nakon otvaranja Vatikanskog arhiva za pontifikat Pija XI. (2006.) historiografija o odnosu Crkve i fašizma obogaćena za brojna nova i vrijedna djela, ali i da ona u hrvatskoj i slovenskoj historiografiji nije izazvala dužno zanimanje. Medved zaključuje da katolička hijerarhija u doba fašizma nije zahtjevala, a još manje poticala, državnu vlast na nepravedne postupke prema slavenskom stanovništvu.

U posljednjem izvornom znanstvenom radu "Nacionalnopreporodni rad mons. Bože Milanovića u tršćanskom razdoblju 1922.–1945." (137–173) autor Stipan Trogrlić opisuje tršćansko razdoblje nacionalno-političkog i kulturno-prosvjetnog djelovanja mons. Bože Milanovića, i to prvotno kroz istarski Pododbor slovenskog političkog društva Edinost, zatim kroz Društvo sv. Mohora za Istru te napoljetku kroz suradnju s vodstvom NOP-a. Trogrlić zaključuje da je Milanović spoznao kako je NOP jedina relevantna vojno-politička snaga koja je sposobna ostvariti ujedinjenje Istre s Hrvatskom te da je zbog toga od prvotno kritičkog stava prema njemu prešao na suradnju. Tu je suradnji i formalizirao potpisivanjem sporazuma u srpnju 1945., ali tek nakon što mu je zajamčeno poštivanje njegovih traženja – dodjele Đačkog doma za potrebe sjemeništa, dopuštenja za pokretanje vjerskog lista i osnivanja svećeničkog staleškog društva.

Stručni rad autora Branka Marušića "Hrvatski korespondenti dr. Henrika Tume" (175–184) prikazuje korespondenciju slovenskog odvjetnika, zavičajnog pisca, političara, publicista i alpinista Henrika Tume uglavnom dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća sa znamenitim hrvatskim ličnostima te s određenim hrvatskim društvima. Uvid u razmjenu pisama s Rikardom Katalinićem Jeretovim, Matkom Laginjom, Matkom Mandićem, Petrom Skokom, Vjekoslavom Spinčićem i ostalim ličnostima, društvom "Prijatelj prirode", Hrvatskim planinarskim društvom, Hrvatskom društvom planinara "Runolist" i ostalima prilog je proučavanju povijesti radničkog i nacionalnog pokreta u Hrvatskoj, kao i povijesti hrvatskog alpinizma.

U bogatoj cjelini "Prikazi, ocjene, izvješća" (185–335) nalazi se tridesetak osvrta na recentnije knjige s tematikom iz istarske povijesti ili povijesti šireg područja, zbornike radova te nekoliko izvješća o održanim znanstvenim i stručnim skupovima na području Istre. Davor Bulić prikazao je knjigu Roberta Matijašića *Povijest hrvatskih zemalja u*

antici do cara Dioklecijana (Zagreb 2009.), a David Orlović djelo Ivana Milotića *Rim-ska vojnička diploma iz Umaga* (Umag 2009.). Danijela Doblanović iscrpno je prikazala knjigu Egidia Ivetića *L'Istria moderna 1500–1797, una regione confine* (Verona 2010.), a Martina Batel potpisuje dva prikaza: onaj knjige Bartolomea Giorginia *Povijesni pregled Labina i okolice* (Labin 2010.) i djela Branka Perovića *Austrougarske vile i kuće u Puli – vraćanje memorije gradu* (Pula 2010.). Raul Marsetić prikazao je knjigu *Pulska kruna. Pomorska tvrđava Pula. Fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja* autora Attilia Krizmanića (Pula 2009.), a Milan Radošević knjigu u koautorstvu Andreja Badera i Ivana Miškovića *Zaboravljeni egzodus 1915.–1918.* (s. l., 2009.), kao i djelo Franka Dote *Zaraćeno poraće: konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb 2010.). Prikaz knjige Nevia Šetića *Istra za talijanske uprave: o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.–1941.* (Zagreb 2008.) napisao je Mihovil Dabo, a knjige istog autora *Staleška društva i časopisi hrvatskog učiteljstva u Istri 1891.–1914.* (Zagreb 2010.) Željko Cetina. Darko Dukovski autor je opsežnog osvrta na knjigu Rober-ta Spazzalija *Pola operaia (1856–1947): I Dorigo a Pola. Una storia familiare tra soci-alismo mazziniano e austro marxismo* (Trieste 2010.). Bojan Horvat prikazao je knjigu Milana Klobasa *Borbeni put Operativnog štaba za Istru: svjedočanstva generala Milana Klobasa* (Pula 2010.). Igor Duda prikazao je knjige tekstova i fotografija Toše Dapca u uredništvu Marine Benazić i Jerice Ziherl *Istarski dnevnik / Diario istriano* (Novigrad 2008.) i *Riječki dnevnik / Rijeka Chronicles* (Rijeka 2009.), a Luka Tidić knjigu Josipa Orbanića *Pula u cvijeću pod različitim zastavama* (Pula 2010.). Marina Zgrabić prikazu-je knjigu u uredništvu Nikoline Radić Štivić i Luke Bekića *Tarsatički principij. Kasno-antičko vojno zapovjedništvo* (Rijeka 2009.), a Jasenko Zekić knjigu prevedenih radova Antona Gnirsa *Arheološki tekstovi* (Pula 2009.). Hana Žerić autorica je prikaza kataloga Vojke Cestnik *Željeznodobna nekropola Kaštel kod Buja: analiza pokopa željeznodobne Istre* (Pula 2009.), a Iva Milovan kataloga autorice Lane Skuljan *Fotografija u Istri do 1918.: iz fundusa Zbirke fotografija, negativa i fotografске opreme* (Pula 2009.).

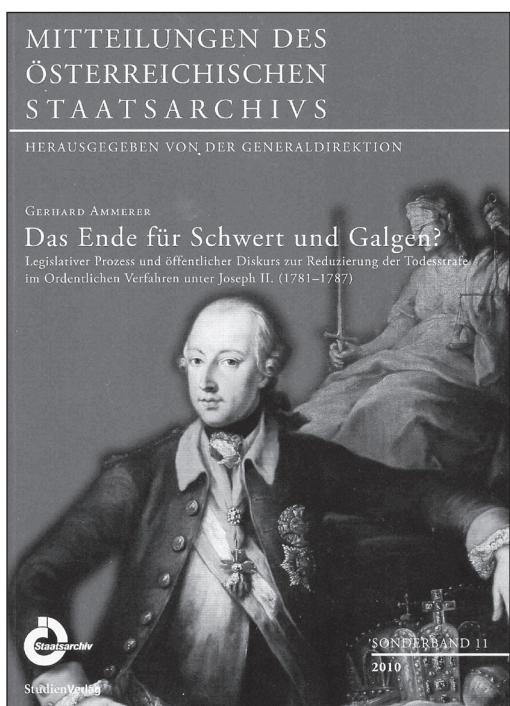
Slijede prikazi zbornika i časopisa, te izvješća o znanstvenim i stručnim skupovima. Posljednja dva članka, autora Igora Jovanovića vezana su upravo uz povijest u nastavi, što je u predgovoru najavio i urednik, obrazlažući kako se časopis ne želi zadržavati u uskim okvirima znanstvene djelatnosti. Milan Radošević i Mihovil Dabo zaključuju go-dišnjak izvješćem o aktivnosti Istarskog povjesnog društva u 2010. godini.

Uz spomenutog glavnog i odgovornog urednika ovoga izdanja, kao članovi Urednič-ko-g odbora navedeni su Mihovil Dabo, Bruno Dobrić, Javier Grossutti, Gracijano Kešac, Dean Krmac, Raul Marsetić, Elvis Orbanić, Milan Radošević, Alojz Štoković i Stipan Trogrić. Suizdavač je časopisa Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.

Iva Milovan

Gerhard Ammerer: DAS ENDE FÜR SCHWERT UND GALGEN?: Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787), Innsbruck [etc.], Studienverlag, 2010, 633 str.

Najnovejša knjiga G. Ammererja, priznanega raziskovalca 18. stoletja v Habsburški monarhiji, je plod večletnega dela. Avtor nadgrajuje sicer že znane in objavljene podatke o procesu sprejemanja nove kazenske zakonodaje, pri nastajanju katere je sodelovala posebna dvorna komisija, ki je zasedala več let. Raziskava temelji na gradivu splošnega upravnega arhiva (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*), ki je žal ohranjen le delno, saj ga je veliko pogorelo v požaru v 20-ih letih 20. stoletja. Povod za delovanje komisije je bila cesarska odredba, ki je bila izdana 2. februarja 1781, dvorni svetniki, ki so sestavljali mnenja, pa so bili premišljeno izbrani. Šlo je namreč za predstavnike treh generacij pravnih šol v monarhiji, kar avtor metodološko najbolj primerno argumentira s predstavitvijo njihovih življenjepisov: najstarejši Joseph Ferdinand von Holger je bil pomemben avtor pri kompilaciji civilnega prava v monarhiji in član kompilacijske komisije za pripravo Terezijane, Karl Anton Martini je bil kot glavni predstavnik ideje naravnega prava tudi svetovalec pri pripravi Leopoldine, dvorni svetnik Fraz Georg Ritter von Keeß je predlog kot predstavnik najmlajše generacije pravnikov in že učenec Josepha von Sonnenfelsa predstavil kot zadnji 21. 8. 1781, kar avtor v zadnjem času bolj poudarja, kot v omenjenem delu. Ta pomembna komisija pri vrhovnem pravosodnem organu (Oberste Justizstelle) in pod vodstvom Sinzendorfove kompilacijske komisije je imela nalogo, da ugotovi in določi, pri katerih zločinih naj se obdrži smrtna kazen in pri katerih ne. V njenem področju dejavnosti je bila priprava novega kazenskega reda in pretresa 42-ih vrst zločinov, za katere je *Constitutio criminalis Theresiana* predvidela smrtno kazen, ponovno pa je morala pretresti tudi "paket" zločinov, za katere smrtna kazen ni bila predvidena. Skladno s tem je morala predlagati alternativne kazni, ki bi bile tudi ekonomične, kar je ena od glavnih karakteristik omenjene reforme kazenskega prava, ki se je usmerila na tri področja: spremembe kazenskega materialnega prava in ločitev od procesnega prava, kjer je bila glavna pozornost usmerjena v postopke in načine kaznovanja. Tretji pomemben element reforme je bila centralizacija ustanov in ustano-

vitev posebnih kazenskih sodišč. Tako se je začelo večletno razglašljjanje o kazenskem materialnem pravu, novem načinu vodenja kazenskih procesov in o vprašanjih samih institucij, ki bi bile zadolžene za izvajanje kazenskega sodstva. Študija je pomembna, saj prinaša komentarje in natančne večletne zapiske člena te komisije, Franza Georga Ritterja von Keeša, kar je bila do sedaj v zgodovinopisu in pravni zgodovini popolnoma prezrta tema. Po prvih referatih je bil prvi osnutek kazenskega reda pripravljen že leta 1783. V uvodnem delu avtor bralcu prek navajanja glavnih tendenc razvoja kazenskega prava in pomena smrtne kazni predstavi splošne intelektualne okvirje, v katerih se odvija reforma kazenskega prava v 2. polovici 18. stoletja. Povzema zlasti avstrijske avtorje in glavne politične teoretične in filozofe. Iz natančne razprave je razvidno, da so vsi člani komisije poznali politične in pravne teoretične naravnega prava – Huga Grotiusa, Charlesa Louisa de Montesquieuja, Thomasa Hobbesa, Samuela Puffendorfa in Christiana Wolffa. Upoštevali so recimo tudi Voltaireja, poseben vpliv na omenjene avtorje je imel francoski razsvetljenc Rousseau, poznali in cenili so C. Beccario. Zlasti velik vpliv pa so imeli dvorni politični teoretični, na katere so seveda vplivali tudi omenjeni avtorji, to sta bila Joseph von Sonnenfels in Karl Anton Martini. Delo postavi in potrdi kar nekaj tez v zvezi s sovplivom različnih razsvetljenskih mislecev, četudi pogosto zelo faktografsko niza podatke, kar sicer ni odlika omenjenega avtorja v drugih delih. Do določene meje pa je na delo komisije vplivala tudi Leopoldina, kazenski red Toskane velikega vojvode in poznejšega cesarja Leopolda II., ki je bil v urejanju zadev v Toskani še bolj razsvetljenski kot cesar in dunajski kabinet pravnih teoretičnikov. V knjigi se kaže močan vpliv in izmenjava mnenj med različnimi razsvetljenskimi krožki, kar je sploh ena od temeljnih značilnosti razsvetljjenstva. V marsičem pa nadgrajuje tudi klasične politično-zgodovinske preglede razsvetljjenstva, kot so bili recimo sicer v znanstveni javnosti zaradi teoretičnih nastavkov zelo dobro sprejeti zborniki pod uredniško taktirko Reinalterja. Avtor predstavi vse pomembne okoliščine, ki so spodbujale delovanje omenjene komisije in zlasti težnjo po spremembah kazenske zakonodaje. Skozi analizo sprememb v različnih zapisnikih dokaže, na katerih področjih in na kakšen način je Jožef II. zelo aktivno udejanjal “prvo in najvažnejšo med vsemi pravicami, pravico do izdajanja zakonov”, kot pravi zelo pomenljiv naslov razstave, ki so jo pripravili ob svetovnem kongresu raziskovalcev 18. stoletja v Gradcu.

Pogrešamo pa zlasti analizo kazenske prakse in problemov pri izrekanju sodb, ki so bile glavni argument pri zelo hitri spremembah kazenske zakonodaje, ki je temu zakonu sledila že leta 1803 in začela veljati z začetkom leta 1804 in je tudi predmet avtorjeve študije. Slednji, “popravljeni” kazenski zakon, opirajoč se tudi na probleme v praksi, je nato veljal skoraj 50 let, do leta 1853.

Druga pomembna hipoteza je nova percepcija odprave smrtne kazni kot procesa modernizacije ali splošnega napredka ali če hočete humanizacije kazenskega sistema, kar avtor upravičeno zavrže, posebej pa se neenakost (četudi na ravni analize, ne deklarativnih predpostavk) pred zakonom pokaže pri sprejemu kazenskega procesnega reda leta kasneje. Argument proti humanizaciji kaznovanja pa je izjemno močan: prostostne kazni, zlasti vlečenje ladij po Donavi je bilo izredno nehuman in je terjalo več življenj, kot je bilo izrečenih smrtnih kazni zlasti po odpravi torture leta 1776 in mnoge na smrt obsojene

delinkvente, katerih sodbe so prišle do *Obeserste Justizstelle*, je Marija Terezija pomilostila. Tako je v analizo kazenske zakonodaje vpeljal argument, ki je popolnoma obrnil temeljno značilnost kazenskega reda iz leta 1787.

Prvemu delu predstavitev temeljnih okoliščin v času sprejemanja nove kazenske zakonodaje sledi natančna študija posameznih referentov in njihovega odnosa do posameznih deliktov. Nekoliko pričakovano in skladno s podobo in vlogo vladarja kot vrhovnega zakonodajalca je bil največji razkorak med odločitvami komisije in monarha ravno pri vprašanju kazni, ki naj bi bile naložene državnim izdajalcem. In pričakovano so se ravno pri tem vprašanju mnenja komisije in monarha precej razlikovala. Pričujoča študija vsekakor temeljito dokaže predpostavko, da je Jožef II. kot izredno razgledan monarh bistveno vplival na podobo kazenskega reda, ki je začel veljati leta 1787. Četudi se mu je zdela komisija, ki jo je imenoval, pomembna za samo sprejemanje nove kazenske zakonodaje, pa je vendarle v vprašanjih, o katerih je menil, da ve dovolj kot najvišji zakonodajalec, dosledno uveljavljal svojo avtoriteto, tudi v primerih, ko je komisija enoglasno zagovarjala drugačno odločitev od njegove. Na drugi strani pa je komisija v določenem trenutku bistveno vplivala na spremembo odločitve monarha, ko je sprva zgolj zastopal stališče, da je Terezijana dovolj dober kazenski red, ki potrebuje samo dodelavo.

Druga odlika, ki kaže na zelo dobro poznavanje razvoja kazenskega prava, je, da se študija ne zaključi z letom 1787 in večmesečnim čakanjem na uveljavitev novega kazenskega reda, ampak se ozre tudi po času, ki je sledil vse do novega kazenskega reda, ki ga je izdal Franc I.

Skozi akte najvišjega sodnega organa pa avtor spretno predstavi tudi težave, s katerimi so se soočala sodišča, ko so udejanjala princip novega kazenskega reda: *nula poena sine lege* in se na koncu posveti celo razblinjanju ideje o kazenski ustanovi mešanega tipa: prisilni in delovni hiši, ki jo je propagirala Marija Terezija, a zanjo ni zagotovila dovolj denarja. Študija se zaključi z reakcionarnim diskurzom novega kazenskega zakonika iz leta 1803.

Čeprav avtor meni, da je povezava med javnim mnenjem in njegovim vplivom na oblikovanje in izvajanje novega kazenskega reda tematika, ki je blizu špekulacijam, je kljub že objavljenim študijam vseeno dobrodošla in kaže na neke mentalitetne vzorce razsvetljenske dunajske družbe. Tako kot že med procesom pripravljanja nove kazenske zakonodaje tudi v tem delu avtor posebno poglavje posveti javnemu mnenju o novem kazenskem redu, zlasti ker je izšel v obdobju, ko je družbena kritika zaradi ugodnih političnih okoliščin svobode govora cvetela in se bohotila. Do novega kazenskega reda je bil zlasti kritičen Joseph Richter, katerega znan pamflet "Zakaj cesar Jožef ni priljubljen pri ljudstvu" je Mirabeau prevedel v francoščino.

V obsežnih prilogah so objavljeni natančni prepisi vseh treh referentov, šestih referatov s konkretnimi predlogi glede kazenskega reda s komentarji različnih revizorjev, ki so bili shranjeni v gradivu vrhovnega pravosodnega organa, vsakemu so dodane tudi razlagalne opombe, ki včasih opozarjajo tudi na določene ugotovitve, do katerih je prišel avtor z analizo in primerjavo z različnimi drugimi kazenskimi zakoni. Referati so natančno pripravljeni, saj med drugim z uradniško natančnostjo prilagajo tudi predloge normiranja delovnega dne zapornikov, urejenosti zaporov, dodani so celo izračuni stroškov oskrbe zapornikov, ki bi bili obsojeni na dosmrtno ječo.

Na koncu moramo povedano strniti v spoznanje, da je pričajoče delo najprej poglobljena študija, edicija virov pa zgolj pripomoček zlasti za visokošolsko izobraževanje, saj pomeni kazenski red Jožefa II. pomembno prelomnico, ki sodi v splošne pravno-zgodovinske preglede. Četudi bi na določenih mestih, zlasti pri dojemaju smisla določenih kazni, pri avtorjevem izvrstnem poznavanju tako teoretičnih del kot kazenske prakse pričakovali nekoliko bolj kritično distanco do znanstvenih ugotovitev na eni strani in bolj poglobljeno analizo mnaj posameznih članov komisije, so to zgolj obrobne opazke, ki ne zmanjšujejo poglobljene študije omenjenega gradiva in suverenega poznavanja tako starejše kot najnovejše strokovne literature, ki se ukvarja s tem področjem, kar dokazuje kar 44 strani dolg seznam literature in virov. Od temeljnih študij kazenske zakonodaje in prakse, med katerimi moramo izpostaviti F. Hartla, H. Stekla in H. Valentinitzcha, ki so utrli pot drugemu valu avstrijskih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s sodnim gradivom, je omenjena študija tudi verodostojen pregled študij o kazenski zakonodaji in kriminaliteti v zadnjih dvajsetih letih.

Dragica Čeč

Rolf Wörsdörfer: IL CONFINE ORIENTALE. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955.
Bologna, Il Mulino, 2009, 454 str.

Knjiga Rolfa Wörsdörferja, napisana v italijanščini, “*Il confine orientale: Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*”, je izšla leta 2009 in predstavlja krajšo izdajo nemške knjige z naslovom “*Krisenherd Adria: 1915–1955: Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*”, ki je izšla leta 2004. Avtor, ki se je med drugim posebej izobraževal na področju germanskih in italijanskih študij, je zaposlen na Inštitutu za zgodovino “*Technische Universität Darmstadt*”, v okviru katerega predava in opravlja predstavitev na številnih tujih univerzah, predvsem nemških in švicarskih. Poleg razvoja narodne ideje, migracij in položaja etničnih manjšin na italijansko-jugoslovanski meji, ki so glavne tematike te knjige, se avtor, ki je izdal tudi številne izvirne znanstvene članke, ukvarja tudi s socialno zgodovino in družbenimi gibanji. Pri slednjem velja izpostaviti knjigo, ki jo je izdal leta 2009 skupaj s Sabine Rutar, v nemškem in angleškem jeziku, z naslovom: “*Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien = Social history and social movements in Slovenia*”.

V slovenskem in italijanskem prostoru je nastalo že veliko del, ki obravnavajo problematiko meje med Italijo in Jugoslavijo ter položaj obeh manjšin. Avtor uvodoma ugotavlja, da so bili že vse od 19. stoletja dalje sosedski odnosi na območju Jadrana pod vtirom domnevnega “*nacionalnega konflikta*” med Italijani in Slovani. Pod tem vplivom so nastala tudi nekatera zgodovinska dela, ki pa s takim pristopom pozablja na vpliv Nemcev v tem prostoru. Predvsem v delih, ki obravnavajo meje na Jadranu po koncu prve svetovne vojne in t. i. tržaško vprašanje po koncu druge svetovne vojne, je moč zaznati preveliko politično konotacijo. Hkrati ta dela niso izkoristila vseh možnosti, ki jih ponuja predvsem primerjalna zgodovina. Wörsdörfer pa pri obravnavi območja Jadran

ne temelji zgolj na uporabi tega metodološkega pristopa, ampak upošteva tudi t. i. "makro perspektivo obmejnega območja", predvsem na osnovi sklicevanja na zgodovino srednje in vzhodne Evrope ter dognanj Jürgena Kocke (Wörsdörfer, 2009, 8, 17–18).

V svoji pripovedi avtor sledi krotnološkemu sosledju dogajanj, čeprav v prvih dveh poglavjih za lažji prikaz in boljše razumevanje posameznih dogodkov večkrat posega tudi v 19. stoletje. V prvem poglavju, ki nosi naslov Nacionalizacija obmejnega območja, se avtor ne posveti samo predstaviti poteka prve svetovne vojne. Ta je mnogim Italijanom pomenila zadnji stadij združitve oz. "risorgimenta", medtem ko je predvsem Slovencem pomenila "boj za preživetje" (Wörsdörfer, 2009, 38). Avtor se raje bolj ukvarja z obravnavo različnih "svetih krajev" in simbolov ter razlaganjem

pomena le-teh za oba naroda. Tako npr. omenja simbol italijanskega poraza pri Kobaridu, ki se ga na splošno italijanska javnost ne spominja rada, obenem pa ga je Mussolini izrabil za mobilizacijo širše množice in opravičevanje italijanskih mejnih zahtev. Razlaga tudi pomen določenih krajev, kjer so potekali boji v času prve svetovne vojne (Krn, Doberdob itd.). Nato se posveti obravnavi italijanskih in jugoslovanskih nacionalističnih prizadevanj za pridobitev krajev ob meji. Posebej sta problematizirana dva simbolna dogodka. V juliju 1920 je regent Aleksander prvič obiskal nekdanja habsburška območja Hrvaške in Slovenije. Kot protiutež pa je izpostavljen obisk Vittoria Emanueleja III. v obmejnih krajih Julijanske krajine (sprva načrtovan v prvi polovici novembra 1921) in Trsta (v maju 1922). Avtor obravnavata odzive na oba obiska z različnih zornih kotov: italijanske in jugoslovanske javnosti, različnih političnih krogov (npr. italijanskih ireditistov, tržaške Edinosti) in nemškega konzula v Trstu. Izpostaviti velja tudi obravnavo o oblikovanju prvih fašističnih organizacij na splošno v Italiji in s posebnim poudarkom na obmejnem območju, pri katerem pa so ponovno v ospredju zanimanja predvsem simboli, ki so jih uporabljali. 3. aprila 1919 je bilo ustanovljeno tržaško fašistično gibanje, katerega člani tudi prvi oblečejo črne srajce, ki kasneje postanejo simbol fašistov. Jeseni 1920 podobne organizacije fašistov nastanejo še v Vidmu, Pordenonu, Gorici, Puli. Poleg pomena nekaterih simbolov za faštiste (npr. razvoj zastave, pesmi) avtor problematizira pomen dveh fotografij za obe strani, in sicer Hotela Balkan in požiga Narodnega doma v Trstu (13. julij 1920). V medvojnem obdobju je izpostavljen predvsem dogajanje na območju Trsta

in Reke, kjer je še posebej prišlo do izražanja slovanskega in italijanskega nacionalizma. Zanimiva je predvsem obravnava na primeru Dalmacije, kjer je fašistična oblast skušala spremeniti njeno nekdanjo habsburško podobo s pomočjo rušenja starih in z gradnjo novih simbolov (zgradb, arhitekture). Na ta način so skušali dokazovati upravičenost svoje prisotnosti v tem prostoru. Obravnava zajema tudi nekatere posamezni oz. *“junake in mučenike”* na obeh straneh. Fašisti so predvsem iredentiste začeli poveličevati kot zgledne branitelje *“italjanstva”*, avtor pa izpostavi zlasti simbol Nazaria Saura (pa tudi Cesara Battista, Guglielma Oberdanidra). Na slovanski strani opiše predvsem upornike proti fašizmu, v prvi vrsti Vladimirja Gortana in žrtve t. i. prvega tržaškega procesa. Na mejnem območju (Trst, Gorica, Reka, Kras) razлага tudi simboliko nekaterih izmed številnih spomenikov, skulptur, pokopališč, kapel, nastalih v 30. letih 20. stoletja, ki so bili sicer posvečeni padlim v prvi svetovni vojni, vendar jih je fašistična oblast izrabila za propagando. Nekateri izmed njih so postali pravi romarski kraji oz. t. i. *“varuhi spomina”*.

20. in 30. leta 20. stoletja so v ospredju obravnave tudi v drugem poglavju, kjer se avtor ukvarja predvsem z različnimi vrstami organizacij, ki so skrbele za agitacijo in mobilizacijo ljudskih množic z namenom obrambe narodnih interesov na narodnostno mešanem območju območju. Kot avtor pokaže na posameznih primerih, so te *“domoljubne”* organizacije oz. društva med drugim skrbela za razširjanje različnih predstav in stereotipov takratnega časa. Na italijanski strani izpostavi delovanje nacionalističnega združenja Dante Alighieri, ki je delovalo predvsem na področju šolstva na tujezježičnih in narodnostno mešanih območjih. V 30. letih pa se je nato to združenje pod vplivom fašističnega režima spremenilo v agencijo za italijanizacijo kraških vasi in drugih *“tujerodnih”* območij. Prav tako opiše delovanje poglavitev fašistične organizacije *“Opera nazionale dopolavoro”*, ki je bila ustanovljena 1. maja 1925 in je pokrivala vse socialne plasti človekovega življenja oz. zapolnjevala njegov prosti čas. Za slovansko stran na šolskem področju izpostavi Družbo sv. Cirila in Metoda, ki je bila protiutež združenju Dante Alighieri, med katerima se je največji obračun odvил v Trstu. Izpostavi tudi delovanje nekaterih drugih organizacij, kot so bile: Jugoslovanska matica, Narodna odbrana, Orjuna in Manjšinski inštitut v Ljubljani.

Avtor naslednja tri poglavja nameni primerjavi med italijansko politiko v Julijski krajini med letoma 1920 in 1941 ter med jugoslovansko politiko na Reki in v Istri med letoma 1945 in 1954. Primerja pa tudi izgnanstvo Slovencev in Hrvatov med letoma 1918 in 1941 ter množično izseljevanje Istranov in Rečanov med letoma 1946 in 1954.

V uvodu tretjega poglavja je podan premislek o pomenu nekaterih terminov, ki se uporablja v zgodovinopisu, ki obravnava obmejni prostor. Izpostavi predvsem termina: asimilacija oz. *“assimilazione”* in raznarodovanje oz. *“snazionalizzazione”* ter s pomočjo pregleda, kako se je od 19. stoletja dalje spremenjal njun pomen, pokaže, kako je lahko uporaba teh pojmov hitro napačna. Nato obravnava *“etnično bonifikacijo”* oz. italijanizacijo krajevnih ter osebnih imen in pri tem ugotavlja, da so glede te problematike dostopna poročila Kongresa evropskih narodov (v arhivu v Ženevi) in poročila nemškega konzulata v Trstu, katerim bi bilo dobro nameniti večjo pozornost. Prav tako primerja italijanizacijo območja južne Tirolske oz. t. i. *“Alto Adige”* in Julijiske Krajine ter obenem umesti to problematiko v evropski kontekst, predvsem s poročili Kongresa evropskih narodov, kjer se odraža tudi videnje problematike manjšin v 20. in 30. letih 20. stoletja.

Osrednji problem četrtega poglavja je raziskava razvoja Italije in Jugoslavije na severovzhodnem Jadranu med letoma 1941 in 1945, pri čemer je upoštevan tudi t. i. „*tretji dejavnik*“ oz. prisotnost nemškega rajha v tem prostoru (Wörsdörfer, 2009, 157). Ta tema je umeščena v širši evropski kontekst s predstavljivo razumevanja oz. pogleda nemških vojaških sil na dogajanje na obmejnem območju. Poudarek je na preučitvi dogodkov, pomembnih z vidika njihovega pomena za ponovno nacionalizacijo obmejnega območja in „konfliktnosti“ med Italijani in južnimi Slovani. Obravnava napad sil osi na Jugoslavijo, razdelitev okupiranega ozemlja, s poudarkom na italijanski okupaciji in ustanovitvi t. i. Ljubljanske pokrajine. Opiše organiziranje Osvobodilne fronte in začetke partizanskega odpora v osrednji Sloveniji in na obmejnem območju, s poudarkom na poteku bojev na Goriškem, Krasu, v Furlaniji in Istri. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 in nastanku nemške okupacijske cone „*Adriatisches Küstenland*“ opozarja na nedoslednosti in nedorečenosti znotraj naraščajočega komunističnega gibanja in izpostavi predvsem odnos med italijansko komunistično stranko in KP Slovenije do tržaškega vprašanja.

V zadnjem poglavju obravnava potek oblikovanja jugoslovanske države in kako se je osvoboditev izpod nacizma pretvorila v zasedbo Julijske krajine s strani oboroženih partizanskih sil ter njihovih policijskih organov. Analizira zgodovino nastanka, organizacijo in naloge jugoslovanske tajne policije na območju Hrvaške, Slovenije, Istre in v Trstu, ki temelji na dokumentih, ki se hranijo v slovenskih arhivih, in na zadnjih objavljenih monografijah na temo fojb in deportacij. Pozornost pa nameni tudi fenomenu t. i. „*infojbirancev*“, ki so pretresli območje v septembru–oktobru 1943 in maju–juniju 1945, ko so na tem območju partizani obračunali s svojimi političnimi, socialnimi in etnično-nacionalnimi nasprotniki (Wörsdörfer, 2009, 223). Za problematiko fojb avtor pravi, da je zgodovinopisje po skoraj pol stoletja pisanja o tej temi napisalo praktično vse bistveno. Pri obravnavi te problematike se zato bolj posveti t. i. „*problematiki spomina*“ in izpostavi različna izhodišča posameznih zgodovinarjev, večplastnost tega pojava, in pravilno ugotavlja, da se pre malo pozornosti namenja predvsem raziskovanju vzrokov, zakaj je do takoj nasilnih dejanj sploh prišlo. Zgodovinopisje je, kar se tiče prave zgodovinske obravnavne problematike fojbe, še na začetku, saj je bilo do sedaj preveč podvrženo različnim manipulacijam (Wörsdörfer, 2009, 254).

Zanimiva je tudi avtorjeva obravnava t. i. „*eksodus*“, za katerega uvodoma pravi, da bi bilo najprej potrebno napisati kratko zgodovino uporabe te besede, s čimer ponovno opozori na problematiko uporabe pravilne terminologije. Poda svoj pogled na izseljevanje Italijanov pred koncem druge svetovne vojne, problematizira dogajanje v času obiska zavezniške komisije za razmejitev leta 1946, izpostavi vlogo italijanskih iridentističnih organizacij in možnost opcije pri izseljevanju Italijanov iz Pulja (malo pred podpisom mirovne pogodbe in po njem med Italijo in Jugoslavijo leta 1947), izseljevanje Italijanov iz cone B STO (po podpisu Londonskega memoranduma leta 1954) in prikaže problematiko t. i. „ezulov“ v coni A STO, probleme v zvezi z njihovo naselitvijo in zaposlitvijo na območju Trsta ter njihov vpliv na slovensko manjšino v Trstu. Predstavi tudi pestrost motivov za italijansko izseljevanje iz krajev severovzhodnega Jadranu ter različnost tega pojava glede na posamezna območja in čas.

Presežek knjige se kaže predvsem v nenehni težnji po natančnem definiranju pojmov oz. po uporabi prave terminologije. Stalno je v ospredju primerjalna metoda, ne samo z željo po iskanju enakosti med pojavi, ampak tudi za prikazovanje razlik oz. pestrosti. Prav tako avtor časovno večkrat prehaja v 19. stoletje, s čimer ponudi uvid v razvoj obmejnega prostora pred letom 1915.

Deloma na kratko sintetizira tudi najpomembnejše dogodke po obravnavanem letu 1955 in prikaže predvsem politične razmere v obeh državah (oblikovanje regij in avtonomnih pokrajin v Italiji, spremembe ustave Socialistične federativne republike Jugoslavije leta 1974, podpis Osimskeh sporazumov 10. novembra 1975 med Italijo in Jugoslavijo, zaključi pa z razpadom Jugoslavije). Območje obravnave sicer zajema predvsem obmejni prostor, ampak zaradi boljšega razumevanja avtor s pomočjo primerjave večkrat prehaja na prikaz razvoja dogodkov v celotni Italiji ali pa Jugoslaviji oz. umešča posamezne dogodke v širši evropski kontekst. Pri tem si pomaga tudi s pestrim izborom arhivskega gradiva. V prvih dveh poglavijih knjige je zanimivo predvsem gradivo Arhiva društva narodov v Ženevi, v drugem delu knjige pa gradiva Političnega Arhiva zunanjega ministrstva Bonna oz. Berlina ("Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, ora Berlino"), Centralnega državnega arhiva v Rimu ("Archivio Centrale dello Stato Roma"), Arhiva Republike Slovenije in Državnega arhiva v Reki. Kot dodaten vir avtor poleg posameznih monografij uporabi nekatere Zbirke objavljenih arhivskih dokumentov in statistik ter besedila, ki imajo značaj spominov ali dnevnikov.

Miha Kosmač

Mateja Režek (ur.): CENZURIRANO. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana, Nova revija, 2010, 348 str.

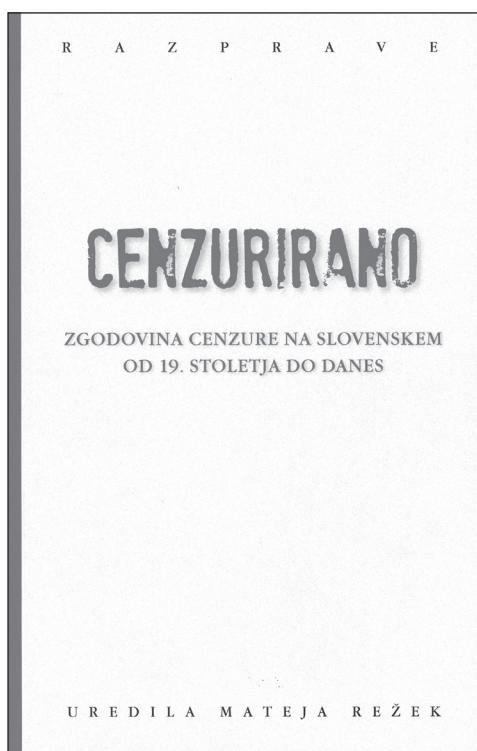
Čeprav spada beseda cenzura med pogosteje rabljene tako v zgodovinopisu kot tudi, ko je govora o aktualni problematiki svobode izražanja, naletimo pri definiciji njenega pomena na veliko težavo, ki jo je (vsaj začasno) možno odpraviti s široko opredelitvijo kot nadzor nad pretokom idej s strani nosilcev oblasti in družbene moči. Začasno namreč zato, ker se pojavnost in mehanizmi enega najstarejših družbenih fenomenov, ki je konstanta vsake kulture, spreminjajo skladno z družbenimi sistemi in vztrajajo vse do danes. Kompleksno vprašanje, kako je bil/je fenomen cenzure umeščen v zgodovinski in aktualni slovenski okvir, si je postavilo dvajset raziskovalcev z različnih humanističnih in družboslovnih področij, ki so v zborniku *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* skušali čim bolj celovito prikazati vzroke, mehanizme in posledice formalne in neformalne, eksplicitne in implicitne, preventivne in suspenzivne ter drugih oblik cenzure od srede 19. stoletja do danes.

Mehanizmi cenzure so se v obravnavanem času spreminjali in postajali vse bolj zapleteni ter zunanjemu opazovalcu vse težje določljivi. Cenzurni mehanizmi so bili na

Slovenskem vse do konca druge svetovne vojne formalno opredeljeni. Z razliko obdobja marčne revolucije 1848, ki je povzročila poplavo političnega tiska kratkega veka, je v Habsburški monarhiji veljala formalna tiskovna cenzura, ki se je predvsem opirala na zakonske določbe tiskovnega reda (1852) s prevladujočimi suspenzivnimi ukrepi (sukcesivna odgovornost), hkrati pa je bil do sprejetja malce bolj liberalnega zakona o tisku leta 1862 v veljavi tudi sistem predcenzure in opozoril. Tudi po sprejetju ustavnega zakona leta 1867 in dopolnitvi zakona o tisku je tiskovna svoboda ostala v primežu vsakokratnih vladnih garnitur, ki so omejitve svobode tiska vse bolj uporabljale kot sredstvo boja proti (nacionalnim) političnim nasprotnikom. Z začetkom prve svetovne vojne oz. po italijanski vojni napovedi maja 1915 je za slovenske dežele kot neposredno zaledje fronte nastopil čas t. i. vojnega absolutizma pod budnim očesom Vojnonadzornega urada v sestavi vojnega ministrstva, ki je vojaškemu osebju omogočil korenite posege v civilno sfero z namenom nevtralizacije vseh dejavnosti, ki bi lahko ogrozile vojne napore. K temu je štela tudi cenzura, segajoča od pisemske korespondence do stroge cenzure tiska, ki pa vzporedno s politično-vojaškim razkrajanjem države vendarle ni uspela blokirati kroženja kritičnih informacij in razrasta nacionalnih nenemških gibanj.

Poleg pojavov formalne cenzure pa se v obdobju pred prvo svetovno vojno srečujemo tudi z oblikovanjem ideoloških izhodišč (predvsem implicitne) cenzure političnega

katolicizma, ki so potem najbolj prišli do izraza zlasti na kulturnem področju v obdobju med obema vojnoma. *“Cenzura [namreč] nikakor ni lastna samo totalitarizmom ali celo izum totalitarizmov, vprašanje je celo, ali je bila večja t. i. nevidna cenzura”*, se sprašuje Egon Pelikan v svojem prispevku, ko razbira vrednostne ocene modernih političnih ideoloških tokov s strani glavnih nosilcev ideologije političnega katolicizma na Slovenskem od konca 19. stoletja. Poleg “nevidnih” cenzurnih posledic ideološkega razkola v slovenski politiki pa je bil slovenski prostor v času med obema vojnoma še vedno deležen tudi formalnih cenzorskih posegov iz centra, Beograda, ki so se z represivnimi ukrepi stopnjevali zlasti po uvedbi šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929, medtem ko so cenzurni ukrepi proti prepovedani komunistični partiji veljali že vse od leta 1920. Ob formalni cenzuri tiska preko mreže javnih tožilcev je jugoslovanski avtoritarni režim posegel tudi po sodob-

nejših propagandno-nadzorno-usmerjevalnih prijemih preko Centralnega presbiroja in tiskovne agencije Avala.

Italijanska fašistična cenzurna politika je na Slovence pod svojo oblastjo v Julijski krajini in po zasedbi v Ljubljanski pokrajini delovala nekoliko različno, a z istim ciljem – nacionalno asimilacijo. Medtem ko je bila v prvem primeru le podaljšek represivnih ukrepov, je bila v primeru medvojne zasedbe sredstvo t. i. kulturnosne politike, ki pa se je zopet osredinila na odstranjevanje slovenskega nacionalnega vidika iz javnega življenja. Po italijanski kapitulaciji in nemški ustanovitvi operativne cone Jadransko primorje je general Leon Rupnik sicer izoblikoval svoj tiskovni urad, vendar pa je bila vsa kontrola v rokah nemškega nadzorno-propagandnega urada pri njegovih nacističnih svetovalcih Dujaku in Rösenerju, katerega nadzora se ni uspel znebiti niti sam Rupnik. Na drugi strani je posebno zanimiv fenomen cenzure znotraj odporniškega gibanja, ki ni bil pogojen le z običajnimi principi podtalnega delovanja pod okupacijo, ampak tudi z revolucionarnimi vzgibi (in protirevolucijo), zaradi česar ne preseneča, da je komunistična partija držala v svojih rokah vse vzvode propagande (agitprop) in ilegalnega tiska znotraj OF ter hkrati bdela tudi nad izrazi notranje neenotnosti v KPS.

V obdobju socialistične Jugoslavije cenzura formalno ni obstajala, zato pa so na drugi strani oblastni in ideoološki organi razpredli široko mrežo formalnih in neformalnih mehanizmov, ki so učinkovali cenzurno in so preko posebnih prijemov segali tudi onkraj državnih meja v zamejstvo. Zaradi tega avtorji, ki obravnavajo povojno obdobje, upoštevajo širši kontekst in habitus delovanja posameznikov, katerih ustvarjalnost je bila pogojena z represivnimi ukrepi, še večkrat pa s "prijateljskimi" oz. "zastraševalnimi" nasveti ter sistemom kaznovanja in nagrajevanja ter ujeta v, za raziskovalca zelo težko določljiv moment neizrečenega/nezapisanega, torej samocenzuro. Kljub opustitvi nekaterih najbolj očitnih mehanizmov ideoološkega nadzora, npr. ukinitvi agitpropa po sporu z informbirojem, je bil nadzor vzdrževan preko upravnih odborov, fakultetnih svetov in uredništv, kjer so imeli večino predstavniki ustanovitelja – družbenopolitičnih organizacij, ki so imele v kulturnih in založniških ustanovah tudi svoje partijske celice. S tem se je nekako vzdrževal videz avtonomnosti posameznika in kulturnih institucij. To je prišlo zlasti do izraza v obdobju poznega socializma, ko je po ugotovitvah Gregorja Tomca prišlo do aluzije svobode: oblastniki so si zamišljali, da ne cenzurirajo, ustvarjalci pa, da niso cenzurirani, kar je vsekakor pripomoglo k liberalnemu imidžu jugoslovanskega socializma na Zahodu. V samoupravnem legalnem okviru, kjer je bila cenzura celo uradno prepovedana, je bila omejitve javne besede dosežena z različnimi zakonskimi akti, predvsem v zvezi z omejitvami "zlorabe tiska", "neresničnega prikazovanja družbenih razmer", "verbalnega delikta" itd. Čeprav je bilo formalnih prekrškov sorazmerno malo, so se v sistemu vztrajno perpetuirale kolektivne reprezentacije (povezane predvsem z NOB) in ideoološki postulati jugoslovanske izvedbe marksizma, katerih relativizacija je bila nemogoča. Znotraj tega pa je vseeno obstajal nekakšen manevrski prostor, ko je (implicitna) cenzura parodksno zahtevala dodajanje in ne odvzemanje besedila, npr. v obliki marksističnih obrazcev v uvodih in zaključkih, med katerimi je bila lahko zakamuflirana denimo filozofska ali zgodovinopisno nevtralnejša vsebina.

Z zlomom komunizma pa v Sloveniji (kot tudi sicer v bolj etabliranih liberalnih demokracijah) ni prišlo tudi do odprave cenzure, saj ta fenomen v bolj kompleksnejši, manj formalizirani in bolj prikriti obliki vztraja vse do danes. "Demokratična" transformacija cenzorskih praks se kaže denimo v korporativni in oglaševalski cenzuri, spregi politike in ekonomije, politično motiviranih nastavkih raziskovalnega dela, institutu varovanja pravice do dobrega imena in še bi lahko naštevali. Skratka, v posttotalitarni družbi cenzura, kot ugotavlja Marjan Dovič, ni več v izključno domeni političnega oz. državnega, kar nam vsekakor odpira povsem novo perspektive in cenzurne mehanizme dela še bolj nevidne kot kdajkoli prej. Ali pa ti v ozračju "senzur", Noëlovega koncepta "gledati in izvedeti vedno več, ne da bi bilo karkoli potrebno videti in vedeti", morda niti niso več potrebni? Tudi če pustimo ob strani ta dvom sodobne kritične misli, lahko v historični in aktualni perspektivi pritrdimo Marxovi ugotovitvi, da cenzura ne more preprečiti niti ene nevarnosti, ki bi bila večja od nje same.

Jure Ramšak

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

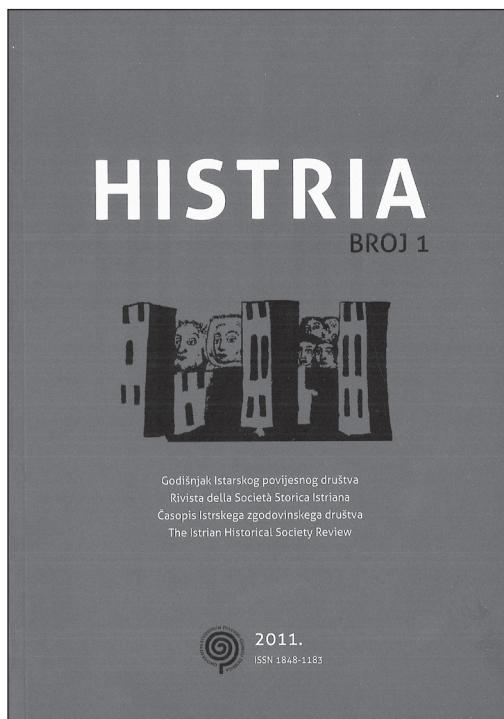
HISTRIA: godišnjak Istarskog povijesnog društva,
broj 1, Pula, Istarsko povijesno društvo, 2011, 335 str.

Godišnjak Istarskoga povijesnog društva u svome prvom broju na impresivnih 335 stranica donosi šest izvornih znanstvenih radova i jedan stručni, a u dijelu "Prikazi, ocjene, izvješća" pregled recentnije izdavačke djelatnosti u Istri i o Istri te izvješća sa znanstvenih i stručnih skupova održanih u Istri. Obuhvaćajući u cjelini razdoblje od srednjega vijeka do dvadesetoga stoljeća, teme radova zadiru u kulturnu, crkvenu, pravnu, političku i socijalnu povijest Istre i susjednih područja. Svaki je znanstveni i stručni rad upotpunjen sažetcima na hrvatskom, talijanskom i engleskom jeziku. U predgovoru glavni urednik Maurizio Levak između ostalog ističe i razlog pokretanja znanstveno-stručnog časopisa kao godišnjeg glasila Istarskog povijesnog društva – potrebu sve većeg broja istarskih povjesničara za objavljivanjem rezultata svojih istraživanja.

Prvi je rad Nikoline Maraković, "Crkva sv. Martina u Svetom Lovreču Pazeničkom – privatna crkva porečkih biskupa ili istarskih (mark)grofova?" (13–36), u kojem autorica novom interpretacijom poznatih dokumenata preispituje dosadašnje spoznaje o izgradnji crkve sv. Martina kao i o povijesti samoga grada Svetog Lovreča Pazeničkog gdje je crkva smještena. U prvom je planu pitanje stvarnog naručitelja gradnje crkve i njena izvorna namjena. Rad je obogaćen fotografijama crkve, kao i tlocrtom Svetog Lovreča.

Slijedi rad Darje Mihelič "Sporazumi o mejah srednjeveških mestnih teritorijev (Piran in njegovi sosedje)" (37–59) u kojem se na temelju rukopisa piranske podružnice Pokrajinskog arhiva u Kopru opisuje rješavanje zemljjišnih sporova i određivanje granica srednjovjekovnoga Pirana sa susjednim mjestima – Izolom, Bujašima i Umagom. Autorica navodi postojanje pregovaračkih tijela (u obliku sudaca-posrednika, vanjskih arbitara i mjesnih poglavara) koji su trebali nepristrano odlučivati o pripadnosti spornoga područja.

Mihovil Dabo predstavlja rad "Stvarni problemi i popularna predodžba: postavljanje Josipa Velikanje za kapelana u Juršićima" (61–78) u kojem osvjetljuje postavljanje mladog slovenskog svećenika Josipa Velikanje, tzv. *hajdučkog popa*, za kapelana u Juršićima te uz obrazloženje legende o povezanosti Velikanje i oružja

donosi prilog poznavanju prilika u kojima su izgrađeni crkva i župni stan, kao i problema koji su stajali na putu uključivanja istarskog hrvatskog puka u modernizacijske procese.

Rad Darka Dukovskog "Povijesna ekspertiza tragedije na pulskoj Vargaroli (*Vergarolla*) 18. kolovoza 1946." (79–112) daje na uvid pojedinosti oko eksplozije na Vargaroli u nedjeljno poslijepodne 18. kolovoza 1946. Na temelju arhivske građe iz fondova *The National Archives Kew Gardens* i ostalih izvora i literature, autor sam događaj eksplozije proučava u širem kontekstu događaja u razdoblju od svibnja 1945. do veljače 1947. da bi, između ostalog, proširio ili otklonio jednoznačna historiografska obrazloženja o eksploziji kao povodu egzodusa talijanskog stanovništva ili njene bliske povezanosti s *sojbama*. Rad je obogaćen slikovnim prilozima i vojnim dokumentima.

Slijedi rad Marka Medveda "Historiografske podjele oko biskupa Antonija Santina" (113–135) u kojem se donosi pregled talijanske, slovenske i hrvatske svjetovne i crkvene historiografije, a u žarište postavlja znamenita osoba istarske crkvene povijesti 20. stoljeća Antonio Santin i osvjetljuje njegovo djelovanje za vrijeme fašističke vlasti. Autor upozorava da je nakon otvaranja Vatikanskog arhiva za pontifikat Pija XI. (2006.) historiografija o odnosu Crkve i fašizma obogaćena za brojna nova i vrijedna djela, ali i da ona u hrvatskoj i slovenskoj historiografiji nije izazvala dužno zanimanje. Medved zaključuje da katolička hijerarhija u doba fašizma nije zahtjevala, a još manje poticala, državnu vlast na nepravedne postupke prema slavenskom stanovništvu.

U posljednjem izvornom znanstvenom radu "Nacionalnopreporodni rad mons. Bože Milanovića u tršćanskom razdoblju 1922.–1945." (137–173) autor Stipan Trogrlić opisuje tršćansko razdoblje nacionalno-političkog i kulturno-prosvjetnog djelovanja mons. Bože Milanovića, i to prvotno kroz istarski Pododbor slovenskog političkog društva Edinost, zatim kroz Društvo sv. Mohora za Istru te napoljetku kroz suradnju s vodstvom NOP-a. Trogrlić zaključuje da je Milanović spoznao kako je NOP jedina relevantna vojno-politička snaga koja je sposobna ostvariti ujedinjenje Istre s Hrvatskom te da je zbog toga od prvotno kritičkog stava prema njemu prešao na suradnju. Tu je suradnji i formalizirao potpisivanjem sporazuma u srpnju 1945., ali tek nakon što mu je zajamčeno poštivanje njegovih traženja – dodjele Đačkog doma za potrebe sjemeništa, dopuštenja za pokretanje vjerskog lista i osnivanja svećeničkog staleškog društva.

Stručni rad autora Branka Marušića "Hrvatski korespondenti dr. Henrika Tume" (175–184) prikazuje korespondenciju slovenskog odvjetnika, zavičajnog pisca, političara, publicista i alpinista Henrika Tume uglavnom dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća sa znamenitim hrvatskim ličnostima te s određenim hrvatskim društvima. Uvid u razmjenu pisama s Rikardom Katalinićem Jeretovim, Matkom Laginjom, Matkom Mandićem, Petrom Skokom, Vjekoslavom Spinčićem i ostalim ličnostima, društvom "Prijatelj prirode", Hrvatskim planinarskim društvom, Hrvatskom društvom planinara "Runolist" i ostalima prilog je proučavanju povijesti radničkog i nacionalnog pokreta u Hrvatskoj, kao i povijesti hrvatskog alpinizma.

U bogatoj cjelini "Prikazi, ocjene, izvješća" (185–335) nalazi se tridesetak osvrta na recentnije knjige s tematikom iz istarske povijesti ili povijesti šireg područja, zbornike radova te nekoliko izvješća o održanim znanstvenim i stručnim skupovima na području Istre. Davor Bulić prikazao je knjigu Roberta Matijašića *Povijest hrvatskih zemalja u*

antici do cara Dioklecijana (Zagreb 2009.), a David Orlović djelo Ivana Milotića *Rim-ska vojnička diploma iz Umaga* (Umag 2009.). Danijela Doblanović iscrpno je prikazala knjigu Egidia Ivetića *L'Istria moderna 1500–1797, una regione confine* (Verona 2010.), a Martina Batel potpisuje dva prikaza: onaj knjige Bartolomea Giorginia *Povijesni pregled Labina i okolice* (Labin 2010.) i djela Branka Perovića *Austrougarske vile i kuće u Puli – vraćanje memorije gradu* (Pula 2010.). Raul Marsetić prikazao je knjigu *Pulska kruna. Pomorska tvrđava Pula. Fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja* autora Attilia Krizmanića (Pula 2009.), a Milan Radošević knjigu u koautorstvu Andreja Badera i Ivana Miškovića *Zaboravljeni egzodus 1915.–1918.* (s. l., 2009.), kao i djelo Franka Dote *Zaraćeno poraće: konfliktini i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb 2010.). Prikaz knjige Nevia Šetića *Istra za talijanske uprave: o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.–1941.* (Zagreb 2008.) napisao je Mihovil Dabo, a knjige istog autora *Staleška društva i časopisi hrvatskog učiteljstva u Istri 1891.–1914.* (Zagreb 2010.) Željko Cetina. Darko Dukovski autor je opsežnog osvrta na knjigu Rober-ta Spazzalija *Pola operaia (1856–1947): I Dorigo a Pola. Una storia familiare tra soci-alismo mazziniano e austro marxismo* (Trieste 2010.). Bojan Horvat prikazao je knjigu Milana Klobasa *Borbeni put Operativnog štaba za Istru: svjedočanstva generala Milana Klobasa* (Pula 2010.). Igor Duda prikazao je knjige tekstova i fotografija Toše Dapca u uredništvu Marine Benazić i Jerice Ziherl *Istarski dnevnik / Diario istriano* (Novigrad 2008.) i *Riječki dnevnik / Rijeka Chronicles* (Rijeka 2009.), a Luka Tidić knjigu Josipa Orbanića *Pula u cvijeću pod različitim zastavama* (Pula 2010.). Marina Zgrablić prikazu-je knjigu u uredništvu Nikoline Radić Štivić i Luke Bekića *Tarsatički principij. Kasno-antičko vojno zapovjedništvo* (Rijeka 2009.), a Jasenko Zekić knjigu prevedenih radova Antona Gnirsa *Arheološki tekstovi* (Pula 2009.). Hana Žerić autorica je prikaza kataloga Vojke Cestnik *Željeznodobna nekropola Kaštel kod Buja: analiza pokopa željeznodobne Istre* (Pula 2009.), a Iva Milovan kataloga autorice Lane Skuljan *Fotografija u Istri do 1918.: iz fundusa Zbirke fotografija, negativa i fotografске opreme* (Pula 2009.).

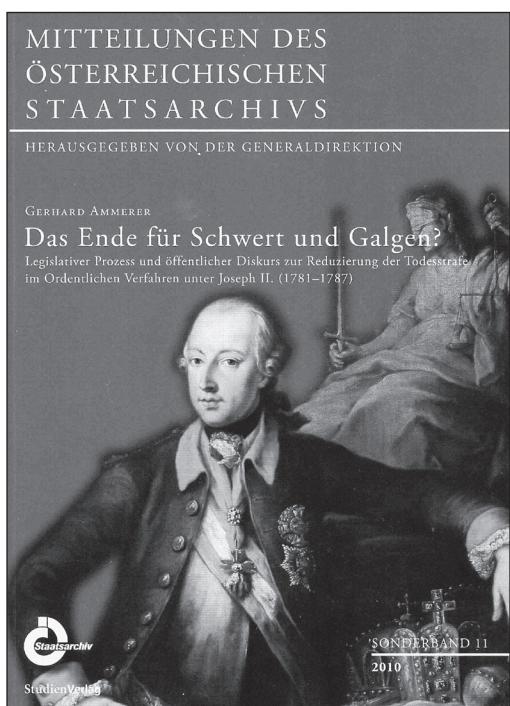
Slijede prikazi zbornika i časopisa, te izvješća o znanstvenim i stručnim skupovima. Posljednja dva članka, autora Igora Jovanovića vezana su upravo uz povijest u nastavi, što je u predgovoru najavio i urednik, obrazlažući kako se časopis ne želi zadržavati u uskim okvirima znanstvene djelatnosti. Milan Radošević i Mihovil Dabo zaključuju go-dišnjak izvješćem o aktivnosti Istarskog povjesnog društva u 2010. godini.

Uz spomenutog glavnog i odgovornog urednika ovoga izdanja, kao članovi Urednič-ko-g odbora navedeni su Mihovil Dabo, Bruno Dobrić, Javier Grossutti, Gracijano Kešac, Dean Krmac, Raul Marsetić, Elvis Orbanić, Milan Radošević, Alojz Štoković i Stipan Trogrić. Suizdavač je časopisa Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.

Iva Milovan

Gerhard Ammerer: DAS ENDE FÜR SCHWERT UND GALGEN?: Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787), Innsbruck [etc.], Studienverlag, 2010, 633 str.

Najnovejša knjiga G. Ammererja, priznanega raziskovalca 18. stoletja v Habsburški monarhiji, je plod večletnega dela. Avtor nadgrajuje sicer že znane in objavljene podatke o procesu sprejemanja nove kazenske zakonodaje, pri nastajanju katere je sodelovala posebna dvorna komisija, ki je zasedala več let. Raziskava temelji na gradivu splošnega upravnega arhiva (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*), ki je žal ohranjen le delno, saj ga je veliko pogorelo v požaru v 20-ih letih 20. stoletja. Povod za delovanje komisije je bila cesarska odredba, ki je bila izdana 2. februarja 1781, dvorni svetniki, ki so sestavljali mnenja, pa so bili premišljeno izbrani. Šlo je namreč za predstavnike treh generacij pravnih šol v monarhiji, kar avtor metodološko najbolj primerno argumentira s predstavljivo njihovih življenjepisov: najstarejši Joseph Ferdinand von Holger je bil pomemben avtor pri kompilaciji civilnega prava v monarhiji in član kompilacijske komisije za pripravo Terezijane, Karl Anton Martini je bil kot glavni predstavnik ideje naravnega prava tudi svetovalec pri pripravi Leopoldine, dvorni svetnik Fraz Georg Ritter von Keeß je predlog kot predstavnik najmlajše generacije pravnikov in že učenec Josepha von Sonnenfelsa predstavil kot zadnji 21. 8. 1781, kar avtor v zadnjem času bolj poudarja, kot v omenjenem delu. Ta pomembna komisija pri vrhovnem pravosodnem organu (Oberste Justizstelle) in pod vodstvom Sinzendorfove kompilacijske komisije je imela nalogo, da ugotovi in določi, pri katerih zločinih naj se obdrži smrtna kazen in pri katerih ne. V njenem področju dejavnosti je bila priprava novega kazenskega reda in pretresa 42-ih vrst zločinov, za katere je *Constitutio criminalis Theresiana* predvidela smrtno kazen, ponovno pa je morala pretresti tudi "paket" zločinov, za katere smrtna kazen ni bila predvidena. Skladno s tem je morala predlagati alternativne kazni, ki bi bile tudi ekonomične, kar je ena od glavnih karakteristik omenjene reforme kazenskega prava, ki se je usmerila na tri področja: spremembe kazenskega materialnega prava in ločitev od procesnega prava, kjer je bila glavna pozornost usmerjena v postopke in načine kaznovanja. Tretji pomemben element reforme je bila centralizacija ustanov in ustano-

vitev posebnih kazenskih sodišč. Tako se je začelo večletno razglašljjanje o kazenskem materialnem pravu, novem načinu vodenja kazenskih procesov in o vprašanjih samih institucij, ki bi bile zadolžene za izvajanje kazenskega sodstva. Študija je pomembna, saj prinaša komentarje in natančne večletne zapiske člana te komisije, Franza Georga Ritterja von Keeša, kar je bila do sedaj v zgodovinopisu in pravni zgodovini popolnoma prezrta tema. Po prvih referatih je bil prvi osnutek kazenskega reda pripravljen že leta 1783. V uvodnem delu avtor bralcu prek navajanja glavnih tendenc razvoja kazenskega prava in pomena smrtne kazni predstavi splošne intelektualne okvirje, v katerih se odvija reforma kazenskega prava v 2. polovici 18. stoletja. Povzema zlasti avstrijske avtorje in glavne politične teoretične in filozofe. Iz natančne razprave je razvidno, da so vsi člani komisije poznali politične in pravne teoretične naravnega prava – Huga Grotiusa, Charlesa Louisa de Montesquieuja, Thomasa Hobbesa, Samuela Puffendorfa in Christiana Wolffa. Upoštevali so recimo tudi Voltairja, poseben vpliv na omenjene avtorje je imel francoski razsvetljenc Rousseau, poznali in cenili so C. Beccario. Zlasti velik vpliv pa so imeli dvorni politični teoretični, na katere so seveda vplivali tudi omenjeni avtorji, to sta bila Joseph von Sonnenfels in Karl Anton Martini. Delo postavi in potrdi kar nekaj tez v zvezi s sovplivom različnih razsvetljenskih mislecev, četudi pogosto zelo faktografsko niza podatke, kar sicer ni odlika omenjenega avtorja v drugih delih. Do določene meje pa je na delo komisije vplivala tudi Leopoldina, kazenski red Toskane velikega vojvode in poznejšega cesarja Leopolda II., ki je bil v urejanju zadev v Toskani še bolj razsvetljenski kot cesar in dunajski kabinet pravnih teoretičnikov. V knjigi se kaže močan vpliv in izmenjava mnenj med različnimi razsvetljenskimi krožki, kar je sploh ena od temeljnih značilnosti razsvetljjenstva. V marsičem pa nadgrajuje tudi klasične politično-zgodovinske preglede razsvetljjenstva, kot so bili recimo sicer v znanstveni javnosti zaradi teoretičnih nastavkov zelo dobro sprejeti zborniki pod uredniško taktirko Reinalterja. Avtor predstavi vse pomembne okoliščine, ki so spodbujale delovanje omenjene komisije in zlasti težnjo po spremembah kazenske zakonodaje. Skozi analizo sprememb v različnih zapisnikih dokaže, na katerih področjih in na kakšen način je Jožef II. zelo aktivno udejanjal “prvo in najvažnejšo med vsemi pravicami, pravico do izdajanja zakonov”, kot pravi zelo pomenljiv naslov razstave, ki so jo pripravili ob svetovnem kongresu raziskovalcev 18. stoletja v Gradcu.

Pogrešamo pa zlasti analizo kazenske prakse in problemov pri izrekanju sodb, ki so bile glavni argument pri zelo hitri spremembah kazenske zakonodaje, ki je temu zakonu sledila že leta 1803 in začela veljati z začetkom leta 1804 in je tudi predmet avtorjeve študije. Slednji, “popravljeni” kazenski zakon, opirajoč se tudi na probleme v praksi, je nato veljal skoraj 50 let, do leta 1853.

Druga pomembna hipoteza je nova percepcija odprave smrtne kazni kot procesa modernizacije ali splošnega napredka ali če hočete humanizacije kazenskega sistema, kar avtor upravičeno zavrže, posebej pa se neenakost (četudi na ravni analize, ne deklarativnih predpostavk) pred zakonom pokaže pri sprejemu kazenskega procesnega reda leta kasneje. Argument proti humanizaciji kaznovanja pa je izjemno močan: prostostne kazni, zlasti vlečenje ladij po Donavi je bilo izredno nehuman in je terjalo več življenj, kot je bilo izrečenih smrtnih kazni zlasti po odpravi torture leta 1776 in mnoge na smrt obsojene

delinkvente, katerih sodbe so prišle do *Obeserste Justizstelle*, je Marija Terezija pomilostila. Tako je v analizo kazenske zakonodaje vpeljal argument, ki je popolnoma obrnil temeljno značilnost kazenskega reda iz leta 1787.

Prvemu delu predstavitev temeljnih okoliščin v času sprejemanja nove kazenske zakonodaje sledi natančna študija posameznih referentov in njihovega odnosa do posameznih deliktov. Nekoliko pričakovano in skladno s podobo in vlogo vladarja kot vrhovnega zakonodajalca je bil največji razkorak med odločitvami komisije in monarha ravno pri vprašanju kazni, ki naj bi bile naložene državnim izdajalcem. In pričakovano so se ravno pri tem vprašanju mnenja komisije in monarha precej razlikovala. Pričujoča študija vsekakor temeljito dokaže predpostavko, da je Jožef II. kot izredno razgledan monarh bistveno vplival na podobo kazenskega reda, ki je začel veljati leta 1787. Četudi se mu je zdela komisija, ki jo je imenoval, pomembna za samo sprejemanje nove kazenske zakonodaje, pa je vendarle v vprašanjih, o katerih je menil, da ve dovolj kot najvišji zakonodajalec, dosledno uveljavljal svojo avtoriteto, tudi v primerih, ko je komisija enoglasno zagovarjala drugačno odločitev od njegove. Na drugi strani pa je komisija v določenem trenutku bistveno vplivala na spremembo odločitve monarha, ko je sprva zgolj zastopal stališče, da je Terezijana dovolj dober kazenski red, ki potrebuje samo dodelavo.

Druga odlika, ki kaže na zelo dobro poznavanje razvoja kazenskega prava, je, da se študija ne zaključi z letom 1787 in večmesečnim čakanjem na uveljavitev novega kazenskega reda, ampak se ozre tudi po času, ki je sledil vse do novega kazenskega reda, ki ga je izdal Franc I.

Skozi akte najvišjega sodnega organa pa avtor spretno predstavi tudi težave, s katerimi so se soočala sodišča, ko so udejanjala princip novega kazenskega reda: *nula poena sine lege* in se na koncu posveti celo razblinjanju ideje o kazenski ustanovi mešanega tipa: prisilni in delovni hiši, ki jo je propagirala Marija Terezija, a zanjo ni zagotovila dovolj denarja. Študija se zaključi z reakcionarnim diskurzom novega kazenskega zakonika iz leta 1803.

Čeprav avtor meni, da je povezava med javnim mnenjem in njegovim vplivom na oblikovanje in izvajanje novega kazenskega reda tematika, ki je blizu špekulacijam, je kljub že objavljenim študijam vseeno dobrodošla in kaže na neke mentalitetne vzorce razsvetljenske dunajske družbe. Tako kot že med procesom pripravljanja nove kazenske zakonodaje tudi v tem delu avtor posebno poglavje posveti javnemu mnenju o novem kazenskem redu, zlasti ker je izšel v obdobju, ko je družbena kritika zaradi ugodnih političnih okoliščin svobode govora cvetela in se bohotila. Do novega kazenskega reda je bil zlasti kritičen Joseph Richter, katerega znan pamflet "Zakaj cesar Jožef ni priljubljen pri ljudstvu" je Mirabeau prevedel v francoščino.

V obsežnih prilogah so objavljeni natančni prepisi vseh treh referentov, šestih referatov s konkretnimi predlogi glede kazenskega reda s komentarji različnih revizorjev, ki so bili shranjeni v gradivu vrhovnega pravosodnega organa, vsakemu so dodane tudi razlagalne opombe, ki včasih opozarjajo tudi na določene ugotovitve, do katerih je prišel avtor z analizo in primerjavo z različnimi drugimi kazenskimi zakoni. Referati so natančno pripravljeni, saj med drugim z uradniško natančnostjo prilagajo tudi predloge normiranja delovnega dne zapornikov, urejenosti zaporov, dodani so celo izračuni stroškov oskrbe zapornikov, ki bi bili obsojeni na dosmrtno ječo.

Na koncu moramo povedano strniti v spoznanje, da je pričajoče delo najprej poglobljena študija, edicija virov pa zgolj pripomoček zlasti za visokošolsko izobraževanje, saj pomeni kazenski red Jožefa II. pomembno prelomnico, ki sodi v splošne pravno-zgodovinske preglede. Četudi bi na določenih mestih, zlasti pri dojemaju smisla določenih kazni, pri avtorjevem izvrstnem poznavanju tako teoretičnih del kot kazenske prakse pričakovali nekoliko bolj kritično distanco do znanstvenih ugotovitev na eni strani in bolj poglobljeno analizo mnaj posameznih članov komisije, so to zgolj obrobne opazke, ki ne zmanjšujejo poglobljene študije omenjenega gradiva in suverenega poznavanja tako starejše kot najnovejše strokovne literature, ki se ukvarja s tem področjem, kar dokazuje kar 44 strani dolg seznam literature in virov. Od temeljnih študij kazenske zakonodaje in prakse, med katerimi moramo izpostaviti F. Hartla, H. Stekla in H. Valentinitzcha, ki so utrli pot drugemu valu avstrijskih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s sodnim gradivom, je omenjena študija tudi verodostojen pregled študij o kazenski zakonodaji in kriminaliteti v zadnjih dvajsetih letih.

Dragica Čeč

Rolf Wörsdörfer: IL CONFINE ORIENTALE. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955.
Bologna, Il Mulino, 2009, 454 str.

Knjiga Rolfa Wörsdörferja, napisana v italijanščini, “*Il confine orientale: Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*”, je izšla leta 2009 in predstavlja krajšo izdajo nemške knjige z naslovom “*Krisenherd Adria: 1915–1955: Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*”, ki je izšla leta 2004. Avtor, ki se je med drugim posebej izobraževal na področju germanskih in italijanskih študij, je zaposlen na Inštitutu za zgodovino “*Technische Universität Darmstadt*”, v okviru katerega predava in opravlja predstavitev na številnih tujih univerzah, predvsem nemških in švicarskih. Poleg razvoja narodne ideje, migracij in položaja etničnih manjšin na italijansko-jugoslovanski meji, ki so glavne tematike te knjige, se avtor, ki je izdal tudi številne izvirne znanstvene članke, ukvarja tudi s socialno zgodovino in družbenimi gibanji. Pri slednjem velja izpostaviti knjigo, ki jo je izdal leta 2009 skupaj s Sabine Rutar, v nemškem in angleškem jeziku, z naslovom: “*Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien = Social history and social movements in Slovenia*”.

V slovenskem in italijanskem prostoru je nastalo že veliko del, ki obravnavajo problematiko meje med Italijo in Jugoslavijo ter položaj obeh manjšin. Avtor uvodoma ugotavlja, da so bili že vse od 19. stoletja dalje sosedski odnosi na območju Jadrana pod vtirom domnevnega “*nacionalnega konflikta*” med Italijani in Slovani. Pod tem vplivom so nastala tudi nekatera zgodovinska dela, ki pa s takim pristopom pozablja na vpliv Nemcev v tem prostoru. Predvsem v delih, ki obravnavajo meje na Jadranu po koncu prve svetovne vojne in t. i. tržaško vprašanje po koncu druge svetovne vojne, je moč zaznati preveliko politično konotacijo. Hkrati ta dela niso izkoristila vseh možnosti, ki jih ponuja predvsem primerjalna zgodovina. Wörsdörfer pa pri obravnavi območja Jadran

ne temelji zgolj na uporabi tega metodološkega pristopa, ampak upošteva tudi t. i. "makro perspektivo obmejnega območja", predvsem na osnovi sklicevanja na zgodovino srednje in vzhodne Evrope ter dognanj Jürgena Kocke (Wörsdörfer, 2009, 8, 17–18).

V svoji pripovedi avtor sledi krotnološkemu sosledju dogajanj, čeprav v prvih dveh poglavjih za lažji prikaz in boljše razumevanje posameznih dogodkov večkrat posega tudi v 19. stoletje. V prvem poglavju, ki nosi naslov Nacionalizacija obmejnega območja, se avtor ne posveti samo predstaviti poteka prve svetovne vojne. Ta je mnogim Italijanom pomenila zadnji stadij združitve oz. "risorgimenta", medtem ko je predvsem Slovencem pomenila "boj za preživetje" (Wörsdörfer, 2009, 38). Avtor se raje bolj ukvarja z obravnavo različnih "svetih krajev" in simbolov ter razlaganjem

pomena le-teh za oba naroda. Tako npr. omenja simbol italijanskega poraza pri Kobaridu, ki se ga na splošno italijanska javnost ne spominja rada, obenem pa ga je Mussolini izrabil za mobilizacijo širše množice in opravičevanje italijanskih mejnih zahtev. Razlaga tudi pomen določenih krajev, kjer so potekali boji v času prve svetovne vojne (Krn, Doberdob itd.). Nato se posveti obravnavi italijanskih in jugoslovanskih nacionalističnih prizadevanj za pridobitev krajev ob meji. Posebej sta problematizirana dva simbolna dogodka. V juliju 1920 je regent Aleksander prvič obiskal nekdanja habsburška območja Hrvaške in Slovenije. Kot protiutež pa je izpostavljen obisk Vittoria Emanueleja III. v obmejnih krajih Julijanske krajine (sprva načrtovan v prvi polovici novembra 1921) in Trsta (v maju 1922). Avtor obravnavata odzive na oba obiska z različnih zornih kotov: italijanske in jugoslovanske javnosti, različnih političnih krogov (npr. italijanskih ireditistov, tržaške Edinosti) in nemškega konzula v Trstu. Izpostaviti velja tudi obravnavo o oblikovanju prvih fašističnih organizacij na splošno v Italiji in s posebnim poudarkom na obmejnem območju, pri katerem pa so ponovno v ospredju zanimanja predvsem simboli, ki so jih uporabljali. 3. aprila 1919 je bilo ustanovljeno tržaško fašistično gibanje, katerega člani tudi prvi oblečejo črne srajce, ki kasneje postanejo simbol fašistov. Jeseni 1920 podobne organizacije fašistov nastanejo še v Vidmu, Pordenonu, Gorici, Puli. Poleg pomena nekaterih simbolov za faštiste (npr. razvoj zastave, pesmi) avtor problematizira pomen dveh fotografij za obe strani, in sicer Hotela Balkan in požiga Narodnega doma v Trstu (13. julij 1920). V medvojnem obdobju je izpostavljen predvsem dogajanje na območju Trsta

in Reke, kjer je še posebej prišlo do izražanja slovanskega in italijanskega nacionalizma. Zanimiva je predvsem obravnava na primeru Dalmacije, kjer je fašistična oblast skušala spremeniti njeno nekdanjo habsburško podobo s pomočjo rušenja starih in z gradnjo novih simbolov (zgradb, arhitekture). Na ta način so skušali dokazovati upravičenost svoje prisotnosti v tem prostoru. Obravnava zajema tudi nekatere posamezni oz. *“junake in mučenike”* na obeh straneh. Fašisti so predvsem iredentiste začeli poveličevati kot zgledne branitelje *“italjanstva”*, avtor pa izpostavi zlasti simbol Nazaria Saura (pa tudi Cesara Battista, Guglielma Oberdanidra). Na slovanski strani opiše predvsem upornike proti fašizmu, v prvi vrsti Vladimirja Gortana in žrtve t. i. prvega tržaškega procesa. Na mejnem območju (Trst, Gorica, Reka, Kras) razлага tudi simboliko nekaterih izmed številnih spomenikov, skulptur, pokopališč, kapel, nastalih v 30. letih 20. stoletja, ki so bili sicer posvečeni padlim v prvi svetovni vojni, vendar jih je fašistična oblast izrabila za propagando. Nekateri izmed njih so postali pravi romarski kraji oz. t. i. *“varuhi spomina”*.

20. in 30. leta 20. stoletja so v ospredju obravnave tudi v drugem poglavju, kjer se avtor ukvarja predvsem z različnimi vrstami organizacij, ki so skrbele za agitacijo in mobilizacijo ljudskih množic z namenom obrambe narodnih interesov na narodnostno mešanem območju območju. Kot avtor pokaže na posameznih primerih, so te *“domoljubne”* organizacije oz. društva med drugim skrbela za razširjanje različnih predstav in stereotipov takratnega časa. Na italijanski strani izpostavi delovanje nacionalističnega združenja Dante Alighieri, ki je delovalo predvsem na področju šolstva na tujezježičnih in narodnostno mešanih območjih. V 30. letih pa se je nato to združenje pod vplivom fašističnega režima spremenilo v agencijo za italijanizacijo kraških vasi in drugih *“tujerodnih”* območij. Prav tako opiše delovanje poglavitev fašistične organizacije *“Opera nazionale dopolavoro”*, ki je bila ustanovljena 1. maja 1925 in je pokrivala vse socialne plasti človekovega življenja oz. zapolnjevala njegov prosti čas. Za slovansko stran na šolskem področju izpostavi Družbo sv. Cirila in Metoda, ki je bila protiutež združenju Dante Alighieri, med katerima se je največji obračun odvил v Trstu. Izpostavi tudi delovanje nekaterih drugih organizacij, kot so bile: Jugoslovanska matica, Narodna odbrana, Orjuna in Manjšinski inštitut v Ljubljani.

Avtor naslednja tri poglavja nameni primerjavi med italijansko politiko v Julijski krajini med letoma 1920 in 1941 ter med jugoslovansko politiko na Reki in v Istri med letoma 1945 in 1954. Primerja pa tudi izgnanstvo Slovencev in Hrvatov med letoma 1918 in 1941 ter množično izseljevanje Istranov in Rečanov med letoma 1946 in 1954.

V uvodu tretjega poglavja je podan premislek o pomenu nekaterih terminov, ki se uporablja v zgodovinopisu, ki obravnava obmejni prostor. Izpostavi predvsem termina: asimilacija oz. *“assimilazione”* in raznarodovanje oz. *“snazionalizzazione”* ter s pomočjo pregleda, kako se je od 19. stoletja dalje spremenjal njun pomen, pokaže, kako je lahko uporaba teh pojmov hitro napačna. Nato obravnava *“etnično bonifikacijo”* oz. italijanizacijo krajevnih ter osebnih imen in pri tem ugotavlja, da so glede te problematike dostopna poročila Kongresa evropskih narodov (v arhivu v Ženevi) in poročila nemškega konzulata v Trstu, katerim bi bilo dobro nameniti večjo pozornost. Prav tako primerja italijanizacijo območja južne Tirolske oz. t. i. *“Alto Adige”* in Julijiske Krajine ter obenem umesti to problematiko v evropski kontekst, predvsem s poročili Kongresa evropskih narodov, kjer se odraža tudi videnje problematike manjšin v 20. in 30. letih 20. stoletja.

Osrednji problem četrtega poglavja je raziskava razvoja Italije in Jugoslavije na severovzhodnem Jadranu med letoma 1941 in 1945, pri čemer je upoštevan tudi t. i. „*tretji dejavnik*“ oz. prisotnost nemškega rajha v tem prostoru (Wörsdörfer, 2009, 157). Ta tema je umeščena v širši evropski kontekst s predstavljivo razumevanja oz. pogleda nemških vojaških sil na dogajanje na obmejnem območju. Poudarek je na preučitvi dogodkov, pomembnih z vidika njihovega pomena za ponovno nacionalizacijo obmejnega območja in „konfliktnosti“ med Italijani in južnimi Slovani. Obravnavna napad sil osi na Jugoslavijo, razdelitev okupiranega ozemlja, s poudarkom na italijanski okupaciji in ustanovitvi t. i. Ljubljanske pokrajine. Opiše organiziranje Osvobodilne fronte in začetke partizanskega odpora v osrednji Sloveniji in na obmejnem območju, s poudarkom na poteku bojev na Goriškem, Krasu, v Furlaniji in Istri. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 in nastanku nemške okupacijske cone „*Adriatisches Küstenland*“ opozarja na nedoslednosti in nedorečenosti znotraj naraščajočega komunističnega gibanja in izpostavi predvsem odnos med italijansko komunistično stranko in KP Slovenije do tržaškega vprašanja.

V zadnjem poglavju obravnavna potek oblikovanja jugoslovanske države in kako se je osvoboditev izpod nacizma pretvorila v zasedbo Julijske krajine s strani oboroženih partizanskih sil ter njihovih policijskih organov. Analizira zgodovino nastanka, organizacijo in naloge jugoslovanske tajne policije na območju Hrvaške, Slovenije, Istre in v Trstu, ki temelji na dokumentih, ki se hranijo v slovenskih arhivih, in na zadnjih objavljenih monografijah na temo fojb in deportacij. Pozornost pa nameni tudi fenomenu t. i. „*infojbirancev*“, ki so pretresli območje v septembru–oktobru 1943 in maju–juniju 1945, ko so na tem območju partizani obračunali s svojimi političnimi, socialnimi in etnično-nacionalnimi nasprotniki (Wörsdörfer, 2009, 223). Za problematiko fojb avtor pravi, da je zgodovinopisje po skoraj pol stoletja pisanja o tej temi napisalo praktično vse bistveno. Pri obravnavi te problematike se zato bolj posveti t. i. „*problematiki spomina*“ in izpostavi različna izhodišča posameznih zgodovinarjev, večplastnost tega pojava, in pravilno ugotavlja, da se pre malo pozornosti namenja predvsem raziskovanju vzrokov, zakaj je do takoj nasilnih dejanj sploh prišlo. Zgodovinopisje je, kar se tiče prave zgodovinske obravnavne problematike fojbe, še na začetku, saj je bilo do sedaj preveč podvrženo različnim manipulacijam (Wörsdörfer, 2009, 254).

Zanimiva je tudi avtorjeva obravnavna t. i. „*eksodus*“, za katerega uvodoma pravi, da bi bilo najprej potrebno napisati kratko zgodovino uporabe te besede, s čimer ponovno opozori na problematiko uporabe pravilne terminologije. Poda svoj pogled na izseljevanje Italijanov pred koncem druge svetovne vojne, problematizira dogajanje v času obiska zavezniške komisije za razmejitev leta 1946, izpostavi vlogo italijanskih iridentističnih organizacij in možnost opcije pri izseljevanju Italijanov iz Pulja (malo pred podpisom mirovne pogodbe in po njem med Italijo in Jugoslavijo leta 1947), izseljevanje Italijanov iz cone B STO (po podpisu Londonskega memoranduma leta 1954) in prikaže problematiko t. i. „ezulov“ v coni A STO, probleme v zvezi z njihovo naselitvijo in zaposlitvijo na območju Trsta ter njihov vpliv na slovensko manjšino v Trstu. Predstavi tudi pestrost motivov za italijansko izseljevanje iz krajev severovzhodnega Jadranu ter različnost tega pojava glede na posamezna območja in čas.

Presežek knjige se kaže predvsem v nenehni težnji po natančnem definiranju pojmov oz. po uporabi prave terminologije. Stalno je v ospredju primerjalna metoda, ne samo z željo po iskanju enakosti med pojavi, ampak tudi za prikazovanje razlik oz. pestrosti. Prav tako avtor časovno večkrat prehaja v 19. stoletje, s čimer ponudi uvid v razvoj obmejnega prostora pred letom 1915.

Deloma na kratko sintetizira tudi najpomembnejše dogodke po obravnavanem letu 1955 in prikaže predvsem politične razmere v obeh državah (oblikovanje regij in avtonomnih pokrajin v Italiji, spremembe ustave Socialistične federativne republike Jugoslavije leta 1974, podpis Osimskeh sporazumov 10. novembra 1975 med Italijo in Jugoslavijo, zaključi pa z razpadom Jugoslavije). Območje obravnave sicer zajema predvsem obmejni prostor, ampak zaradi boljšega razumevanja avtor s pomočjo primerjave večkrat prehaja na prikaz razvoja dogodkov v celotni Italiji ali pa Jugoslaviji oz. umešča posamezne dogodke v širši evropski kontekst. Pri tem si pomaga tudi s pestrim izborom arhivskega gradiva. V prvih dveh poglavijih knjige je zanimivo predvsem gradivo Arhiva društva narodov v Ženevi, v drugem delu knjige pa gradiva Političnega Arhiva zunanjega ministrstva Bonna oz. Berlina („*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, ora Berlino*“), Centralnega državnega arhiva v Rimu („*Archivio Centrale dello Stato Roma*“), Arhiva Republike Slovenije in Državnega arhiva v Reki. Kot dodaten vir avtor poleg posameznih monografij uporabi nekatere Zbirke objavljenih arhivskih dokumentov in statistik ter besedila, ki imajo značaj spominov ali dnevnikov.

Miha Kosmač

Mateja Režek (ur.): CENZURIRANO. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana, Nova revija, 2010, 348 str.

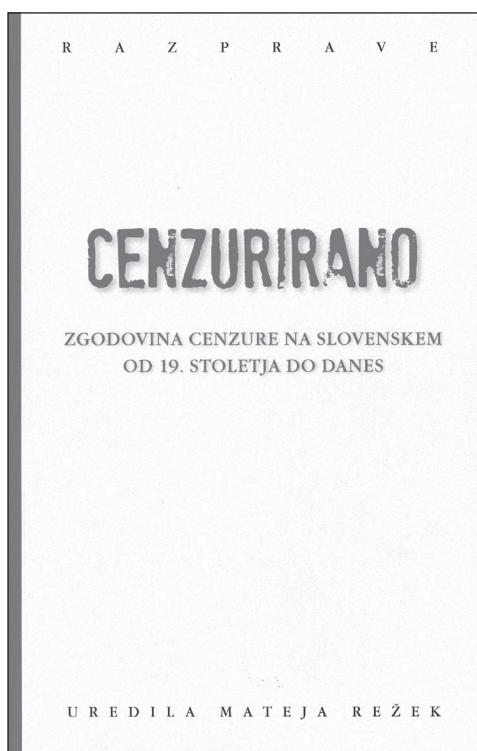
Čeprav spada beseda cenzura med pogosteje rabljene tako v zgodovinopisu kot tudi, ko je govora o aktualni problematiki svobode izražanja, naletimo pri definiciji njenega pomena na veliko težavo, ki jo je (vsaj začasno) možno odpraviti s široko opredelitvijo kot nadzor nad pretokom idej s strani nosilcev oblasti in družbene moči. Začasno namreč zato, ker se pojavnost in mehanizmi enega najstarejših družbenih fenomenov, ki je konstanta vsake kulture, spreminjajo skladno z družbenimi sistemi in vztrajajo vse do danes. Kompleksno vprašanje, kako je bil/je fenomen cenzure umeščen v zgodovinski in aktualni slovenski okvir, si je postavilo dvajset raziskovalcev z različnih humanističnih in družboslovnih področij, ki so v zborniku *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* skušali čim bolj celovito prikazati vzroke, mehanizme in posledice formalne in neformalne, eksplicitne in implicitne, preventivne in suspenzivne ter drugih oblik cenzure od srede 19. stoletja do danes.

Mehanizmi cenzure so se v obravnavanem času spreminjali in postajali vse bolj zapleteni ter zunanjemu opazovalcu vse težje določljivi. Cenzurni mehanizmi so bili na

Slovenskem vse do konca druge svetovne vojne formalno opredeljeni. Z razliko obdobja marčne revolucije 1848, ki je povzročila poplavo političnega tiska kratkega veka, je v Habsburški monarhiji veljala formalna tiskovna cenzura, ki se je predvsem opirala na zakonske določbe tiskovnega reda (1852) s prevladujočimi suspenzivnimi ukrepi (sukcesivna odgovornost), hkrati pa je bil do sprejetja malce bolj liberalnega zakona o tisku leta 1862 v veljavi tudi sistem predcenzure in opozoril. Tudi po sprejetju ustavnega zakona leta 1867 in dopolnitvi zakona o tisku je tiskovna svoboda ostala v primežu vsakokratnih vladnih garnitur, ki so omejitve svobode tiska vse bolj uporabljale kot sredstvo boja proti (nacionalnim) političnim nasprotnikom. Z začetkom prve svetovne vojne oz. po italijanski vojni napovedi maja 1915 je za slovenske dežele kot neposredno zaledje fronte nastopil čas t. i. vojnega absolutizma pod budnim očesom Vojnonadzornega urada v sestavi vojnega ministrstva, ki je vojaškemu osebju omogočil korenite posege v civilno sfero z namenom nevtralizacije vseh dejavnosti, ki bi lahko ogrozile vojne napore. K temu je štela tudi cenzura, segajoča od pisemske korespondence do stroge cenzure tiska, ki pa vzporedno s politično-vojaškim razkrajanjem države vendarle ni uspela blokirati kroženja kritičnih informacij in razrasta nacionalnih nenemških gibanj.

Poleg pojavov formalne cenzure pa se v obdobju pred prvo svetovno vojno srečujemo tudi z oblikovanjem ideoloških izhodišč (predvsem implicitne) cenzure političnega

katolicizma, ki so potem najbolj prišli do izraza zlasti na kulturnem področju v obdobju med obema vojnoma. *“Cenzura [namreč] nikakor ni lastna samo totalitarizmom ali celo izum totalitarizmov, vprašanje je celo, ali je bila večja t. i. nevidna cenzura”*, se sprašuje Egon Pelikan v svojem prispevku, ko razbira vrednostne ocene modernih političnih ideoloških tokov s strani glavnih nosilcev ideologije političnega katolicizma na Slovenskem od konca 19. stoletja. Poleg “nevidnih” cenzurnih posledic ideološkega razkola v slovenski politiki pa je bil slovenski prostor v času med obema vojnoma še vedno deležen tudi formalnih cenzorskih posegov iz centra, Beograda, ki so se z represivnimi ukrepi stopnjevali zlasti po uvedbi šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929, medtem ko so cenzurni ukrepi proti prepovedani komunistični partiji veljali že vse od leta 1920. Ob formalni cenzuri tiska preko mreže javnih tožilcev je jugoslovanski avtoritarni režim posegel tudi po sodob-

nejših propagandno-nadzorno-usmerjevalnih prijemih preko Centralnega presbiroja in tiskovne agencije Avala.

Italijanska fašistična cenzurna politika je na Slovence pod svojo oblastjo v Julijski krajini in po zasedbi v Ljubljanski pokrajini delovala nekoliko različno, a z istim ciljem – nacionalno asimilacijo. Medtem ko je bila v prvem primeru le podaljšek represivnih ukrepov, je bila v primeru medvojne zasedbe sredstvo t. i. kulturnosne politike, ki pa se je zopet osredinila na odstranjevanje slovenskega nacionalnega vidika iz javnega življenja. Po italijanski kapitulaciji in nemški ustanovitvi operativne cone Jadransko primorje je general Leon Rupnik sicer izoblikoval svoj tiskovni urad, vendar pa je bila vsa kontrola v rokah nemškega nadzorno-propagandnega urada pri njegovih nacističnih svetovalcih Dujaku in Rösenerju, katerega nadzora se ni uspel znebiti niti sam Rupnik. Na drugi strani je posebno zanimiv fenomen cenzure znotraj odporniškega gibanja, ki ni bil pogojen le z običajnimi principi podtalnega delovanja pod okupacijo, ampak tudi z revolucionarnimi vzgibi (in protirevolucijo), zaradi česar ne preseneča, da je komunistična partija držala v svojih rokah vse vzvode propagande (agitprop) in ilegalnega tiska znotraj OF ter hkrati bdela tudi nad izrazi notranje neenotnosti v KPS.

V obdobju socialistične Jugoslavije cenzura formalno ni obstajala, zato pa so na drugi strani oblastni in ideoološki organi razpredli široko mrežo formalnih in neformalnih mehanizmov, ki so učinkovali cenzurno in so preko posebnih prijemov segali tudi onkraj državnih meja v zamejstvo. Zaradi tega avtorji, ki obravnavajo povojno obdobje, upoštevajo širši kontekst in habitus delovanja posameznikov, katerih ustvarjalnost je bila pogojena z represivnimi ukrepi, še večkrat pa s "prijateljskimi" oz. "zastraševalnimi" nasveti ter sistemom kaznovanja in nagrajevanja ter ujeta v, za raziskovalca zelo težko določljiv moment neizrečenega/nezapisanega, torej samocenzuro. Kljub opustitvi nekaterih najbolj očitnih mehanizmov ideoološkega nadzora, npr. ukinitvi agitpropa po sporu z informbirojem, je bil nadzor vzdrževan preko upravnih odborov, fakultetnih svetov in uredništv, kjer so imeli večino predstavniki ustanovitelja – družbenopolitičnih organizacij, ki so imele v kulturnih in založniških ustanovah tudi svoje partitske celice. S tem se je nekako vzdrževal videz avtonomnosti posameznika in kulturnih institucij. To je prišlo zlasti do izraza v obdobju poznega socializma, ko je po ugotovitvah Gregorja Tomca prišlo do aluzije svobode: oblastniki so si zamišljali, da ne cenzurirajo, ustvarjalci pa, da niso cenzurirani, kar je vsekakor pripomoglo k liberalnemu imidžu jugoslovanskega socializma na Zahodu. V samoupravnem legalnem okviru, kjer je bila cenzura celo uradno prepovedana, je bila omejitve javne besede dosežena z različnimi zakonskimi akti, predvsem v zvezi z omejitvami "zlorabe tiska", "neresničnega prikazovanja družbenih razmer", "verbalnega delikta" itd. Čeprav je bilo formalnih prekrškov sorazmerno malo, so se v sistemu vztrajno perpetuirale kolektivne reprezentacije (povezane predvsem z NOB) in ideoološki postulati jugoslovanske izvedbe marksizma, katerih relativizacija je bila nemogoča. Znotraj tega pa je vseeno obstajal nekakšen manevrski prostor, ko je (implicitna) cenzura parodksno zahtevala dodajanje in ne odvzemanje besedila, npr. v obliki marksističnih obrazcev v uvodih in zaključkih, med katerimi je bila lahko zakamuflirana denimo filozofska ali zgodovinopisno nevtralnejša vsebina.

Z zlomom komunizma pa v Sloveniji (kot tudi sicer v bolj etabliranih liberalnih demokracijah) ni prišlo tudi do odprave cenzure, saj ta fenomen v bolj kompleksnejši, manj formalizirani in bolj prikriti obliki vztraja vse do danes. "Demokratična" transformacija cenzorskih praks se kaže denimo v korporativni in oglaševalski cenzuri, spregi politike in ekonomije, politično motiviranih nastavkih raziskovalnega dela, institutu varovanja pravice do dobrega imena in še bi lahko naštevali. Skratka, v posttotalitarni družbi cenzura, kot ugotavlja Marjan Dovič, ni več v izključno domeni političnega oz. državnega, kar nam vsekakor odpira povsem novo perspektive in cenzurne mehanizme dela še bolj nevidne kot kdajkoli prej. Ali pa ti v ozračju "senzur", Noëlovega koncepta "gledati in izvedeti vedno več, ne da bi bilo karkoli potrebno videti in vedeti", morda niti niso več potrebni? Tudi če pustimo ob strani ta dvom sodobne kritične misli, lahko v historični in aktualni perspektivi pritrdomo Marxovi ugotovitvi, da cenzura ne more preprečiti niti ene nevarnosti, ki bi bila večja od nje same.

Jure Ramšak

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

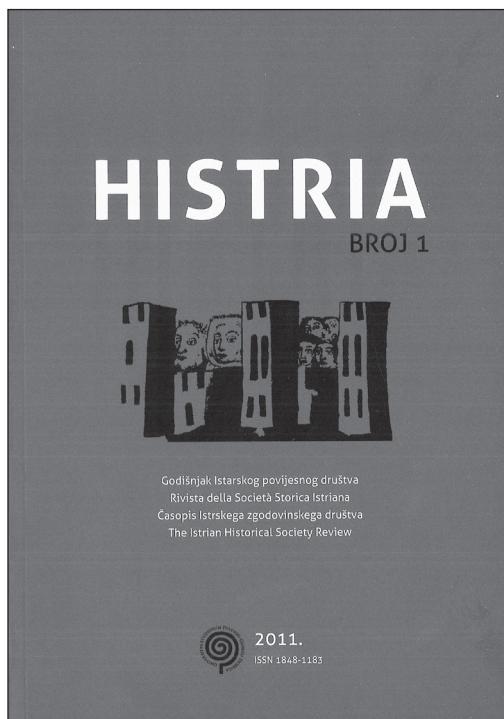
HISTRIA: godišnjak Istarskog povijesnog društva,
broj 1, Pula, Istarsko povijesno društvo, 2011, 335 str.

Godišnjak Istarskoga povijesnog društva u svome prvom broju na impresivnih 335 stranica donosi šest izvornih znanstvenih radova i jedan stručni, a u dijelu "Prikazi, ocjene, izvješća" pregled recentnije izdavačke djelatnosti u Istri i o Istri te izvješća sa znanstvenih i stručnih skupova održanih u Istri. Obuhvaćajući u cjelini razdoblje od srednjega vijeka do dvadesetoga stoljeća, teme radova zadiru u kulturnu, crkvenu, pravnu, političku i socijalnu povijest Istre i susjednih područja. Svaki je znanstveni i stručni rad upotpunjen sažetcima na hrvatskom, talijanskom i engleskom jeziku. U predgovoru glavni urednik Maurizio Levak između ostalog ističe i razlog pokretanja znanstveno-stručnog časopisa kao godišnjeg glasila Istarskog povijesnog društva – potrebu sve većeg broja istarskih povjesničara za objavljivanjem rezultata svojih istraživanja.

Prvi je rad Nikoline Maraković, "Crkva sv. Martina u Svetom Lovreču Pazeničkom – privatna crkva porečkih biskupa ili istarskih (mark)grofova?" (13–36), u kojem autorica novom interpretacijom poznatih dokumenata preispituje dosadašnje spoznaje o izgradnji crkve sv. Martina kao i o povijesti samoga grada Svetog Lovreča Pazeničkog gdje je crkva smještena. U prvom je planu pitanje stvarnog naručitelja gradnje crkve i njena izvorna namjena. Rad je obogaćen fotografijama crkve, kao i tlocrtom Svetog Lovreča.

Slijedi rad Darje Mihelič "Sporazumi o mejah srednjeveških mestnih teritorijev (Piran in njegovi sosedje)" (37–59) u kojem se na temelju rukopisa piranske podružnice Pokrajinskog arhiva u Kopru opisuje rješavanje zemljjišnih sporova i određivanje granica srednjovjekovnoga Pirana sa susjednim mjestima – Izolom, Bujašima i Umagom. Autorica navodi postojanje pregovaračkih tijela (u obliku sudaca-posrednika, vanjskih arbitara i mjesnih poglavara) koji su trebali nepristrano odlučivati o pripadnosti spornoga područja.

Mihovil Dabo predstavlja rad "Stvarni problemi i popularna predodžba: postavljanje Josipa Velikanje za kapelana u Juršićima" (61–78) u kojem osvjetljuje postavljanje mladog slovenskog svećenika Josipa Velikanje, tzv. *hajdučkog popa*, za kapelana u Juršićima te uz obrazloženje legende o povezanosti Velikanje i oružja

donosi prilog poznavanju prilika u kojima su izgrađeni crkva i župni stan, kao i problema koji su stajali na putu uključivanja istarskog hrvatskog puka u modernizacijske procese.

Rad Darka Dukovskog "Povijesna ekspertiza tragedije na pulskoj Vargaroli (*Vergarolla*) 18. kolovoza 1946." (79–112) daje na uvid pojedinosti oko eksplozije na Vargaroli u nedjeljno poslijepodne 18. kolovoza 1946. Na temelju arhivske građe iz fondova *The National Archives Kew Gardens* i ostalih izvora i literature, autor sam događaj eksplozije proučava u širem kontekstu događaja u razdoblju od svibnja 1945. do veljače 1947. da bi, između ostalog, proširio ili otklonio jednoznačna historiografska obrazloženja o eksploziji kao povodu egzodusa talijanskog stanovništva ili njene bliske povezanosti s *sojbama*. Rad je obogaćen slikovnim prilozima i vojnim dokumentima.

Slijedi rad Marka Medveda "Historiografske podjele oko biskupa Antonija Santina" (113–135) u kojem se donosi pregled talijanske, slovenske i hrvatske svjetovne i crkvene historiografije, a u žarište postavlja znamenita osoba istarske crkvene povijesti 20. stoljeća Antonio Santin i osvjetljuje njegovo djelovanje za vrijeme fašističke vlasti. Autor upozorava da je nakon otvaranja Vatikanskog arhiva za pontifikat Pija XI. (2006.) historiografija o odnosu Crkve i fašizma obogaćena za brojna nova i vrijedna djela, ali i da ona u hrvatskoj i slovenskoj historiografiji nije izazvala dužno zanimanje. Medved zaključuje da katolička hijerarhija u doba fašizma nije zahtjevala, a još manje poticala, državnu vlast na nepravedne postupke prema slavenskom stanovništvu.

U posljednjem izvornom znanstvenom radu "Nacionalnopreporodni rad mons. Bože Milanovića u tršćanskom razdoblju 1922.–1945." (137–173) autor Stipan Trogrlić opisuje tršćansko razdoblje nacionalno-političkog i kulturno-prosvjetnog djelovanja mons. Bože Milanovića, i to prvotno kroz istarski Pododbor slovenskog političkog društva Edinost, zatim kroz Društvo sv. Mohora za Istru te napoljetku kroz suradnju s vodstvom NOP-a. Trogrlić zaključuje da je Milanović spoznao kako je NOP jedina relevantna vojno-politička snaga koja je sposobna ostvariti ujedinjenje Istre s Hrvatskom te da je zbog toga od prvotno kritičkog stava prema njemu prešao na suradnju. Tu je suradnji i formalizirao potpisivanjem sporazuma u srpnju 1945., ali tek nakon što mu je zajamčeno poštivanje njegovih traženja – dodjele Đačkog doma za potrebe sjemeništa, dopuštenja za pokretanje vjerskog lista i osnivanja svećeničkog staleškog društva.

Stručni rad autora Branka Marušića "Hrvatski korespondenti dr. Henrika Tume" (175–184) prikazuje korespondenciju slovenskog odvjetnika, zavičajnog pisca, političara, publicista i alpinista Henrika Tume uglavnom dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća sa znamenitim hrvatskim ličnostima te s određenim hrvatskim društvima. Uvid u razmjenu pisama s Rikardom Katalinićem Jeretovim, Matkom Laginjom, Matkom Mandićem, Petrom Skokom, Vjekoslavom Spinčićem i ostalim ličnostima, društvom "Prijatelj prirode", Hrvatskim planinarskim društvom, Hrvatskom društvom planinara "Runolist" i ostalima prilog je proučavanju povijesti radničkog i nacionalnog pokreta u Hrvatskoj, kao i povijesti hrvatskog alpinizma.

U bogatoj cjelini "Prikazi, ocjene, izvješća" (185–335) nalazi se tridesetak osvrta na recentnije knjige s tematikom iz istarske povijesti ili povijesti šireg područja, zbornike radova te nekoliko izvješća o održanim znanstvenim i stručnim skupovima na području Istre. Davor Bulić prikazao je knjigu Roberta Matijašića *Povijest hrvatskih zemalja u*

antici do cara Dioklecijana (Zagreb 2009.), a David Orlović djelo Ivana Milotića *Rim-ska vojnička diploma iz Umaga* (Umag 2009.). Danijela Doblanović iscrpno je prikazala knjigu Egidia Ivetića *L'Istria moderna 1500–1797, una regione confine* (Verona 2010.), a Martina Batel potpisuje dva prikaza: onaj knjige Bartolomea Giorginia *Povijesni pregled Labina i okolice* (Labin 2010.) i djela Branka Perovića *Austrougarske vile i kuće u Puli – vraćanje memorije gradu* (Pula 2010.). Raul Marsetić prikazao je knjigu *Pulska kruna. Pomorska tvrđava Pula. Fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja* autora Attilia Krizmanića (Pula 2009.), a Milan Radošević knjigu u koautorstvu Andreja Badera i Ivana Miškovića *Zaboravljeni egzodus 1915.–1918.* (s. l., 2009.), kao i djelo Franka Dote *Zaraćeno poraće: konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb 2010.). Prikaz knjige Nevia Šetića *Istra za talijanske uprave: o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu 1918.–1941.* (Zagreb 2008.) napisao je Mihovil Dabo, a knjige istog autora *Staleška društva i časopisi hrvatskog učiteljstva u Istri 1891.–1914.* (Zagreb 2010.) Željko Cetina. Darko Dukovski autor je opsežnog osvrta na knjigu Rober-ta Spazzalija *Pola operaia (1856–1947): I Dorigo a Pola. Una storia familiare tra soci-alismo mazziniano e austro marxismo* (Trieste 2010.). Bojan Horvat prikazao je knjigu Milana Klobasa *Borbeni put Operativnog štaba za Istru: svjedočanstva generala Milana Klobasa* (Pula 2010.). Igor Duda prikazao je knjige tekstova i fotografija Toše Dapca u uredništvu Marine Benazić i Jerice Ziherl *Istarski dnevnik / Diario istriano* (Novigrad 2008.) i *Riječki dnevnik / Rijeka Chronicles* (Rijeka 2009.), a Luka Tidić knjigu Josipa Orbanića *Pula u cvijeću pod različitim zastavama* (Pula 2010.). Marina Zgrablić prikazu-je knjigu u uredništvu Nikoline Radić Štivić i Luke Bekića *Tarsatički principij. Kasno-antičko vojno zapovjedništvo* (Rijeka 2009.), a Jasenko Zekić knjigu prevedenih radova Antona Gnirsa *Arheološki tekstovi* (Pula 2009.). Hana Žerić autorica je prikaza kataloga Vojke Cestnik *Željeznodobna nekropola Kaštel kod Buja: analiza pokopa željeznodobne Istre* (Pula 2009.), a Iva Milovan kataloga autorice Lane Skuljan *Fotografija u Istri do 1918.: iz fundusa Zbirke fotografija, negativa i fotografске opreme* (Pula 2009.).

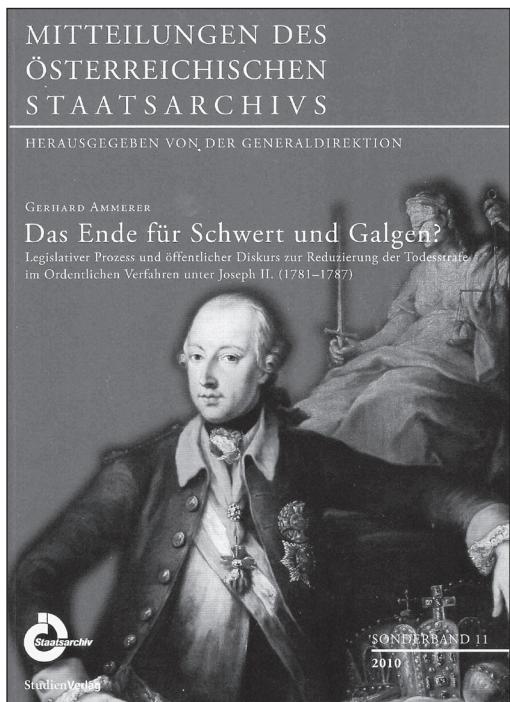
Slijede prikazi zbornika i časopisa, te izvješća o znanstvenim i stručnim skupovima. Posljednja dva članka, autora Igora Jovanovića vezana su upravo uz povijest u nastavi, što je u predgovoru najavio i urednik, obrazlažući kako se časopis ne želi zadržavati u uskim okvirima znanstvene djelatnosti. Milan Radošević i Mihovil Dabo zaključuju go-dišnjak izvješćem o aktivnosti Istarskog povjesnog društva u 2010. godini.

Uz spomenutog glavnog i odgovornog urednika ovoga izdanja, kao članovi Urednič-ko-g odbora navedeni su Mihovil Dabo, Bruno Dobrić, Javier Grossutti, Gracijano Kešac, Dean Krmac, Raul Marsetić, Elvis Orbanić, Milan Radošević, Alojz Štoković i Stipan Trogrić. Suizdavač je časopisa Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.

Iva Milovan

Gerhard Ammerer: DAS ENDE FÜR SCHWERT UND GALGEN?: Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787), Innsbruck [etc.], Studienverlag, 2010, 633 str.

Najnovejša knjiga G. Ammererja, priznanega raziskovalca 18. stoletja v Habsburški monarhiji, je plod večletnega dela. Avtor nadgrajuje sicer že znane in objavljene podatke o procesu sprejemanja nove kazenske zakonodaje, pri nastajanju katere je sodelovala posebna dvorna komisija, ki je zasedala več let. Raziskava temelji na gradivu splošnega upravnega arhiva (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*), ki je žal ohranjen le delno, saj ga je veliko pogorelo v požaru v 20-ih letih 20. stoletja. Povod za delovanje komisije je bila cesarska odredba, ki je bila izdana 2. februarja 1781, dvorni svetniki, ki so sestavljali mnenja, pa so bili premišljeno izbrani. Šlo je namreč za predstavnike treh generacij pravnih šol v monarhiji, kar avtor metodološko najbolj primerno argumentira s predstavitvijo njihovih življenjepisov: najstarejši Joseph Ferdinand von Holger je bil pomemben avtor pri kompilaciji civilnega prava v monarhiji in član kompilacijske komisije za pripravo Terezijane, Karl Anton Martini je bil kot glavni predstavnik ideje naravnega prava tudi svetovalec pri pripravi Leopoldine, dvorni svetnik Fraz Georg Ritter von Keeß je predlog kot predstavnik najmlajše generacije pravnikov in že učenec Josepha von Sonnenfelsa predstavil kot zadnji 21. 8. 1781, kar avtor v zadnjem času bolj poudarja, kot v omenjenem delu. Ta pomembna komisija pri vrhovnem pravosodnem organu (Oberste Justizstelle) in pod vodstvom Sinzendorfove kompilacijske komisije je imela nalogu, da ugotovi in določi, pri katerih zločinih naj se obdrži smrtna kazen in pri katerih ne. V njenem področju dejavnosti je bila priprava novega kazenskega reda in pretresa 42-ih vrst zločinov, za katere je *Constitutio criminalis Theresiana* predvidela smrtno kazen, ponovno pa je morala pretresti tudi "paket" zločinov, za katere smrtna kazen ni bila predvidena. Skladno s tem je morala predlagati alternativne kazni, ki bi bile tudi ekonomične, kar je ena od glavnih karakteristik omenjene reforme kazenskega prava, ki se je usmerila na tri področja: spremembe kazenskega materialnega prava in ločitev od procesnega prava, kjer je bila glavna pozornost usmerjena v postopke in načine kaznovanja. Tretji pomemben element reforme je bila centralizacija ustanov in ustano-

vitev posebnih kazenskih sodišč. Tako se je začelo večletno razglašljjanje o kazenskem materialnem pravu, novem načinu vodenja kazenskih procesov in o vprašanjih samih institucij, ki bi bile zadolžene za izvajanje kazenskega sodstva. Študija je pomembna, saj prinaša komentarje in natančne večletne zapiske člana te komisije, Franza Georga Ritterja von Keeša, kar je bila do sedaj v zgodovinopisu in pravni zgodovini popolnoma prezrta tema. Po prvih referatih je bil prvi osnutek kazenskega reda pripravljen že leta 1783. V uvodnem delu avtor bralcu prek navajanja glavnih tendenc razvoja kazenskega prava in pomena smrtne kazni predstavi splošne intelektualne okvirje, v katerih se odvija reforma kazenskega prava v 2. polovici 18. stoletja. Povzema zlasti avstrijske avtorje in glavne politične teoretične in filozofe. Iz natančne razprave je razvidno, da so vsi člani komisije poznali politične in pravne teoretične naravnega prava – Huga Grotiusa, Charlesa Louisa de Montesquieuja, Thomasa Hobbesa, Samuela Puffendorfa in Christiana Wolffa. Upoštevali so recimo tudi Voltairja, poseben vpliv na omenjene avtorje je imel francoski razsvetljenc Rousseau, poznali in cenili so C. Beccario. Zlasti velik vpliv pa so imeli dvorni politični teoretični, na katere so seveda vplivali tudi omenjeni avtorji, to sta bila Joseph von Sonnenfels in Karl Anton Martini. Delo postavi in potrdi kar nekaj tez v zvezi s sovplivom različnih razsvetljenskih mislecev, četudi pogosto zelo faktografsko niza podatke, kar sicer ni odlika omenjenega avtorja v drugih delih. Do določene meje pa je na delo komisije vplivala tudi Leopoldina, kazenski red Toskane velikega vojvode in poznejšega cesarja Leopolda II., ki je bil v urejanju zadev v Toskani še bolj razsvetljenski kot cesar in dunajski kabinet pravnih teoretičnikov. V knjigi se kaže močan vpliv in izmenjava mnenj med različnimi razsvetljenskimi krožki, kar je sploh ena od temeljnih značilnosti razsvetljjenstva. V marsičem pa nadgrajuje tudi klasične politično-zgodovinske preglede razsvetljjenstva, kot so bili recimo sicer v znanstveni javnosti zaradi teoretičnih nastavkov zelo dobro sprejeti zborniki pod uredniško taktirko Reinalterja. Avtor predstavi vse pomembne okoliščine, ki so spodbujale delovanje omenjene komisije in zlasti težnjo po spremembah kazenske zakonodaje. Skozi analizo sprememb v različnih zapisnikih dokaže, na katerih področjih in na kakšen način je Jožef II. zelo aktivno udejanjal “prvo in najvažnejšo med vsemi pravicami, pravico do izdajanja zakonov”, kot pravi zelo pomenljiv naslov razstave, ki so jo pripravili ob svetovnem kongresu raziskovalcev 18. stoletja v Gradcu.

Pogrešamo pa zlasti analizo kazenske prakse in problemov pri izrekanju sodb, ki so bile glavni argument pri zelo hitri spremembah kazenske zakonodaje, ki je temu zakonu sledila že leta 1803 in začela veljati z začetkom leta 1804 in je tudi predmet avtorjeve študije. Slednji, “popravljeni” kazenski zakon, opirajoč se tudi na probleme v praksi, je nato veljal skoraj 50 let, do leta 1853.

Druga pomembna hipoteza je nova percepcija odprave smrtne kazni kot procesa modernizacije ali splošnega napredka ali če hočete humanizacije kazenskega sistema, kar avtor upravičeno zavrže, posebej pa se neenakost (četudi na ravni analize, ne deklarativnih predpostavk) pred zakonom pokaže pri sprejemu kazenskega procesnega reda leta kasneje. Argument proti humanizaciji kaznovanja pa je izjemno močan: prostostne kazni, zlasti vlečenje ladij po Donavi je bilo izredno nehuman in je terjalo več življenj, kot je bilo izrečenih smrtnih kazni zlasti po odpravi torture leta 1776 in mnoge na smrt obsojene

delinkvente, katerih sodbe so prišle do *Obeserste Justizstelle*, je Marija Terezija pomilostila. Tako je v analizo kazenske zakonodaje vpeljal argument, ki je popolnoma obrnil temeljno značilnost kazenskega reda iz leta 1787.

Prvemu delu predstavitev temeljnih okoliščin v času sprejemanja nove kazenske zakonodaje sledi natančna študija posameznih referentov in njihovega odnosa do posameznih deliktov. Nekoliko pričakovano in skladno s podobo in vlogo vladarja kot vrhovnega zakonodajalca je bil največji razkorak med odločitvami komisije in monarha ravno pri vprašanju kazni, ki naj bi bile naložene državnim izdajalcem. In pričakovano so se ravno pri tem vprašanju mnenja komisije in monarha precej razlikovala. Pričujoča študija vsekakor temeljito dokaže predpostavko, da je Jožef II. kot izredno razgledan monarh bistveno vplival na podobo kazenskega reda, ki je začel veljati leta 1787. Četudi se mu je zdela komisija, ki jo je imenoval, pomembna za samo sprejemanje nove kazenske zakonodaje, pa je vendarle v vprašanjih, o katerih je menil, da ve dovolj kot najvišji zakonodajalec, dosledno uveljavljal svojo avtoriteto, tudi v primerih, ko je komisija enoglasno zagovarjala drugačno odločitev od njegove. Na drugi strani pa je komisija v določenem trenutku bistveno vplivala na spremembo odločitve monarha, ko je sprva zgolj zastopal stališče, da je Terezijana dovolj dober kazenski red, ki potrebuje samo dodelavo.

Druga odlika, ki kaže na zelo dobro poznavanje razvoja kazenskega prava, je, da se študija ne zaključi z letom 1787 in večmesečnim čakanjem na uveljavitev novega kazenskega reda, ampak se ozre tudi po času, ki je sledil vse do novega kazenskega reda, ki ga je izdal Franc I.

Skozi akte najvišjega sodnega organa pa avtor spretno predstavi tudi težave, s katerimi so se soočala sodišča, ko so udejanjala princip novega kazenskega reda: *nula poena sine lege* in se na koncu posveti celo razblinjanju ideje o kazenski ustanovi mešanega tipa: prisilni in delovni hiši, ki jo je propagirala Marija Terezija, a zanjo ni zagotovila dovolj denarja. Študija se zaključi z reakcionarnim diskurzom novega kazenskega zakonika iz leta 1803.

Čeprav avtor meni, da je povezava med javnim mnenjem in njegovim vplivom na oblikovanje in izvajanje novega kazenskega reda tematika, ki je blizu špekulacijam, je kljub že objavljenim študijam vseeno dobrodošla in kaže na neke mentalitetne vzorce razsvetljenske dunajske družbe. Tako kot že med procesom pripravljanja nove kazenske zakonodaje tudi v tem delu avtor posebno poglavje posveti javnemu mnenju o novem kazenskem redu, zlasti ker je izšel v obdobju, ko je družbena kritika zaradi ugodnih političnih okoliščin svobode govora cvetela in se bohotila. Do novega kazenskega reda je bil zlasti kritičen Joseph Richter, katerega znan pamflet "Zakaj cesar Jožef ni priljubljen pri ljudstvu" je Mirabeau prevedel v francoščino.

V obsežnih prilogah so objavljeni natančni prepisi vseh treh referentov, šestih referatov s konkretnimi predlogi glede kazenskega reda s komentarji različnih revizorjev, ki so bili shranjeni v gradivu vrhovnega pravosodnega organa, vsakemu so dodane tudi razlagalne opombe, ki včasih opozarjajo tudi na določene ugotovitve, do katerih je prišel avtor z analizo in primerjavo z različnimi drugimi kazenskimi zakoni. Referati so natančno pripravljeni, saj med drugim z uradniško natančnostjo prilagajo tudi predloge normiranja delovnega dne zapornikov, urejenosti zaporov, dodani so celo izračuni stroškov oskrbe zapornikov, ki bi bili obsojeni na dosmrtno ječo.

Na koncu moramo povedano strniti v spoznanje, da je pričajoče delo najprej poglobljena študija, edicija virov pa zgolj pripomoček zlasti za visokošolsko izobraževanje, saj pomeni kazenski red Jožefa II. pomembno prelomnico, ki sodi v splošne pravno-zgodovinske preglede. Četudi bi na določenih mestih, zlasti pri dojemaju smisla določenih kazni, pri avtorjevem izvrstnem poznavanju tako teoretičnih del kot kazenske prakse pričakovali nekoliko bolj kritično distanco do znanstvenih ugotovitev na eni strani in bolj poglobljeno analizo mnaj posameznih članov komisije, so to zgolj obrobne opazke, ki ne zmanjšujejo poglobljene študije omenjenega gradiva in suverenega poznavanja tako starejše kot najnovejše strokovne literature, ki se ukvarja s tem področjem, kar dokazuje kar 44 strani dolg seznam literature in virov. Od temeljnih študij kazenske zakonodaje in prakse, med katerimi moramo izpostaviti F. Hartla, H. Stekla in H. Valentinitzcha, ki so utrli pot drugemu valu avstrijskih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s sodnim gradivom, je omenjena študija tudi verodostojen pregled študij o kazenski zakonodaji in kriminaliteti v zadnjih dvajsetih letih.

Dragica Čeč

Rolf Wörsdörfer: IL CONFINE ORIENTALE. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955.
Bologna, Il Mulino, 2009, 454 str.

Knjiga Rolfa Wörsdörferja, napisana v italijanščini, “*Il confine orientale: Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*”, je izšla leta 2009 in predstavlja krajšo izdajo nemške knjige z naslovom “*Krisenherd Adria: 1915–1955: Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum*”, ki je izšla leta 2004. Avtor, ki se je med drugim posebej izobraževal na področju germanskih in italijanskih študij, je zaposlen na Inštitutu za zgodovino “*Technische Universität Darmstadt*”, v okviru katerega predava in opravlja predstavitev na številnih tujih univerzah, predvsem nemških in švicarskih. Poleg razvoja narodne ideje, migracij in položaja etničnih manjšin na italijansko-jugoslovanski meji, ki so glavne tematike te knjige, se avtor, ki je izdal tudi številne izvirne znanstvene članke, ukvarja tudi s socialno zgodovino in družbenimi gibanji. Pri slednjem velja izpostaviti knjigo, ki jo je izdal leta 2009 skupaj s Sabine Rutar, v nemškem in angleškem jeziku, z naslovom: “*Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien = Social history and social movements in Slovenia*”.

V slovenskem in italijanskem prostoru je nastalo že veliko del, ki obravnavajo problematiko meje med Italijo in Jugoslavijo ter položaj obeh manjšin. Avtor uvodoma ugotavlja, da so bili že vse od 19. stoletja dalje sosedski odnosi na območju Jadrana pod vtirom domnevnega “*nacionalnega konflikta*” med Italijani in Slovani. Pod tem vplivom so nastala tudi nekatera zgodovinska dela, ki pa s takim pristopom pozabljajo na vpliv Nemcev v tem prostoru. Predvsem v delih, ki obravnavajo meje na Jadranu po koncu prve svetovne vojne in t. i. tržaško vprašanje po koncu druge svetovne vojne, je moč zaznati preveliko politično konotacijo. Hkrati ta dela niso izkoristila vseh možnosti, ki jih ponuja predvsem primerjalna zgodovina. Wörsdörfer pa pri obravnavi območja Jadran

ne temelji zgolj na uporabi tega metodološkega pristopa, ampak upošteva tudi t. i. "makro perspektivo obmejnega območja", predvsem na osnovi sklicevanja na zgodovino srednje in vzhodne Evrope ter dognanj Jürgena Kocke (Wörsdörfer, 2009, 8, 17–18).

V svoji pripovedi avtor sledi krotnološkemu sosledju dogajanj, čeprav v prvih dveh poglavjih za lažji prikaz in boljše razumevanje posameznih dogodkov večkrat posega tudi v 19. stoletje. V prvem poglavju, ki nosi naslov Nacionalizacija obmejnega območja, se avtor ne posveti samo predstaviti poteka prve svetovne vojne. Ta je mnogim Italijanom pomenila zadnji stadij združitve oz. "risorgimenta", medtem ko je predvsem Slovencem pomenila "boj za preživetje" (Wörsdörfer, 2009, 38). Avtor se raje bolj ukvarja z obravnavo različnih "svetih krajev" in simbolov ter razlaganjem

pomena le-teh za oba naroda. Tako npr. omenja simbol italijanskega poraza pri Kobaridu, ki se ga na splošno italijanska javnost ne spominja rada, obenem pa ga je Mussolini izrabil za mobilizacijo širše množice in opravičevanje italijanskih mejnih zahtev. Razlaga tudi pomen določenih krajev, kjer so potekali boji v času prve svetovne vojne (Krn, Doberdob itd.). Nato se posveti obravnavi italijanskih in jugoslovanskih nacionalističnih prizadevanj za pridobitev krajev ob meji. Posebej sta problematizirana dva simbolna dogodka. V juliju 1920 je regent Aleksander prvič obiskal nekdanja habsburška območja Hrvaške in Slovenije. Kot protiutež pa je izpostavljen obisk Vittoria Emanueleja III. v obmejnih krajih Julijanske krajine (sprva načrtovan v prvi polovici novembra 1921) in Trsta (v maju 1922). Avtor obravnavata odzive na oba obiska z različnih zornih kotov: italijanske in jugoslovanske javnosti, različnih političnih krogov (npr. italijanskih ireditistov, tržaške Edinosti) in nemškega konzula v Trstu. Izpostaviti velja tudi obravnavo o oblikovanju prvih fašističnih organizacij na splošno v Italiji in s posebnim poudarkom na obmejnem območju, pri katerem pa so ponovno v ospredju zanimanja predvsem simboli, ki so jih uporabljali. 3. aprila 1919 je bilo ustanovljeno tržaško fašistično gibanje, katerega člani tudi prvi oblečejo črne srajce, ki kasneje postanejo simbol fašistov. Jeseni 1920 podobne organizacije fašistov nastanejo še v Vidmu, Pordenonu, Gorici, Puli. Poleg pomena nekaterih simbolov za faštiste (npr. razvoj zastave, pesmi) avtor problematizira pomen dveh fotografij za obe strani, in sicer Hotela Balkan in požiga Narodnega doma v Trstu (13. julij 1920). V medvojnem obdobju je izpostavljen predvsem dogajanje na območju Trsta

in Reke, kjer je še posebej prišlo do izražanja slovanskega in italijanskega nacionalizma. Zanimiva je predvsem obravnava na primeru Dalmacije, kjer je fašistična oblast skušala spremeniti njeno nekdanjo habsburško podobo s pomočjo rušenja starih in z gradnjo novih simbolov (zgradb, arhitekture). Na ta način so skušali dokazovati upravičenost svoje prisotnosti v tem prostoru. Obravnava zajema tudi nekatere posamezni oz. *“junake in mučenike”* na obeh straneh. Fašisti so predvsem iredentiste začeli poveličevati kot zgledne branitelje *“italjanstva”*, avtor pa izpostavi zlasti simbol Nazaria Saura (pa tudi Cesara Battista, Guglielma Oberdanidra). Na slovanski strani opiše predvsem upornike proti fašizmu, v prvi vrsti Vladimirja Gortana in žrtve t. i. prvega tržaškega procesa. Na mejnem območju (Trst, Gorica, Reka, Kras) razлага tudi simboliko nekaterih izmed številnih spomenikov, skulptur, pokopališč, kapel, nastalih v 30. letih 20. stoletja, ki so bili sicer posvečeni padlim v prvi svetovni vojni, vendar jih je fašistična oblast izrabila za propagando. Nekateri izmed njih so postali pravi romarski kraji oz. t. i. *“varuhi spomina”*.

20. in 30. leta 20. stoletja so v ospredju obravnave tudi v drugem poglavju, kjer se avtor ukvarja predvsem z različnimi vrstami organizacij, ki so skrbele za agitacijo in mobilizacijo ljudskih množic z namenom obrambe narodnih interesov na narodnostno mešanem območju območju. Kot avtor pokaže na posameznih primerih, so te *“domoljubne”* organizacije oz. društva med drugim skrbela za razširjanje različnih predstav in stereotipov takratnega časa. Na italijanski strani izpostavi delovanje nacionalističnega združenja Dante Alighieri, ki je delovalo predvsem na področju šolstva na tujezježičnih in narodnostno mešanih območjih. V 30. letih pa se je nato to združenje pod vplivom fašističnega režima spremenilo v agencijo za italijanizacijo kraških vasi in drugih *“tujerodnih”* območij. Prav tako opiše delovanje poglavitev fašistične organizacije *“Opera nazionale dopolavoro”*, ki je bila ustanovljena 1. maja 1925 in je pokrivala vse socialne plasti človekovega življenja oz. zapolnjevala njegov prosti čas. Za slovansko stran na šolskem področju izpostavi Družbo sv. Cirila in Metoda, ki je bila protiutež združenju Dante Alighieri, med katerima se je največji obračun odvил v Trstu. Izpostavi tudi delovanje nekaterih drugih organizacij, kot so bile: Jugoslovanska matica, Narodna odbrana, Orjuna in Manjšinski inštitut v Ljubljani.

Avtor naslednja tri poglavja nameni primerjavi med italijansko politiko v Julijski krajini med letoma 1920 in 1941 ter med jugoslovansko politiko na Reki in v Istri med letoma 1945 in 1954. Primerja pa tudi izgnanstvo Slovencev in Hrvatov med letoma 1918 in 1941 ter množično izseljevanje Istranov in Rečanov med letoma 1946 in 1954.

V uvodu tretjega poglavja je podan premislek o pomenu nekaterih terminov, ki se uporablja v zgodovinopisu, ki obravnava obmejni prostor. Izpostavi predvsem termina: asimilacija oz. *“assimilazione”* in raznarodovanje oz. *“snazionalizzazione”* ter s pomočjo pregleda, kako se je od 19. stoletja dalje spremenjal njun pomen, pokaže, kako je lahko uporaba teh pojmov hitro napačna. Nato obravnava *“etnično bonifikacijo”* oz. italijanizacijo krajevnih ter osebnih imen in pri tem ugotavlja, da so glede te problematike dostopna poročila Kongresa evropskih narodov (v arhivu v Ženevi) in poročila nemškega konzulata v Trstu, katerim bi bilo dobro nameniti večjo pozornost. Prav tako primerja italijanizacijo območja južne Tirolske oz. t. i. *“Alto Adige”* in Julijiske Krajine ter obenem umesti to problematiko v evropski kontekst, predvsem s poročili Kongresa evropskih narodov, kjer se odraža tudi videnje problematike manjšin v 20. in 30. letih 20. stoletja.

Osrednji problem četrtega poglavja je raziskava razvoja Italije in Jugoslavije na severovzhodnem Jadranu med letoma 1941 in 1945, pri čemer je upoštevan tudi t. i. „*tretji dejavnik*“ oz. prisotnost nemškega rajha v tem prostoru (Wörsdörfer, 2009, 157). Ta tema je umeščena v širši evropski kontekst s predstavljivo razumevanja oz. pogleda nemških vojaških sil na dogajanje na obmejnem območju. Poudarek je na preučitvi dogodkov, pomembnih z vidika njihovega pomena za ponovno nacionalizacijo obmejnega območja in „konfliktnosti“ med Italijani in južnimi Slovani. Obravnava napad sil osi na Jugoslavijo, razdelitev okupiranega ozemlja, s poudarkom na italijanski okupaciji in ustanovitvi t. i. Ljubljanske pokrajine. Opiše organiziranje Osvobodilne fronte in začetke partizanskega odpora v osrednji Sloveniji in na obmejnem območju, s poudarkom na poteku bojev na Goriškem, Krasu, v Furlaniji in Istri. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 in nastanku nemške okupacijske cone „*Adriatisches Küstenland*“ opozarja na nedoslednosti in nedorečenosti znotraj naraščajočega komunističnega gibanja in izpostavi predvsem odnos med italijansko komunistično stranko in KP Slovenije do tržaškega vprašanja.

V zadnjem poglavju obravnava potek oblikovanja jugoslovanske države in kako se je osvoboditev izpod nacizma pretvorila v zasedbo Julijske krajine s strani oboroženih partizanskih sil ter njihovih policijskih organov. Analizira zgodovino nastanka, organizacijo in naloge jugoslovanske tajne policije na območju Hrvaške, Slovenije, Istre in v Trstu, ki temelji na dokumentih, ki se hranijo v slovenskih arhivih, in na zadnjih objavljenih monografijah na temo fojb in deportacij. Pozornost pa nameni tudi fenomenu t. i. „*infojbirancev*“, ki so pretresli območje v septembru–oktobru 1943 in maju–juniju 1945, ko so na tem območju partizani obračunali s svojimi političnimi, socialnimi in etnično-nacionalnimi nasprotniki (Wörsdörfer, 2009, 223). Za problematiko fojb avtor pravi, da je zgodovinopisje po skoraj pol stoletja pisanja o tej temi napisalo praktično vse bistveno. Pri obravnavi te problematike se zato bolj posveti t. i. „*problematiki spomina*“ in izpostavi različna izhodišča posameznih zgodovinarjev, večplastnost tega pojava, in pravilno ugotavlja, da se pre malo pozornosti namenja predvsem raziskovanju vzrokov, zakaj je do takoj nasilnih dejanj sploh prišlo. Zgodovinopisje je, kar se tiče prave zgodovinske obravnavne problematike fojbe, še na začetku, saj je bilo do sedaj preveč podvrženo različnim manipulacijam (Wörsdörfer, 2009, 254).

Zanimiva je tudi avtorjeva obravnava t. i. „*eksodus*“, za katerega uvodoma pravi, da bi bilo najprej potrebno napisati kratko zgodovino uporabe te besede, s čimer ponovno opozori na problematiko uporabe pravilne terminologije. Poda svoj pogled na izseljevanje Italijanov pred koncem druge svetovne vojne, problematizira dogajanje v času obiska zavezniške komisije za razmejitev leta 1946, izpostavi vlogo italijanskih iridentističnih organizacij in možnost opcije pri izseljevanju Italijanov iz Pulja (malo pred podpisom mirovne pogodbe in po njem med Italijo in Jugoslavijo leta 1947), izseljevanje Italijanov iz cone B STO (po podpisu Londonskega memoranduma leta 1954) in prikaže problematiko t. i. „ezulov“ v coni A STO, probleme v zvezi z njihovo naselitvijo in zaposlitvijo na območju Trsta ter njihov vpliv na slovensko manjšino v Trstu. Predstavi tudi pestrost motivov za italijansko izseljevanje iz krajev severovzhodnega Jadranu ter različnost tega pojava glede na posamezna območja in čas.

Presežek knjige se kaže predvsem v nenehni težnji po natančnem definiranju pojmov oz. po uporabi prave terminologije. Stalno je v ospredju primerjalna metoda, ne samo z željo po iskanju enakosti med pojavi, ampak tudi za prikazovanje razlik oz. pestrosti. Prav tako avtor časovno večkrat prehaja v 19. stoletje, s čimer ponudi uvid v razvoj obmejnega prostora pred letom 1915.

Deloma na kratko sintetizira tudi najpomembnejše dogodke po obravnavanem letu 1955 in prikaže predvsem politične razmere v obeh državah (oblikovanje regij in avtonomnih pokrajin v Italiji, spremembe ustave Socialistične federativne republike Jugoslavije leta 1974, podpis Osimskeh sporazumov 10. novembra 1975 med Italijo in Jugoslavijo, zaključi pa z razpadom Jugoslavije). Območje obravnave sicer zajema predvsem obmejni prostor, ampak zaradi boljšega razumevanja avtor s pomočjo primerjave večkrat prehaja na prikaz razvoja dogodkov v celotni Italiji ali pa Jugoslaviji oz. umešča posamezne dogodke v širši evropski kontekst. Pri tem si pomaga tudi s pestrim izborom arhivskega gradiva. V prvih dveh poglavijih knjige je zanimivo predvsem gradivo Arhiva društva narodov v Ženevi, v drugem delu knjige pa gradiva Političnega Arhiva zunanjega ministrstva Bonna oz. Berlina („*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn, ora Berlino*“), Centralnega državnega arhiva v Rimu („*Archivio Centrale dello Stato Roma*“), Arhiva Republike Slovenije in Državnega arhiva v Reki. Kot dodaten vir avtor poleg posameznih monografij uporabi nekatere Zbirke objavljenih arhivskih dokumentov in statistik ter besedila, ki imajo značaj spominov ali dnevnikov.

Miha Kosmač

Mateja Režek (ur.): CENZURIRANO. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana, Nova revija, 2010, 348 str.

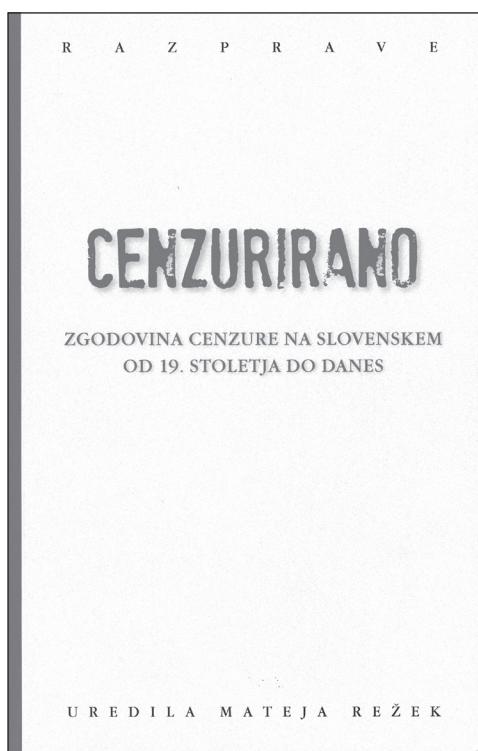
Čeprav spada beseda cenzura med pogosteje rabljene tako v zgodovinopisu kot tudi, ko je govora o aktualni problematiki svobode izražanja, naletimo pri definiciji njenega pomena na veliko težavo, ki jo je (vsaj začasno) možno odpraviti s široko opredelitvijo kot nadzor nad pretokom idej s strani nosilcev oblasti in družbene moči. Začasno namreč zato, ker se pojavnost in mehanizmi enega najstarejših družbenih fenomenov, ki je konstanta vsake kulture, spreminjajo skladno z družbenimi sistemi in vztrajajo vse do danes. Kompleksno vprašanje, kako je bil/je fenomen cenzure umeščen v zgodovinski in aktualni slovenski okvir, si je postavilo dvajset raziskovalcev z različnih humanističnih in družboslovnih področij, ki so v zborniku *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* skušali čim bolj celovito prikazati vzroke, mehanizme in posledice formalne in neformalne, eksplicitne in implicitne, preventivne in suspenzivne ter drugih oblik cenzure od srede 19. stoletja do danes.

Mehanizmi cenzure so se v obravnavanem času spreminjali in postajali vse bolj zapleteni ter zunanjemu opazovalcu vse težje določljivi. Cenzurni mehanizmi so bili na

Slovenskem vse do konca druge svetovne vojne formalno opredeljeni. Z razliko obdobja marčne revolucije 1848, ki je povzročila poplavo političnega tiska kratkega veka, je v Habsburški monarhiji veljala formalna tiskovna cenzura, ki se je predvsem opirala na zakonske določbe tiskovnega reda (1852) s prevladujočimi suspenzivnimi ukrepi (sukcesivna odgovornost), hkrati pa je bil do sprejetja malce bolj liberalnega zakona o tisku leta 1862 v veljavi tudi sistem predcenzure in opozoril. Tudi po sprejetju ustavnega zakona leta 1867 in dopolnitvi zakona o tisku je tiskovna svoboda ostala v primežu vsakokratnih vladnih garnitur, ki so omejitve svobode tiska vse bolj uporabljale kot sredstvo boja proti (nacionalnim) političnim nasprotnikom. Z začetkom prve svetovne vojne oz. po italijanski vojni napovedi maja 1915 je za slovenske dežele kot neposredno zaledje fronte nastopil čas t. i. vojnega absolutizma pod budnim očesom Vojnonadzornega urada v sestavi vojnega ministrstva, ki je vojaškemu osebju omogočil korenite posege v civilno sfero z namenom nevtralizacije vseh dejavnosti, ki bi lahko ogrozile vojne napore. K temu je štela tudi cenzura, segajoča od pisemske korespondence do stroge cenzure tiska, ki pa vzporedno s politično-vojaškim razkrajanjem države vendarle ni uspela blokirati kroženja kritičnih informacij in razrasta nacionalnih nenemških gibanj.

Poleg pojavov formalne cenzure pa se v obdobju pred prvo svetovno vojno srečujemo tudi z oblikovanjem ideoloških izhodišč (predvsem implicitne) cenzure političnega

katolicizma, ki so potem najbolj prišli do izraza zlasti na kulturnem področju v obdobju med obema vojnoma. *“Cenzura [namreč] nikakor ni lastna samo totalitarizmom ali celo izum totalitarizmov, vprašanje je celo, ali je bila večja t. i. nevidna cenzura”*, se sprašuje Egon Pelikan v svojem prispevku, ko razbira vrednostne ocene modernih političnih ideoloških tokov s strani glavnih nosilcev ideologije političnega katolicizma na Slovenskem od konca 19. stoletja. Poleg “nevidnih” cenzurnih posledic ideološkega razkola v slovenski politiki pa je bil slovenski prostor v času med obema vojnoma še vedno deležen tudi formalnih cenzorskih posegov iz centra, Beograda, ki so se z represivnimi ukrepi stopnjevali zlasti po uvedbi šestojanuarske diktature kralja Aleksandra leta 1929, medtem ko so cenzurni ukrepi proti prepovedani komunistični partiji veljali že vse od leta 1920. Ob formalni cenzuri tiska preko mreže javnih tožilcev je jugoslovanski avtoritarni režim posegel tudi po sodob-

nejših propagandno-nadzorno-usmerjevalnih prijemih preko Centralnega presbiroja in tiskovne agencije Avala.

Italijanska fašistična cenzurna politika je na Slovence pod svojo oblastjo v Julijski krajini in po zasedbi v Ljubljanski pokrajini delovala nekoliko različno, a z istim ciljem – nacionalno asimilacijo. Medtem ko je bila v prvem primeru le podaljšek represivnih ukrepov, je bila v primeru medvojne zasedbe sredstvo t. i. kulturnosne politike, ki pa se je zopet osredinila na odstranjevanje slovenskega nacionalnega vidika iz javnega življenja. Po italijanski kapitulaciji in nemški ustanovitvi operativne cone Jadransko primorje je general Leon Rupnik sicer izoblikoval svoj tiskovni urad, vendar pa je bila vsa kontrola v rokah nemškega nadzorno-propagandnega urada pri njegovih nacističnih svetovalcih Dujaku in Rösenerju, katerega nadzora se ni uspel znebiti niti sam Rupnik. Na drugi strani je posebno zanimiv fenomen cenzure znotraj odporniškega gibanja, ki ni bil pogojen le z običajnimi principi podtalnega delovanja pod okupacijo, ampak tudi z revolucionarnimi vzgibi (in protirevolucijo), zaradi česar ne preseneča, da je komunistična partija držala v svojih rokah vse vzvode propagande (agitprop) in ilegalnega tiska znotraj OF ter hkrati bdela tudi nad izrazi notranje neenotnosti v KPS.

V obdobju socialistične Jugoslavije cenzura formalno ni obstajala, zato pa so na drugi strani oblastni in ideoološki organi razpredli široko mrežo formalnih in neformalnih mehanizmov, ki so učinkovali cenzurno in so preko posebnih prijemov segali tudi onkraj državnih meja v zamejstvo. Zaradi tega avtorji, ki obravnavajo povojno obdobje, upoštevajo širši kontekst in habitus delovanja posameznikov, katerih ustvarjalnost je bila pogojena z represivnimi ukrepi, še večkrat pa s "prijateljskimi" oz. "zastraševalnimi" nasveti ter sistemom kaznovanja in nagrajevanja ter ujeta v, za raziskovalca zelo težko določljiv moment neizrečenega/nezapisanega, torej samocenzuro. Kljub opustitvi nekaterih najbolj očitnih mehanizmov ideoološkega nadzora, npr. ukinitvi agitpropa po sporu z informbirojem, je bil nadzor vzdrževan preko upravnih odborov, fakultetnih svetov in uredništv, kjer so imeli večino predstavniki ustanovitelja – družbenopolitičnih organizacij, ki so imele v kulturnih in založniških ustanovah tudi svoje partijske celice. S tem se je nekako vzdrževal videz avtonomnosti posameznika in kulturnih institucij. To je prišlo zlasti do izraza v obdobju poznega socializma, ko je po ugotovitvah Gregorja Tomca prišlo do aluzije svobode: oblastniki so si zamišljali, da ne cenzurirajo, ustvarjalci pa, da niso cenzurirani, kar je vsekakor pripomoglo k liberalnemu imidžu jugoslovanskega socializma na Zahodu. V samoupravnem legalnem okviru, kjer je bila cenzura celo uradno prepovedana, je bila omejitve javne besede dosežena z različnimi zakonskimi akti, predvsem v zvezi z omejitvami "zlorabe tiska", "neresničnega prikazovanja družbenih razmer", "verbalnega delikta" itd. Čeprav je bilo formalnih prekrškov sorazmerno malo, so se v sistemu vztrajno perpetuirale kolektivne reprezentacije (povezane predvsem z NOB) in ideoološki postulati jugoslovanske izvedbe marksizma, katerih relativizacija je bila nemogoča. Znotraj tega pa je vseeno obstajal nekakšen manevrski prostor, ko je (implicitna) cenzura parodksno zahtevala dodajanje in ne odvzemanje besedila, npr. v obliki marksističnih obrazcev v uvodih in zaključkih, med katerimi je bila lahko zakamuflirana denimo filozofska ali zgodovinopisno nevtralnejša vsebina.

Z zlomom komunizma pa v Sloveniji (kot tudi sicer v bolj etabliranih liberalnih demokracijah) ni prišlo tudi do odprave cenzure, saj ta fenomen v bolj kompleksnejši, manj formalizirani in bolj prikriti obliki vztraja vse do danes. "Demokratična" transformacija cenzorskih praks se kaže denimo v korporativni in oglaševalski cenzuri, spregi politike in ekonomije, politično motiviranih nastavkih raziskovalnega dela, institutu varovanja pravice do dobrega imena in še bi lahko naštevali. Skratka, v posttotalitarni družbi cenzura, kot ugotavlja Marjan Dovič, ni več v izključno domeni političnega oz. državnega, kar nam vsekakor odpira povsem novo perspektive in cenzurne mehanizme dela še bolj nevidne kot kdajkoli prej. Ali pa ti v ozračju "senzur", Noëlovega koncepta "gledati in izvedeti vedno več, ne da bi bilo karkoli potrebno videti in vedeti", morda niti niso več potrebni? Tudi če pustimo ob strani ta dvom sodobne kritične misli, lahko v historični in aktualni perspektivi pritrdomo Marxovi ugotovitvi, da cenzura ne more preprečiti niti ene nevarnosti, ki bi bila večja od nje same.

Jure Ramšak